

EOS

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXVIII. 1937

Zeszyt 1

WE LWOWIE 1937

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM
MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

EOS

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOGA POLONORUM

Volumen XXXVIII. 1937

Fasciculus 1

LEOPOLI 1937

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOGAE POLONORUM
ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Sajdak, Franciszek Smolka, Stanisław Witkowski, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:

Prof. Dr. Franciszek Smolka

Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przysyłać należy wszystkie manuskrypty (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10 złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bezpłatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów, Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i pojedyncze zeszyty w cenie 3.50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przysyłać należy czekiem P.K.O. Nr. 153.380.

ADRES ADMINISTRACJI:

Prof. Władysław Gruzewski

Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przysyłać należy zamówienia i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

IOANNES BALABUSZYŃSKI

EPICUREORUM DOCTRINA DE PUERIS EDUCANDIS ET INSTRUENDIS EXPONITUR

(Res instituta porro tractatur.)

V. De discipulis et magistris.

Jako tom 8 „Eus Supplementa“ ukazał się w 2. wyd. II tom dzieła

Tadeusza Zielińskiego pt. „Iresione“

zawierający następujące artykuły: Erysichthon. Boreigonoj. Die Orestessage und die Rechtfertigungs-idee. Rom und seine Gottheit. Hermes und die Hermetik. Die sieben Todsünden. L'évoution religieuse d'Euripide. Charis und Charites. De Tiresiae Acteonisque infortuniiis. L'empereur Claude et l'idée de la domination mondiale des Juifs. L'historiosophia greca paragonata a quella degli Ebrei. La guerre à l'outre tombe chez les Hébreux, les Grecs et les Romains. La bella Elena. Les sources grecques de l'Apocalypse de S. Jean. De Helenae simulacro. L'elemento etico nell'escatologia etrusca. Die Tragödie des Glaubens. Erudition und Gefühl.

Cena tomu 12 zł. dla Członków P. T. F. 6 zł.

ugatur in nosse...
morbi subeunt, postea senectus, quae insanabilis morbus est,
premit et adhuc adulescentiam cogitantibus supra caput
est⁵⁾).

Viro captare flosculos turpe est et fulcire se notissimis ac

¹⁾ Sen. Dial. XII 18, 8;

²⁾ Sen. Ep. 76, 2;

³⁾ ibid. 76, 3; VH Ep. Eth. col. XXI;

⁴⁾ Sen. Ep. 108, 17;

⁵⁾ ibid. 108, 27;

EPICUREORUM DOCTRINA DE PUERIS EDUCANDIS ET INSTRUENDIS EXPONITUR

(Res instituta porro tractatur.)

V. De discipulis et magistris.

*Ἦδη ὥστερ τὰ ἡμῶν ἀδῶν ἰδία τιμώ-
μενα ἂν τε χρηστὰ ἔχωμεν, καὶ ὑπὸ τῶν ἀν-
θρώπων ζηλούμεθα ἂν τε μὴ, οὕτω χρῆσις καὶ
τῶν πέλας, ἂν ἐπιεικεῖς ᾖσιν.*

Ἐπικούρου προσηφώνησις 15, ed. Wolke-Usener.

De discipulorum aetate.

Quia altius praecepta descendunt, quae teneris aetatibus im-
primuntur, a prima iuventute mores componendi sunt¹⁾.
Epicurea schola omnis aetatis homines admittit. In hac
schola et in hoc contubernio iuvenes senescunt²⁾.

Tamdiu discendum est, quamdiu nescias: si proverbio cre-
dimus: „quamdiu vivis“. Nec ulli hoc rei magis convenit
quam huic: tamdiu discendum est, quemadmodum vivas,
quamdiu vivis. Ergo etiam seni discendum est³⁾, sed iuvenis
maiore impetu ad philosophiam accedit, quam senex pergit⁴⁾.
Praeterea iuvenes facile discere possunt, facilem animum et
adhuc tractabilem ad meliora convertere possunt, quia hoc
tempus laboribus, agitandis per studia ingeniis, exercendis
per opera corporibus idoneum est. Quam ob rem discipulis
toto animo hoc agendum et omissis, ad quae devertuntur,
in rem unam laborandum est, ne hanc temporis perniciosissimi
celeritatem, quae retineri non potest, relictis demum intelle-
gant. Primus quisque tamquam optimus dies placeat et re-
digatur in nostrum. Quod fugit, occupandum est. Postea
morbi subeunt, postea senectus, quae insanibilis morbus est,
premit et adhuc adulescentiam cogitantibus supra caput
est⁵⁾.

Viro captare flosculos turpe est et fulcire se notissimis ac

1) Sen. Dial. XII 18, 8;

2) Sen. Ep. 76, 2;

3) ibid. 76, 3; VH Ep. Eth. col. XXI;

4) Sen. Ep. 108, 17;

5) ibid. 108, 27;

paucissimis vocibus et memoria stare: sibi iam innitatur⁶⁾. Etiam seni aut prospicienti senectutem ex commentario sapere turpe est. „Hoc Zenon dixit“: tu quid? „hoc Cleanthes“: tu quid? Seni sub alio moveri desistendum est; imperandum et dicendum ei est, quod memoriae tradatur; aliquid de suo ei proferendum est. Omnes itaque isti, numquam auctores, semper interpretes sub aliena umbra latentes, nihil generosi habent, numquam ausi aliquando facere, quod diu didicerant. Memoriam solum in alienis exercuerunt⁷⁾.

Temporis spatium, quo nobis philosophandum est, Epicurus in epistula ad Menoeceum scripta pulcherrimis vocibus definit: *Μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρον ὑπάρχων κοπιάτω φιλοσοφῶν. οὔτε γάρ ἄωρος οὐδείς ἐστιν οὔτε πάρωρος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον. ὁ δὲ λέγων μήπω τοῦ φιλοσοφεῖν ὑπάρχειν ἢ παρεληλυθέναι τὴν ὥραν ὁμοίως ἐστὶ τῷ λέγοντι πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ μήπω παρεῖναι τὴν ὥραν ἢ μηκέτ' εἶναι. ὥστε φιλοσοφητέον καὶ νέῳ καὶ γέροντι, τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων, τῷ δὲ ὅπως νέος ἅμα καὶ παλαιός ἢ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων. μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιοῦντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἴ περ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν.⁸⁾*

De discipulorum variis generibus.

Quae Epicurei de discipulis censuerint, pauca referenda sunt. Alius mobilis et erecti ingenii est, alius tardi et hebetis, utique alius alio ingeniosior⁹⁾. Quidam discipuli ad veritatem sine ullius adiutorio exierunt, ipsi sibi viam fecerunt; hi maxime laudandi sunt, quibus ex se impetus fuit, qui se ipsi protulerunt. Quidam ope aliena indigent, non ibunt, si nemo praecesserit, sed bene sequentur; ex his Metrodorus fuit, egregium hoc quoque, sed secundae sortis ingenium. Est quoque aliud genus hominum ne ipsum quidem fastidiendum eorum, qui cogi ad rectum compellique possunt, quibus non duce tantum opus sit, sed adiutore et coactore; cuius generis hominum exemplar Hermarchus fuit. Alter magis gratulandus est, alter

⁶⁾ ibid. 33, 7;

⁷⁾ ibid. 33, 7—8;

⁸⁾ Diog. Laërt. X 122: Us. Ep. p. 59;

⁹⁾ Sen. Ep. 94, 30;

magis admirandus. Quamvis enim ad eundem finem uterque pervenerit, tamen maior est laus idem effecisse in difficiliore materia ¹⁰⁾.

Qui ad philosophum venit, cotidie aliquid secum boni ferre debet: aut sanior domum redire debet aut sanabilior; ea enim philosophiae vis est, ut non solum studentes, sed etiam conversantes iuvet. Qui in solem venit, licet non in hoc venerit, colorabitur. Qui in unguentaria taberna resederunt et paulo diutius commorati sunt, odorem secum loci ferunt. Et qui ad philosophum fuerunt, traxisse aliquid necesse est, quod prodesset etiam negligentibus, sed non repugnantibus; nam sunt quidam, qui multis apud philosophum annis persederint et ne colorem quidem duxerint; pertinacissimi et assidui, qui non discipuli philosophorum, sed inquilini vocandi sunt. Quidam veniunt, ut audiant, non ut discant, sicut in theatrum voluptatis causa ad delectandas aures oratione vel voce vel fabulis ducimur. Haec auditorum pars magna est, cui philosophi schola diversorium otii sit; non id agunt, ut aliqua vitia illo deponant, ut aliquam legem vitae accipiant, qua mores suos exigant, sed ut oblectamento aurium perfruantur; aliqui tamen et cum pugillaribus veniunt, non ut res excipiant, sed ut verba quae tam sine profectu alieno dicant, quam sine suo audiunt. Quidam ad magnificas voces excitantur et transeunt in affectum dicentium alacres vultu et animo, nec aliter concitantur, quam solent Phrygii tibicines sono semiviri et ex imperio furentes. Rapit illos instigatque rerum pulchritudo, non verborum inanum sonitus. Si quid acriter contra mortem dictum est, si quid contra fortunam contumaciter, iuvat protinus, quae audias, facere. Afficiuntur illis et sunt quales iubentur, si illa animo forma permaneat, si non impetum insignem protinus populus, honesti persuasor, excipiat: pauci illam, quam conceperant mentem, domum perferre potuerunt ¹¹⁾. Sunt etiam quidam tam indocili et prava natura praediti, ut cuiusvis sapientis monita contemnant, cunctosque praeceptores a se repellant ¹²⁾. Sunt qui aures veritati omnino clausas habeant: imprimis mulie-

¹⁰⁾ ibid. 52, 3: Us. Ep. 192;

¹¹⁾ Sen. Ep. 108, 4—7;

¹²⁾ VH Phil. II ap. 18, 19, 30, 59 sqq., XV sqq.;

res aetate provectae¹³⁾ vel viri opibus et dignitate florentes, maxime reges¹⁴⁾ vel senes quippe qui animadversionem iniquo animo ferant¹⁵⁾. Plerique autem nullo modo arbitrantur in eis, se peccasse, quae obiciantur¹⁶⁾.

De Epicureis magistris¹⁷⁾.

Nullos de omnibus mortalibus peius mereri Seneca iudicat, quam qui philosophiam velut aliquod artificium venale didicerunt, qui aliter vivunt, quam vivendum esse praecipiant. Exempla enim se ipsos inutilis disciplinae circumferunt nulli non vitio, quod insequuntur, obnoxii. Non magis potest quisquam talis prodesse praeceptor, quam gubernator in tempestate nausiabundus: tenendum est rapiente fluctu gubernaculum, luctandum cum ipso mari, eripienda sunt vento vela; quid nos potest adiuvere rector navigii attonitus et vomitans? quanto maiore putas vitam tempestate iactari quam ullam ratem? Non est loquendum, sed gubernandum. Omnia quae dicunt, quae turba audiente iactant, aliena sunt: dixit illa Plato, dixit Zeno, dixit Chrysippus et Posidonius: at ingens agmen tot ac talium quomodo probare possint sua esse? Faciant, quae dixerint!¹⁸⁾.

Adiuvere nos possunt non tantum qui sunt, sed qui fuerunt. Ex his autem, qui sunt, eligendi sunt nobis non ei, qui verba magna celeritate praecipitant et communes locos volvunt et in privato circulantur, sed ei, qui vitam docent, qui cum dixerunt, quid faciendum sit, probant faciendo, qui docent, quid vitandum sit, nec umquam in eo, quod fugiendum dixerunt, deprehenduntur. Ei eligendi sunt adiutores,

¹³⁾ ibid. XXI sq.;

¹⁴⁾ ibid. 34, XXII sqq.;

¹⁵⁾ ibid. XXIV;

¹⁶⁾ ibid. XV sqq.;

¹⁷⁾ Laborem, quem magistri in pueris educandis et instruendis ponunt, pulcherrimis vocibus Plutarchus definivit, cum diceret magistros ab ipso lacte puerum accipientes, sicut nutrices corpus manibus formavissent, ita ipsos animum fingere, consuetudine ad prima virtutis vestigia adducentes (Plut. M. 533, 52). Alibi (M. 4, 49) Plutarchus magistros agricolis composuit, cum scriberet probos magistros, sicut agricolae stirpibus pedamenta apponerent, accuratis praeceptis admonitionibusque adolescentes suffulcire, ut mores recti inde germinarent.

¹⁸⁾ Sen. Ep. 108, 36—37;

quos magis admiremur, cum viderimus quam cum audierimus¹⁹⁾.

Pertinebit ad rem praeceptores paedagogosque pueris placidos dari. Proximis applicatur omne quod tenerum est et in eorum similitudinem crescit²⁰⁾. Placidus itaque sapiens et aequus erroribus, non hostis, sed corrector peccantium, qui quasi bonus iudex damnat improbanda, sed non odit²¹⁾, hoc cotidie procedit animo: „multi mihi occurrent vino dediti, multi libidinosi, multi ingrati, multi avari, multi furis ambitionis agitati“. Omnia ista sic propitius adspiciet ut aegros suos medicus²²⁾. Quam ob rem magistros ad communem utilitatem cum prudentia clementes esse²³⁾, offensatio- nes puerorum discentium patienter ferre²⁴⁾, quin etiam contumeliis et maledictis a discipulis vexatos nullo modo de iis conqueri, nullo modo eis irasci necesse est²⁵⁾. Numquid ille, cuius navigium multam undique laxatis compagibus aquam trahit, nautis ipsique navigio irascitur? Occurrit potius et aliam excludit undam, aliam egerit, manifesta foramina praeccludit, latentibus et ex occulto sentinam ducentibus labore continuo resistit, nec ideo intermittit, quia quantum exhaustum est, subnascitur. Lento adiutorio opus est contra mala continua et fecunda, non ut desinant, sed ne vincant²⁶⁾.

Magistrum puero adiutorem exemplumque esse et hanc ob rem secundum sua praecepta vivere oportet. Tota vita Epicuri, qui verborum ambitu: ὁ κατ'ἴστος καὶ θεϊότατος καὶ [φιλότατος] ἀνὴρ²⁷⁾ a Philodemo indicatur, praecepta sua testatur²⁸⁾. Discipuli in verba Magistri sui religiosissime iurabant²⁹⁾; adeo ille eis exemplum erat. Polyaeus, cui in

¹⁹⁾ ibid. 52, 7—8; cf. Sen. Dial. VII 18, 1;

²⁰⁾ Sen. Dial. IV 21, 9;

²¹⁾ ibid. III 16, 7;

²²⁾ ibid. IV 10, 7;

²³⁾ Plut. Fr. 36;

²⁴⁾ Sen. B. V 25, 6;

²⁵⁾ VH Phil. Παρ. 2, 38, cf. XV;

²⁶⁾ Sen. Dial. IV 10, 8;

²⁷⁾ VH Inc. fr. 5, col. XII 11—12;

²⁸⁾ VH Phil. Ep. A fr. 6, col. II 8—9;

²⁹⁾ VH Phil. Ep. B fr. 6, col. I;

pueris educandis et ad verum in philosophia profectum promovendis maxima sollertia erat³⁰⁾, cuius mores suavissimi laudabantur³¹⁾, eiusmodi magister erat; quam ob rem omnes eum verebantur³²⁾. Adversarios quoque scholae Epicureae moribus Polyaeni allectos esse Scriptor Epicureus Incertus addit³³⁾. In tertia epistula, a. 288/87 data, discipulus Polyaeni et vivus et mortuus summis laudibus extollitur; haec omnia in Polyaenum cadunt, qui talem alumnum ad philosophiam perduxerit³⁴⁾. His columnis tamquam innixi oculos intra Epicuri scholae parietes penitus figere possumus. Seneca cum Attalum magistrum audiret in vitia, in errores, in mala vitae perorantem, saepe miseritus est generis humani et illum sublimem altioremq; humano fastigio credidit. Attalus ipse regem se esse dicebat: sed plus quam regnare Senecae videbatur, cui regnantium censuram agere liceret. Cum vero commendare paupertatem coeperat et ostendere quam, quidquid usum excederet, supervacuum et grave ferenti pondus esset, saepe discipulis exire e schola pauperibus libuit. Cum voluptates traducere coeperat, laudare castum corpus, sobriam mensam, puram mentem non tantum ab illicitis voluptatibus, sed etiam supervacuis gulam ac ventrem circumscribere libebat. Adeo Attalus egregius magister erat³⁵⁾.

Epicurus falsi nominis sapientes, asperam et severam et continuam et acerbam magistrorum rationem vituperat et repellit, qui a praeceptoribus philosophis longe distent³⁶⁾, cynicorum obiurgationes in omnes et omnia toto corde respuit³⁷⁾, suae disciplinae sectatores, quod pravos discipulorum cupiditates libere et moderate reprehendant, multis laudibus commendat et ad caelum extollit³⁸⁾.

Magistri peritissimi esse debent h. e. sapientes indole neque

³⁰⁾ VH Inc. col. XXIII;

³¹⁾ ibid. col. XXII—XXVIII;

³²⁾ ibid. fr. 5, col. XXVII;

³³⁾ ibid. col. XXIV;

³⁴⁾ ibid. fr. 5, col. XXVI;

³⁵⁾ Sen. Ep. 108, 13—14;

³⁶⁾ VH Phil. *Παρ.* 75 sqq.;

³⁷⁾ ibid. III.

³⁸⁾ VH Phil. *Παρ.* 15, 20, 45;

aspera neque inurbana³⁹⁾, auctoritate et doctrina praediti⁴⁰⁾, bonis moribus ornati⁴¹⁾.

VI. Nil novi sub sole.

De pueris educandis et instruendis Epicureorum doctrina, quae apud antiquos tam late pervagata erat et totum fere orbem terrarum illius temporis subegerat, multa saecula permansit, dum tandem saeculo quarto p. Chr. n. Christianorum doctrinae succubuit.

Nunc tot saeculis praeteritis doctrina Epicureorum, quamquam renovari non potest, quia vita processit et hodie a pueris educandis alia postulantur, attamen quaedam consilia, sub specie recentium nondumque inauditorum lata, hodiernae scholae praebuit.

Consilia saepe eadem revertuntur, quamquam nonnulla solum statim in facta convertuntur; alia fere aeterna sunt, alia meteororum exemplo breviter elucescunt, alia denique initio risu accipiuntur. Sed omnia tempore mutantur: consilia, quae per longa saecula in facta convertebantur, reiciuntur et saepe irridentur, ut alia recentia, audacia insolentiaque sua animos delectantia, elucescere possint et quaedam nonnumquam accipiantur. Neque longa mora opus est, ut homines siccis oculis novitatem perlustrent et resipiscant, et tum resipiscentes dolor sequitur, quod decepti sunt... et homines rursus aliquid novi quaerunt et raro in tempora praeterita revertuntur; at accidit, ut consilium, quod iamdudum reiectum et nonnumquam irrisum est, capiant et tum diu quaesitam quaestionem dissolutam esse vel modice: hoc vel illud eam quaestionem valde adiuturum esse urbi et orbi laetum nuntium promulgent.

Excepta brevi atque fontibus fundata expositione Epicureorum doctrinae de pueris educandis et instruendis huius disserta-

³⁹⁾ ibid. I sqq.;

⁴⁰⁾ ibid. X sqq.;

⁴¹⁾ ibid. 46. Simillimam de magistris opinionem Quintilianus habet, qui suadet, ut ingenium magistri diligenter nobis deliberandum sit, non solum ne puer ab illo ignominia afficiatur, sed ut pueri ingenium, quod conformari incipit, ab illo prudentissime occupetur. Sibi discipulis paternum ingenium esse debere et eos, quibus liberi in cura dediti sunt, patrum partes implere bonus magister memoria tenet. Ipse magister nec habeat vitia, nec aliena patitur imprimis aequam mentem in ira servare debet, sed ne ignoscat, quod corrigi necesse est. In vitiis corrigendis magister numquam averso animo vel rudis erit, quod si magister vituperavisset, velut si odisset, bonam discendi voluntatem pueris abstulisset (Eos, V 181).

tionis est, ut demonstretur, quae ab hodierna doctrina de pueris educandis et instruendis ex Epicureorum doctrina iam recepta sint et quae insuper recipienda sint, ut pueri educandi et instruendi, futuri operarii civesque, meliores vel optimi fiant. Quam ob rem singula, quae ad Epicuream doctrinam de pueris educandis et instruendis pertinent, hodiernae doctrinae nobis componenda sunt. Primum ut pueri a vitiis arcerentur, postremo demum ut ex vitiis, quae iam supervenerunt, sanarentur, Epicureae doctrinae finis erat; tum felicitas, praecipuus finis cuiusque, ipsa veniet. Quo facto quisque deis dignam vitam degere poterit. Vitia autem Epicurus praeceptis exemplisque repellebat⁴²⁾. Hodie in conclavium vestibulorumque scholae parietibus pulchrae sententiae et imagines magnorum virorum circumspectamus; quae saepe solum suspensae sunt. Quanto meliora Epicurus assecutus est, qui praecepta a discipulis non solum memoria teneri, sed etiam ad vitam accommodari iusserat⁴³⁾! Vita autem magnorum Epicureorum virorum discipulis revera exemplum erat⁴⁴⁾.

In Epicurea schola, cuius signum erat: *γελᾶν ἄμα θεῶν καὶ φιλοσοφεῖν*⁴⁵⁾, in qua adhortationes laudationesque plurimum valebant⁴⁶⁾, blanda et lenis et comis et urbana admonitio, quae sufficienter puniebat, manifesta poena erat⁴⁷⁾. At non est irascendum erroribus, quia inter cetera mortalitatis incommoda caligo mentium nec tantum necessitas errandi, sed errorum amor est et nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur⁴⁸⁾.

Magistri, discipulorum amici, innixi inventis Epicuri, qui penitus in pueri animam intraverat et studium h. e. summam causam, quae discere cogit, invenerat⁴⁹⁾, praecepta, quae facile a discipulis memoria tenerentur⁵⁰⁾, tradebant. Omnibus, quae oculis subiciuntur, quia homines amplius oculis, quam auribus credunt, quamquam viva vox multum facit⁵¹⁾, Epicurus discipulorum studium incitare conabatur; quo facto discipulis sapientiae cognitio facilius reddita est, qua in re physiologia quasi philosophiae fundamentum Epicurum valde adiuwabatur⁵²⁾.

Quantopere discipulis sapientiae cognitionem faciliorem red-

⁴²⁾ cf. Eos XXXVII p. 391 et 396 sq.

⁴³⁾ ibid. 423;

⁴⁵⁾ ibid. 282;

⁴⁷⁾ ibid. 399 et 402 sq.

⁴⁹⁾ ibid. 422 sq.

⁵¹⁾ ibid. 419;

⁴⁴⁾ ibid. 392 sq.

⁴⁶⁾ ibid. 399;

⁴⁸⁾ ibid. 404;

⁵⁰⁾ ibid. 419 sqq.

⁵²⁾ ibid. 418;

debat, tantopere ut tempore dato firmi ac sibi constantes nec aliorum auctoritatem sequentes animi eis essent atque aliquid novi inveniendi causa prorsus pergerent⁵³⁾, Epicurus postulabat et *πειρᾶσθαι τὴν ὑστεραίαν τῆς προτεράιας κρείττω ποιεῖν, ἕως ἂν ἐν ὁδῷ ὤμην ἐπειδὴν δ' ἐπὶ πέρας ἔλθωμεν, ὁμαλῶς εὐφραίνεσθαι*⁵⁴⁾ semper adhortabatur. Nonne hodiernae scholae, cuius alumni ad certum tempus auctoritatem alicuius sequuntur atque per priorum vestigia eunt, sed postea, si propiorem planioremque viam invenerint, hanc sibi muniunt, vera imago est?

Vicesimum saeculum, recentem doctrinam de pueris educandis et instruendis promulgans, Epicurum consulto imitari dubium est, sed quandam novam melioremque rationem puerorum educandorum et instruendorum a se inventam esse credit et gloria-tur. Cuius doctrinae nonnulla consilia iam viginti duobus saeculis ante Epicurus orbi terrarum promulgaverat.

Hodie contuberniorum condendorum consilium iam nonnullae civitates inierunt, quia contubernium, in quo fuerit puer, domi non semper bene educandus, puerili animae salutare fore crediderunt. De quo contubernio apud recentiores nostros ambigitur, utrum utile sit necne; quod et Epicurus ipse et postea sui sectatores experti sunt et comprobaverunt. Num et quemadmodum Epicurus, optimus paedagogus atque magister, contubernio condendo nos praecesserit, futura docebunt.

Ipsa per se exigua res, quae similem cum aequalibus cultum discipulis esse iubebat⁵⁵⁾, quo facto omnes discipuli pares sibi facti sunt, Epicuri vel Epicureorum quantum ingeniosum consilium fuit! Quod hodie receptum atque pervulgatum undevicesimi saeculi p. Chr. n. incrementum probatum est; sed illud incrementum viginti duobus saeculis ante iam notum erat.

Unum etiam addendum est: quamquam nonnulla consilia Epicureae laetae scholae hodie a doctis comprobata rursus promulgantur et praedicantur, multi tamen magistri in usum cotidianum ea introducere dubitant. Ad quae consilia, quae multis saeculis ante usu exercita erant, et nobis usus adiungendus sit; quo facto Epicurus imitatione expressus nunc quoque nobis utilitati esse potest!

(Res instituta porro tractabitur.)

⁵³⁾ *ibid.* 424;

⁵⁴⁾ Wotke-Usener 48;

⁵⁵⁾ *ibid.* 394;

DE CICERONIS „ACADEMICIS“ DISSERTATIONES TRES

scripsit

MARIAN PLEZIA

(Res instituta porro tractatur.)

DISSERTATIO SECUNDA.

De fontibus investigandis.

1. Quae de fontibus „Academicorum“ utriusque formae dici possunt, quoad nostra Tulliani operis pateat cognitio, ad „Lucullum“ solum pertinent. Cum enim Academicum III et IV „Lucullo“ accurate respondere iam supra ostendimus, ob eamque causam ex eisdem fontibus eos fluxisse necesse est, tum de „Catulo“ atque Academico I et II tam pauca nobis exstant, ut fontes eorum inquirere inepti videatur laboris. Etenim amplissimum illud Academici primi quod affertur fragmentum Antiocho magna solum cum cautione tribui posse paulo infra demonstraturum me esse spero.

Altera ex parte ipsa fontium quaestio duplici modo consideranda videtur: primum enim quatenus e fonte suo sumpserit Cicero et quae ipse addiderit, est nobis scrutandum, deinde quibusnam auctoribus atque libris in opere suo conscribendo usus sit, diiudicandum. Quae cum ita sint, praesentem operis partem hunc ad modum institui visum est:

- A. Quidnam Tulliani et quid alieni in „Lucullo“ sit, distinguatur.
- B. Fontes „Luculli“ investigantur.
- C. Animadversiones ad ceteros libros pertinentes exponuntur. Quibus expositis ad exsequenda quae instituimus transeamus.

A. Quidnam Tulliani et quid alieni in „Lucullo“ sit.

2. Hunc ad modum Loercher demum primus „Lucullum“ scrutari sibi proposuit. Priusquam igitur ad rem ipsam accedamus, animadversiones eius exponendae videntur. Atque primum §§ 1—12, quibus prooemium ac sermonis initium continetur, Cicero ipsi tribuendas censuit, Luculli autem orationis initium (§§ 13—18) cum e Ciceronis calamo fluxisse (§§ 13—16), tum

aliunde i. e. ex Antiocho expressum esse (§§ 17—18). §§ 19—27 Antiocho quoque adscripsit propter argumentum peculiare atque a Cicerone alienissimum. §§ 28—29 a Cicerone duxit additas esse, qui tamen mox ad fontem suum revertisset, unde §§ 30—31 penderent; §§ 32—36 iterum a Cicerone esse adiectas, quod rethorico eorum colore indicaretur; §§ 37—39 tamen ex Antiocho desumptas esse. §§ 40 sqq. ex altero iam fonte duxit pendere, quem Antiochi „Sosum“ fuisse coniecit, cuique tota haec orationis pars deberetur praeter §§ 43—44, 53 b—54, 56 a Cicerone additas.

§§ 61—63 breve intervallum continentes Ciceroni ipsi assignandas putavit itemque §§ 64—71 i. e. initium Tullianae orationis, praeter § 66, quae Philoni deberetur. Iam tamen §§ 72—87 aliunde expressae ei visae sunt, quas sequerentur tres paragraphi (88—90) a Cicerone insertae, qui tamen mox ad fontem suum regressus esset secundumque eum §§ 91—96 exposuisset. Nunc tamen alio fonte usum esse Ciceronem censuit, quod Clitomachi in § 98 b, 102, 108 nominatione indicaretur. §§ autem 98 b—112 (praeter § 105) postea demum constituit additas esse atque § 98 a a § 113 separavisse. §§ 113—131 paucis exceptis e Clitomacho Carneadis doctrinam exponente pendere putavit, sequentes tamen, quippe quae philosophiae moralis illustrationem contineant, a Cicerone, qui eodem tempore libris „de finibus“ operam dedisset, compositas esse. Ultimorum paragraphorum 142, 143 b atque fortasse 145 fonti cuidam deberi, alias tamen Ciceroni vindicandas constituit.

3. In propositis nostris exsequendis maxime impedimur fortunae iniquitate, quae ne minimum quidem fragmentum ex omnium Academicorum scriptis conservari passa est. Regulae primum igitur constituendae videntur, quibus loci e fonte sumpti atque ab auctore ipso compositi distingui possint, cum textus ipse etsi acutissime diligentissimeque excutiendus, ut Loercher facere conatus est, parum praestat certitudinis.

1. Atque primum constituendum est locos, ubi quaestiones philosophicae peculiari cum diligentia atque subtilitate tractentur, definitiones adferantur, Academiae historia accurate exponatur, fonti tribuendos esse. Nullo enim modo peritia tam abstrusae doctrinae, ut est criteriologia, Ciceroni adscribi potest.

2. Deinde fontis esse videntur loci, in quibus Graeca inveniuntur vocabula. Ciceroni enim, cum fontem suum exciperet, multa occurrebant vocabula, quae in Latina lingua nondum exi-

sterent, ad philosophiam praecipue pertinentia. Quae cum secundum opinionem suam in linguam patriam verteret, haud ineptum ei visum est, exemplar eis quoque apponere, ne ambigeret fortasse lector magis eruditus, quid eis exprimi vellet. Minime mirum id quidem et praeterea certissimis indiciis firmatum. Exstant enim loci, quibus respondentes ex Graecis quoque scriptoribus afferri possunt quique eadem quae illi vocabula contineant.

3. Postremo fonti est adscribendum, si quid apud Ciceronem exstat tale, quale etiam apud Graecos philosophos Scepticos, aut in operibus, quae ex eorum scriptis fluxisse videntur, inveniri potest. Hic praesertim Sextus Empiricus est commemorandus¹⁾, quippe cuius opera totam fere Scepticorum antiquorum doctrinam contineant atque duo Plutarchi opuscula, quae inscribuntur „De Stoicorum repugnantiis“ et „De communibus notitiis“. Quin Sextus nihil e Cicerone sumpserit, non est ut rationibus probe; de Plutarcho hoc idem valet sed de fontibus eius pauca addenda videntur. Cum enim in utroque libro Stoici atque Chrysippus praecipue Academica ratione atque methodo refutentur, facile adducimur ut credamus ex Academico quodam haec sumpta esse. Maxime quidem ille in innumerabilibus Chrysippi libris, qui ad 800 numerabantur, fuit versatus, cum ex diversissimis locos afferret, qui ei repugnantes viderentur. Prona inde coniectura Clitomachum hunc philosophum fuisse, quippe qui omnium qui scriberent Academicorum facile fuisset eruditissimus atque Chrysippi praesertim peritissimus librorum²⁾. Si quid igitur apud Ciceronem simile invenitur, fonti utriusque communi procul dubio adscribi potest. Ne credideris tamen de opere aliquo, ex quo uterque sumat me dicere: communi Academicae traditioni, quae apud multos apparet auctores, haec sunt tribuenda.

4. Et primum Ciceroni adscribi potest totum prooemium, quae sunt §§ 1—10. Quod hoc modo dividitur:

§§ 1—7 a Luculli laudatio procul dubio non aliunde expressa.

§§ 7 b—9 a Generalis Academicae doctrinae defensio. Proprias sententias suas hic Cicero exponit, quod ex oratione sincera atque parum ordinata perspicui potest. Singuli tamen loci e fontibus sumpti esse videntur.

¹⁾ De Sexto cf. Brochardi et Goedeckemeyeri supra citata opera.

²⁾ H. v. Arnim quoque in praefatione ad „Stoicorum veterum fragmentorum“ editionem suam „De Stoicorum repugnantiis“ e Clitomacho pendere constituit. (Jahresb. vol. 152 [1913] p. 341).

§§ 9 b—10. Sermonis initium ipso ab auctore non dubio compositum.

Hic tamen Luculli oratio incipit atque simul exemplaria Graeca excerpendi prodit necessitudo.

§§ 11—12. Sermo Alexandrinus. Rectissime animadvertit Hirzel dubium esse, an a Lucullo eius rei notionem Cicero sumpsisset. Potius igitur fonti hic locus est adscribendus. (Utrum autem Antiochi „Soso“, ut Hirzel voluit, dubium videtur.)

§§ 13—16. De historia responsum, quod ab omnibus fere Antiocho tribuitur, (ita Goedeckemeyer, Krokiewicz, Strache censuerunt) si comparisonem illam cum „seditiosis civibus“ Romanis conditionibus tam propriam consideramus, Ciceroni potius vindicandum videtur. Nullus enim fingi potest apud Graecorum auctorem locus, qui ei respondeat. Igitur § 13 saltem Loerchero concedendum est e Ciceronis calamo fluxisse, licet in fonte etiam i. e. apud Antiochum fuerit quaedam Philonis innovationum refutatio. Antiocho quoque procul dubio adscribendae sunt §§ 15—16, quia locus eis respondens apud Sextum invenitur²⁾:

Luc. § 15.

...Quorum e numero tollendus est Plato (Scepticorum philosophorum scil.)... Socrates autem de se ipso detrahens in disputatione plus tribuebat iis, quos volebat refellere: ita cum aliud diceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione, quam Graeci *εἰρωφειαν* vocant.

Sextus E. — P. I. 221.

εν — — τοῖς γυμναστικοῖς λόγοις, ἔνθα ὁ Σωκράτης εἰσάγεται ἥτοι παίζων πρὸς τινὰς, ἥτοι ἀγωνιζόμενος πρὸς σοφιστάς, — — ἀπορητικὸν φασὶν αὐτὸν (τὸν Πλάτωνα) ἔχειν χαρὰκτῆρα.

Celeberrimus hic est apud Sextum locus, ubi Pyrrhonius ille Academiam novam atque veterem cum doctrina sua comparat. Monet autem de Platone varias exstitisse sententias, quarum unius affert argumenta. Diffidenter eum hoc dicere plane patet, nec mirum, cum ex Menodoto atque Aenesidemo hoc loco pendeat (ut ipse paulo infra commemorat), quorum hic praesertim, Aca-

²⁾ Omnes e Sexto loci secundum editionem Beckerianam adferuntur (1842). P. — Hypotyposeis Pyrrhoneiai, M. — Adversus Mathematicos.

demiae discipulus, ab Antiocho fortasse haec sumpsit, ut eo certius Academiam a Pyrrhoniis divideret.

§§ 17—18. Disserendi propositum. Hic locus aliunde expressus videtur propter peculiare argumentum, Graeca vocabula (*κατάληψις, ἐνάργεια*) deinde visi perspicui definitionem, quam e Graeca versam esse plane patet.

Luc. § 18.

Sextus-E. — M. VII. 402.

(visum perspicuum est) visum impressum effectumque ex eo unde esset, quale esse non posset ex eo unde non esset.

(*φασμασία καταληπτική ἐστίν*) ἡ ἀπὸ ἐπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ἐπάρχον ἐναπομεμαγμένη καὶ ἐναπεσφραγισμένη ὁποῖα οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ ἐπάρχοντος.

5. §§ 19—20. Sensuum cognitio defenditur. Argumentum sane peculiare alienam eius loci originem indicat. Praeterea locus ipse, quo rei cardines vertuntur, procul dubio Antiocho est tribuendus.

Luc. § 19.

Sextus E. — M. VII. 183.

itaque et lumen mutari saepe volumus et situs earum rerum, quae intuemur et intervalla aut contrahimus aut diducimus multaque facimus usque eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii.

οἷον ὄντων κατὰ τὸν τῆς κρίσεως τόπον τοῦ τε κρίνοντος καὶ τοῦ κρινομένου καὶ τοῦ δι' οὗ ἡ κρίσις ἀποστήματός τε καὶ διαστήματος, τόπον, χρόνον, τρόπον, ἐνεργείας ἕκαστον τῶν τοιούτων ὁποῖόν ἐστι φυλοκρινούμεν.

Neque turbare nos debet, quod de Carneade haec dicta sunt, cum Schmeckel demonstraverit, quanti ille ad Stoicorum posteriorum doctrinam conformandam fuerit momenti, ex quibus Antiochum pendere satis constat. Inde perspicuum fit Carneadis doctrinam sine ulla commutatione fere ab eis receptam esse. De Cyreneis quoque mentio, quos ut videtur utrique sibi adscisci volebant, indicat e Graeco exemplari hunc sumptum esse locum.

§§ 21—22 alienae sunt originis, ut facile ex argumento peculiari, definitionibus („si homo est, animal est mortale, rationis particeps“), deinde ex vocabulo *ἐννοια* (§ 22) perspicui potest.

§§ 23—27. Argumenta e vitae eversione. Iterum Graecum exemplar Cicero sequitur: Stoicae enim definitiones adferuntur, quas certe memoriae inclusas non habebat, vocabula Graeca (*ὁρμή* § 24, *ἀπόδειξις* § 26) deinde

Luc. § 24 et 25.

Atque etiam illud perspicuum est constitui necesse esse initium quod sapientia, cum quid agere incipiat, sequatur idque initium esse naturae accommodatum. Nam aliter adpetitio (eam enim volumus esse *ὁρμήν* qua ad agendum impellimur) moveri non potest. Illud autem quod movet prius oportet videri atque credi; quod fieri non potest, si id quod visum erit discerni non poterit a falso.

Exemplum hic habemus luculentum, quo affirmatur locus, ubi Graeca inveniuntur vocabula, e fonte aliquo sumptos esse.

§§ 28—29. De Academicorum repugnantia excursus. Utraque paragraphus auctorem suum affert: 28 Antipatrum, 29 Antiochum, unde perspicuum fit ab Antiocho haec sumpta esse, quod etiam vocabulo *δόγμα* confirmatur⁴⁾

§§ 30—31. De naturae praecipue in homine finalitate. Aliunde hunc locum esse expressum argumentum ipsum indicat, praeterea tria vocabula Graeca atque comparatio:

Luc. § 30.

itaque alia visa sic arripit, ut eis statim utatur (mens scil.), alia quasi recondit, e quibus memoria oritur, cetera autem similitudinibus construit, ex quibus efficiuntur notitiae re-

Aetius Plac. IV, 11.

πρώτος δὲ τῆς ἀπογραφῆς τρέπος (ἐν τῇ ψυχῇ scil.) ὁ διὰ αἰσθήσεων. αἰσθανόμενοι γὰρ τινος οἷον λευκοῦ ἀπέλθοντος αὐτοῦ μνήμην ἔχουσιν ὅταν δὲ ὁμοειδεῖς πολλαὶ μνημαὶ γένωνται τότε φρα-

⁴⁾ Omnes e Plutarcho loci adferuntur secundum editionem Bernadakisianam.

⁵⁾ Ciceroni ipsi hunc locum adscribendum esse Loercher censuit.

rum, quas Graeci tum *ἐννοίας*
tum *προλήψεις* vocant.

μὲν ἔχειν ἐμπειρίαν — — — τῶν
δὲ ἐννοιῶν αἱ μὲν φυσικῶς γί-
νονται κατὰ τοὺς εἰρημένους τρό-
πους καὶ ἀνεπιτεχνήτως αἱ δὲ ἤδη
δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐπι-
μελείας αὐταὶ μὲν οὖν ἐννοιαὶ
καλοῦνται μόνον ἐκεῖναι δὲ καὶ
προλήψεις.

Iterum dilucide demonstratur Ciceronem, ubi Graecis utatur vo-
cabulis, fontem suum excerpere. Facile quoque credi potest, quod
Loercher censuit, hic eum aliquatenus exemplar suum contra-
xisse, quod in initio § 30 indicatur.

§§ 32—36. Probabilitatis doctrina refellitur. Loercher Cice-
roni hunc locum adscribi censuit, sed nullo modo illi sententiae
adsentiri possumus. Tam magni momenti Academicorum doctrinae
partem ab Antiocho non refutatam relictam esse vix credi potest.
Quod etiam his confirmatur exemplis:

Luc. § 32.

Eusebius — Praep. ev. 7, 15.

alii autem elegantius, qui etiam
queruntur, quod eos insimu-
lemus omnia incerta dicere
quantumque intersit inter in-
certum et id quod percipi non
possit docere conantur eaque
distinguere.

διαφορὰν δὲ εἶναι ἀδήλου καὶ ἀκα-
ταλήπτου καὶ πάντα μὲν εἶναι ἀκα-
τάληπτα οὐ πάντα δὲ ἀδήλα.

Luc. § 32.

Sextus E. — P. II, 97.

illos qui omnia sic incerta di-
cunt, ut stellarum numerus par
an impar sit...

καθάπαξ δὲ ἀδήλα (φασὶν οἱ δογ-
ματικοὶ) ὥς τὸ ἀρτίους εἶναι τοὺς
ἀστέρας.

Quorum alterum Academicam nobis refert sententiam, quam
Antiochus procul dubio refutabat, alterum commune Stoicorum
exemplum aliquoties apud Sextum invenitur.

Luc. § 33.

Sextus E. — M. VII, 260.

Nam cum dicunt hoc se unum
tollere ut quidquam possit ita
videri ut non eodem falsum
etiam possit videri, cetera au-

τὸν γὰρ τρόπον ὁ χρώματα μὲν
ἀπολείπον καὶ τὰς ἐν τοῦτοις δια-
φορὰς τὴν δὲ ὁρασιν ἀναιρῶν ὥς
ἀνύπαρκτον ἢ ἄπιστον — — —

tem concedere, faciunt pueriliter. Quo enim omnia iudicantur sublato reliqua se negant tollere, ut si quis quem oculis privaverit, dicat ea, quae cerni possent, ei non ademisse. Ut enim illa oculis modo agnoscuntur, sic reliqua visis.

— — σφόδρα ἐστὶν ἄτοπος — —
— — οὕτω καὶ πράγματα μὲν ὁμολογῶν τὴν δὲ φαντασίαν τῆς αἰσθήσεως, δι' ἣς τῶν πραγμάτων ἀντιλαμβάνεται, διαβάλλων τελέως ἐστὶν ἐμβρόντητος καὶ τοῖς ἀψύχοις ἴσον αὐτὸν ποιῶν.

Totus igitur locus fonti adscribendus videtur.

§§ 37—39. De assensu. Aliunde hunc locum expressum esse vocabula Graeca indicant. (συγκατάθεσις § 37 οἰκείον § 38).

6. §§ 40—42. Academicorum sententiae referuntur. Hunc locum a Cicerone additum esse demum postea, cum § 83 sqq. conficeret, Loercher censuit. Attamen paulo infra refutatio quoque eius invenitur, quae nullo modo Ciceroni adscribi potest, quippe qui neque rem tam penitus noverit, neque sua ipse argumenta fuerit infirmaturus. Potius igitur §§ 40—44 Antiocho sunt tribuendae, qui adversariorum argumenta ordine referebat atque refutabat.

§§ 43—44. cf. superiora.

§§ 45—48. Academicorum contra perspicuitatem argumenta acuratissime relata ob eamque rem e fonte sumpta videntur. Praeterea conferas:

Luc. § 47.

Sextus E. — M. VII, 402.

...cum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis quae sint.

γίνονται γὰρ ἀπὸ μὴ ὑπαρχόντων φαντασίαι ὥς ἀπὸ ὑπαρχόντων.

§§ 49—50. Argumentum ex sophismatis refellitur. Qui locus, si cum sequenti responso (§§ 51—58) comparatur, aliquatenus contractus videtur, neque tamen minus aliunde expressus. Nimum enim Ciceroni tribuitur, cum putatur eum Academiam refutare in animo habuisse.

§§ 51—58. Perspicuitas defenditur. Quin locus hic ex Antiocho pendeat, nemo sane dubitare potest, cum solita Carneadis argumenta ibi refellantur, quas Antiochum quoque tractavisse necesse est. Confirmantur haec vocabulo *ἀδηλα* (§ 54) atque exemplis, quae Academicis atque Stoicis propria erant⁶⁾:

⁶⁾ §§ 53—54 Ciceroni Loercher adscripsit.

Luc. § 54.
ut sibi sint et ova ovium et
apes apium simillimae.

Sextus E. — M. VII, 409.
οἶον δυοῖν ὠῶν ἄκρωσ ἀλλήλοις
ἁμοίων...

Plutarchus „De com. not.“
§ 36 (1077 C).
μελίττη μέλιττα — — γέγονεν
ἀπαράλλακτον

Luc. § 57.
...quin etiam concedam illum
ipsum sapientem, de quo om-
nis hic sermo est, cum ei res
similes occurrant, quas non ha-
beat dinotatas, retenturum ad-
sensum nec umquam ulli viso
adsensurum nisi quod tale fu-
erit, quale falsum esse non
possit.

Sextus E. — M. VII, 416.
ἐπὶ γὰρ τοῦ σωρίτου τῆς ἐσχά-
της καταληπτικῆς φαντασίας τῇ
πρώτῃ ἀκαταλήπτῳ παρακειμένης
φασὶν οἱ περὶ τὸν Χρύσιππον, ὅτι
ἐφ' ὧν μὲν φαντασιῶν ὀλίγη τις
οὕτως ἐστὶ διαφορὰ στήσεται ὁ σο-
φὸς καὶ ἡσυχάσει, ἐφ' ὧν δὲ πλεί-
ων προσπίπτει ἐπὶ τούτων συγκα-
ταθήσεται τῇ ἐτέρῳ ὥς ἀληθεῖ.

§§ 59—60. Hunc quoque locum e fonte sumptum esse voca-
bulum ἐποχή indicat.

7. §§ 61—64. Luculli peroratio et sequens eam brevis et con-
fusus sermo procul dubio Ciceroni sunt adscribenda. In § 64
tamen Ciceronis oratio incipit atque simul alterius fontis excer-
pendi necessitudo.

§§ 64—68. Quamquam de se ipso hic Cicero dicit, pars so-
lum prima quae sunt §§ 64—66 a, ei tribuenda videtur. Iam enim
verba „visa enim ista...“ ex fonte pendere videntur propter adv.
math. XI, 161 similitudinem, quod infra etiam clarius apparet:

Luc. § 67.
si ulli rei sapiens assentietur
umquam aliquando etiam opi-
nabitur; nulli igitur rei adsen-
tietur.

Sextus E. — M. VII, 157.
εἰ τῶν συγκατατιθεμένων ἐστὶν ὁ
σοφὸς τῶν δοξαστῶν ἔσται ὁ σο-
φός. οὐχὶ δὲ γε τῶν δοξαστῶν,
οὐκ ἄρα τῶν συγκατατιθεμένων
ἐστὶ ὁ σοφός.

Luc. § 68.
Sin autem omnino nihil esse
quod percipi possit a me sump-
sero et quod tu mihi das acce-
pero sapientem nihil opinari

Sextus E. — M. VII, 155.
πάντων δὲ ὄντων ἀκαταλήπτων
ἀκολουθήσει καὶ κατὰ τοὺς στωϊ-
κοὺς ἐπέχειν τὸν σοφόν.

effectum illud erit sapientem
assensus omnes cohibiturum.

Si igitur credere fas est Ciceronis fontem Sexti verbis similem fuisse, luculentum habemus exemplum, quem ad modum ille exemplar suum illustrius splendidiusque reddiderit.

§§ 69—71. Hunc locum, quo Antiochus acerrime reprehenditur, Ciceroni adscribi aegre ferrem. Indignum enim mihi videtur humanissimo scriptore acerbissimis probris defunctum iam magistrum suum insectari, a quo prorsus numquam sit offensus. Potius igitur Philoni sunt haec tribuenda, cuius contra Antiochum indignationis causae satis sunt perspicuae.

§§ 72—78. De historia responsum. §§ 72—76 a procul dubio aliunde sunt expressae, cum mentiones de multis variisque philosophis contineant, quas Cicero ipse certe non collegerit. Praeterea quae adducuntur, solita sunt Academicorum exempla:

Luc § 73.

Quid loquar de Demoerito?
quam cum eo (Anaxagora scil.)
conferre possumus non modo
ingenii magnitudine, sed etiam
animi, qui ita sit ausus ordiri:
haec loquor de universis...

Sextus E. — M. VII, 265.

Δημόκριτος δὲ ὁ τῇ Διὶ φωνῇ
παρεικαζόμενος καὶ λέγων τὰδε
περὶ τῶν ξυμπάντων...

Luc. § 73 b.

Chius Metrodorus initio libri
qui est de natura „Nego —
inquit — scire nos sciamusne
aliquid an nihil sciamus, ne
id ipsum quidem nescire aut
scire nec omnino sitne aliquid
an nihil sit.

Sextus E. — M. VII, 88.

(Μετροδόωρος) εἶπεν. οὐδὲν ἴσμεν
οὐδ' αὐτὸ τοῦτο ἴσμεν, ὅτι οὐδὲν
ἴσμεν.

Secundum autem Diog. L.

IX, 58 et Eus. XIV, 199
οὐδεὶς ἡμῶν οὐδὲν οἶδεν, οὐδ' αὐτὸ
τοῦτο, πότερον οἶδαμεν ἢ οὐκ οἶ-
δαμεν.

Luc. § 76.

Quid Cyrencei videntur minime
contempti philosophorum, qui
negant esse quicquam quod
percipi possit extrinsecus, ea se
sola percipere, quae tactu in-
tumo sentiant, ut dolorem, ut

Sextus E. — M. VII, 191

φασὶν οὖν οἱ Κυρηναῖοι κριτήρια
εἶναι τὰ πάθη καὶ μόνα καταλαμ-
βάνεσθαι — — — τῶν δὲ πε-
ποιηκότων τὰ πάθη μηδὲν εἶναι
καταληπτὸν — — — ὅτι μὲν
γὰρ λευκανόμεθα, φασὶν, καὶ γλυ-

voluptatem; neque se quo quid *ναξόμεθα δυνατόν λέγειν ἀδιαφεύ-*
 colore aut sono sit scire, sed *στως καὶ ἀνεξελέγκτως, ὅτι δὲ τὸ*
 tantum adfici se quodam mo- *ἐμπνητικὸν τοῦ πάθους λευκόν*
 do. *ἔστιν — οὐχ οἷον ἀποφαίνεσθαι.*

§§ 76 h et 78 Ciceroni sunt vindicandae, quibus § 77 e fonte quodam pendens includitur. Desinit hic Cicero fontem suum continenter sequi atque ex duobus iam eligit, quod verbis eius in § 78 confirmatur: „equidem Clitomacho plus quam Philoni aut Metrodoro credens hoc magis ab eo disputatum quam probatum puto“. § 77 aliunde expressa propter argumentum peculiare videtur.

8. §§ 79—90. Sensuum cognitio accusatur. Qui locus in duas partes et eas quidem magnas dividitur. Quarum altera Luculli refutationem continet (§§ 79—82), altera perspicuitatis imbecillitatem ostendere conatur (§§ 83—90).

§§ 79—82 a Cicerone compositae videntur, quod ex eorum vili argumento satis fit perspicuum. Hic saltem concedendum est Hirtelio Academiae defensorem nullo modo adversarium posse adaequare. Antiocho, qui rationis viribus sensuum cognitionem firmare conatus est, praeter locos communes quosdam de eorum debilitate, quam ille numquam erat negaturus, nihil oppositum est. Nullo modo credi potest Philonem, quem acutissimum fuisse philosophum accepimus, talibus argumentis contentum fuisse. Potius coniciendum videtur Ciceronem, cum in fonte suo nihil, quod contra Antiochi rationes valeret, invenisset e diversis locis ipsum quidquam composuisse, quod simili in Luculli oratione loco respondere videretur. Quam ob rem etsi me non fugit cum Loerchero me dissentire, Ciceroni compositionem saltem eius responsi vindicandam puto, cum singula exempla Academicis sunt sane communia:

Luc. § 79.

Sextus E. — M. VII, 414.

In remo sentio non esse id
 quod videatur.

*ὥς ἐπὶ τῆς ἐξάλων καὶ ἐνάλων
 κοπῆς.*

Luc. § 81.

videsne navem illam? stare
 nobis videtur at iis qui in nave
 sunt moveri haec villa.

*καὶ ἐπὶ κινήσεως κινούμερον καὶ
 ἡρεμοῦν, ὥς ἐπὶ τῶν ἐν νηὶ κα-
 θηζομένων ἢ ἐπὶ τοῖς αἰγιαλοῖς
 ἐστώτων.*

§§ 85—90 iam sine exceptione fonti sunt tribuendae. Propria haec est enim Academicorum doctrina, qua affirmatur nullo modo visum verum a falso discerni posse, solitis eorum quoque exemplis exposita:

Luc. § 84.

Qui igitur P. Servilium Geminum videbat, incidebat in eius modi visum, quod percipi non posset.

Sextus E. — M. VII, 410

ὁ δ' αὐτὸς λόγος ἐστὶ καὶ ἐπὶ διδύμων. λήψεται γὰρ ψευδῇ φαντασίαν ὁ σπουδαῖος — — — ἐὰν ἀπὸ Κάστωρος ὡς ἀπὸ Πολυδεύκους φαντασιωθῇ.

Fusior deinde eius exempli explanatio respondentem sibi locum habere videtur apud Sextum adv. math. VII, 405, ubi eadem ratio Herculis furentis exemplo illustratur.

Luc. § 85.

Stoicum est id quidem nec admodum credibile: nullum esse pilum omnibus rebus talem, qualis sit pilus alius, nullum granum.

Plutarchus „De com. not.“ 35 (1077 C)

(παράδοξόν ἐστιν) εἰ μήτε φάρτα φάρτῃ μήτε μελίττῃ μέλιττα μήτε πυρρῷ πυρρός — — — ἐν τῷ παντὶ χρόνῳ γέγονεν ἀπαράλλακτον.

Luc. § 87.

de quibus volumina impleta sunt non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo (de quo queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit contra sensus et perspicuitatem, contraque rationem, ipsum sibi respondentem inferiorem fuisse itaque ab eo armatum fuisse Carneadem.)

Plutarchus „De St. rep.“ 10. (1036 C)

τοὺς πάντων ὁμοῦ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν λόγους εἰς ταὐτὸ συμφωρηθέντας οὐκ ἀξιόους εἶναι παραβαλεῖν οἷς Χρύσιππος ἔγραψεν εἰς διαβολὴν τῶν αἰσθήσεων. ἐκεῖνο δ' ἀληθές, ὅτι βουληθεῖς αὐτοῖς συνεπειν τῇ συνηθείᾳ καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν ἐνδεέστερος γέγονεν ἑαυτοῦ. (Ibidem B) καὶ τὸν Καρνεάδην οὐδέν — — λέγειν ἰδίον, ἀλλ' ἐξ ὧν ἐπεχείρησε Χρύσιππος εἰς τοῦναντίον.

Luc. § 89.

Quid apud Euripidem Hercules, cum ut Eurysthei filios ita

Sextus E. — M. VII, 405

ὁ γοῶν Ἡρακλῆς μαρεῖς καὶ λαβὼν φαντασίαν ἀπὸ τῶν ἰδίων

suos configebat sagittis, cum uxorem interemebat, cum conabatur etiam patrem, non perinde movebatur falsis ut veris moveretur?

παιδων ὡς Εὐδουσιθέως ἦν ἀκόλουθον πράξιν ταύτῃ τῇ φαντασίᾳ συνῆψεν. ἀκόλουθον δὲ ἦν τὸ τοῦς τοῦ ἐχθροῦ παῖδας ἀνελεῖν, ὅπερ καὶ ἐποίησεν.

Totus igitur locus fonti adscribi potest ⁷⁾.

§§ 91—98 a. Dialectica sophismatis refellitur. Qui locus quin e fonte Graeco pendeat, nemo sane dubitare potest. Simili enim modo dialectica apud Sextum hyp. pyrrh. II, 213—246 refutatur, etsi aliis et pluribus exemplis. Solita hic iterum Academiae argumentorum copia apparet, qua de re iam Lucullus § 46 nos monuit. Attamen exempla etiam nonnulla sunt similia. Totus enim de soritis locus (§§ 92—94) simili modo apud Sextum adv. math. VII, 418 iteratur et praeterea:

Luc. § 93.

Sextus E. — P. II. 253.

Placet enim Chrysippo, cum gradatim interrogetur verbi causa tria pauca sint anne multa, aliquanto prius quam ad multa perveniat, quiescere.

οἱ περὶ τὸν Χρυσίππον δογματικοὶ ἐν τῇ συνερωτήσει τοῦ σωρίτου προϋόντος τοῦ λόγου φασὶ δεῖν ἴστασθαι καὶ ἀπέχειν, ἵνα μὴ ἐκπέσωσιν εἰς ἀτοπίαν.

Postremo § 96 allata concludendi forma: „si dicis nunc lucere et verum dicis, lucet igitur“ solitum Stoicum est exemplum: εἰ ἡμέρα ἔστιν, φῶς ἔστιν, quod aliquoties apud Sextum e. g. hyp. pyrrh. II, 105 invenitur.

9. §§ 98 b—111 re vera aliunde sunt expressae sed a Cicerone procul dubio aptatae. § 99 locus quidam e Clitomacho affertur, cui respondentem apud Sextum adv. math. VII, 168 invenimus. Sequentes quoque paragraphos e Graeco exemplari pendere perspicuum fit:

Luc. § 99.

Sextus E. — M. VII, 402

itaque et sensibus probanda multa sunt, teneatur modo illud non inesse eis quidquam tale quale etiam falsum nihil ab eo differens esse possit.

def. φαντασίας καταληπτικῆς et: τούτων δὲ τὰ μὲν λέγουσιν οἱ περὶ τὸν Καρνεάδην συγχωρήσειν τοῖς ἀπὸ τῆς Στωᾶς τὸ δὲ οἷα οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος ἀσυγχώρητον εἶναι.

⁷⁾ Errat igitur Loercher cum dicit §§ 88—90 Ciceroni esse tribuendas.

Luc. § 101.

Sextus E. — P. I, 33.

...ut albam nivem esse probet, ut erat Anaxagoras, qui id non modo ita esse negabat, sed sibi, quia sciret aquam nigram esse, unde illa concreta esset, albam ipsam ne videri quidem.

Ὁ Ἀναξαγόρας τῷ λευκὴν εἶναι τὴν χιόνα ἀντετίθει· ὅτι ἡ χιών ὕδωρ ἐστὶ πεπηγός, τὸ δὲ ὕδωρ ἐστὶ μέλαν καὶ ἡ χιών ἄρα μέλανά ἐστιν.

Verba quoque „non est enim e saxo sculptus aut e robore dolatus“ ad Od. XIX, 163 spectare videntur: οὐ γὰρ ἀπὸ θρόνος ἐστὶ παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης — ἀλλ' ἀνδρὸς γένος ἦεν — — — quem verum apud Sextum quoque adv. math. XI, 161 simili in contextu invenimus.

Locus tamen in § 103 et 104 e Clitomachi ad C. Lucilium poetam libro adlatus, si cum priore comparatur, nihil affert novi, sed tantum rem supplet atque pleniorē reddit. Credi igitur potest Ciceronem alterum locum e fonte suo sumpsisse, alterum tamen, cum hic conveniens sibi videretur, ipsum attulisse, quod etiam his eius verbis confirmatur: „Sunt mihi nota propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina eo libro continetur“. §§ autem 102 atque 105 huic loco a Cicerone additae esse videntur.

§§ 106—111 propter peculiare argumentum fonti iam sunt adscribendae, quod etiam hoc demonstratur exemplo:

Luc. § 110.

Plutarchus „De com. not.“

36. Stoicam affert sententiam:

itaque non metuit (Academicus) ne confundere omnia videatur.

(οἱ Ἀκαδημαῖκοι) πάντα πράγματα συγχέουσι ταῖς ἀπαρallaξίαις.

§§ 112—115 fonti saepissime tribuuntur (Loercher e Clitomacho, Goedeckemeyer e Philone eas pendere putat), sed aliter res se habere videtur praecipue cum nullae graves ab eis afferantur rationes. Hoc quoque loco nihil affertur novi, sed tantum prius iam exposita iterum repetuntur vivo quodam modo, qui auctoris ipsius excursus indicat. Optime id quidem in eius loci initio demonstratur: „Ac mihi videor nimis iam nunc agere ieiune! Cum sit enim campus, in quo exultari possit oratio, cur eam tantas in angustias et Stoicorum dumeta compellimus?“ (§ 112). Diffi-

cile est prorsus non videre a Cicerone haec dicta esse, qui tam spinosa atque abstrusa argumenta sine taedio longius excutere non posset.

10. Attamen iam in § 116 iterum fontem suum excerpere incipit, cum physicorum diversissimas affert sententias. Nimium enim tribueret Ciceroni, qui eum ipsum haec omnia collegisse putaret. Imbecillitatem illorum sententiae simili modo ab aliis quoque demonstratam esse Sextus nobis testatur:

Luc. § 118.

Princeps Thales unus e septem... ex aqua dixit constare omnia. At hoc Anaximandro populari et sodali suo non persuasit, is enim infinitatem naturae dixit e qua omnia gignerentur. Post eius auditor Anaximenes infinitum aera... Anaxagoras materiam infinitam... Xenophanes paulo etiam antiquior unum esse omnia... Leucippus plenum et inane, Democritus huic in hoc similis, uberior in ceteris, Empedocles haec pervolgata et nota quatuor... Plato ex materia in se omnia recipiente mundum factum esse a deo sempiternum, Pythagorei e numeris et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia.

Qui index apud Sextum multo est etiam fusior atque accuratior. Planc inde patet Ciceronem hic solitam Academicis argumentorum copiam repetere, e qua etiam § 120 sumpsit:

Luc. § 120.

cur deus, omnia nostra causa cum faceret, tantam vim naturicum viperarumque fecerit,

Sextus E. — M. IX, 360.

Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ὕδωρ (ἔλεξε πάντων εἶναι ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον) Ἀναξίμανδρος δὲ ὁ ἀκονστής τοῦτον τὸ ἄπειρον, Ἀναξίμενης δὲ — — ἀέρα — — — Ξενοφάνης δὲ ὕδωρ καὶ γῆν — — — οἱ δὲ περὶ τὸν Ἐμπεδοκλέα γῆν καὶ ὕδωρ καὶ ἀέρα καὶ πῦρ — — — Ἀναξαγόρας δὲ ὁ Κλαζομένιος ὁμοιομερείας — — — οἱ μὲν περὶ Πυθαγόραν τοὺς ἀριθμοὺς ἔλεξαν πάντων ἀρχεῖν — — — οἱ δὲ περὶ τὸν Πλάτωνα τὰς ἰδέας.

Porphyrius „De abst.“ III, 20.

Καρνεάδης ἔλεγεν — — καὶ μὲν εἰ πρὸς ἀνθρώπων χρῶσιν ὁ θεὸς μεμηχάνηται τὰ ζῷα, τί χρῆσθ-

cur mortifera tam multa et *μεθὰ μνίνας, ἔμπυσι, νυκτερίσι,*
perniciosa terra marique dis- *ξανθάροις, οχοοπίοις, ἐχίδναις;*
perserit?

Sola § 127 ab aliis argumento remotissima, quippe quae de natura quaerendi laudationem contineat nullaque disputationis subtilitate onerata sit, Ciceroni adscribenda videtur.

§§ 129—141 de moribus quaestionem continent. Considerandum hic est Ciceronem eodem tempore libris, qui „De finibus“ inscribuntur, operam dedisse. Attamen §§ 129—131, in quibus diversae philosophorum afferuntur sententiae, eidem fonti, qui prius quoque excerpebatur, adscribendae videntur atque §§ 132—134, quibus Antiochus accusatur, e Philone fortasse pendent. Aliquatenus Tullianae i. e. cum „De finibus“ coniunctae esse videntur §§ 135—141, quibus Loercher quoque §§ 132—134 addendas putavit, quod tamen ambiguum mihi videtur propter § 132 cum Sexto analogiam:

Luc. § 132.

Sextus E. — P. I, 235.

(Antiochus) qui appellabatur *ὧς καὶ εἰρησθαι ἐπ' αὐτῷ* (Ἀν-
Academicus, erat tamen, si *τιώχῳ*) *ὅτι ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ γι-*
perpauca mutavisset, germa- *λοσοφεῖ τὰ στωικᾶ.*
nissimus Stoicus.

Alia haec est enim forma eiusdem de Antiocho ioci, qui Stoicorum doctrinam in Academiam inducere conabatur.

Paragraphorum 142—146 logicae refutationem continentium §§ 142—143 ex eodem fonte e quo §§ 116—128 et 129—131 pendere videntur, praeterea tamen solum § 145 propter argumentum historicum et vocabulum *κατάληψις* ei est adscribenda. §§ 144 et 146 b Cicero ipse fortasse addidit, quod ioculari tenore atque Romano in § 146 b exemplo confirmatur.

Dialogi conclusio §§ 147—148 ei quoque est adscribenda.

Hunc ad modum igitur res se habere videtur:

§§ 1—10 Tullianae sunt originis,

§§ 11—60 aliunde expressae,

§§ 61—66 a Tullianae,

§§ 66 b—76 a et 77 aliunde expressae, § 76 b et 78 a Cicerone solum additae,

§§ 79—82 compositionis saltem Tullianae,

§§ 83—111 aliunde expressae, §§ 102—105 a Cicerone solum additae,

- §§ 112—115 Tullianae,
 §§ 116—134 aliunde expressae (excepta § 127),
 §§ 135—141 aliquatenus Tullianae,
 §§ 142—143 et 145—146 a aliunde expressae,
 §§ 144, 146 b, 147—148 Tullianae.

B. Fontes „Luculli“ investigantur.

11. Iam satis perspicuum est ex diversis fontibus Luculli: atque Ciceronis orationem pendere. Quam ob rem variae etiam virorum doctorum opiniones de ea re exstiterunt.

Quod ad Luculli orationem pertinet, nullum est dubium, quin ea ex Antiocho fuerit expressa, cum ipse id § 11 et 12 haud ambigue profiteatur. Confirmatur id etiam Ciceronis ipsius verbis, qui ad Att. 13, 19, 3 scribit: „quae erant contra ἀκαταληψίας praeclare ab Antiocho collecta, Varroni dedi“. Varronem autem Luculli partes suscepisse e frg. IV, 22 cum „Luculli“ respondente loco comparato satis omnibus perspicuum est.

Inde coniecit Hirzel („Untersuchungen“) Luculli orationem ex Antiochi „Soso“, cuius in § 12 fit mentio, pendere atque obiectantibus Lucullum, ut ex § 12 procul dubio evenit, praetermittere cum Philone disceptationem, cum autem „Sosus“ contra Philonem praecipue esset editus, respondebat 1) Lucullum partem solum eius libri excerpere, 2) Philonis doctrinam re vera ab Arcesila atque Carneade parum discrepare.

Posteriorēs tamen interpretes, ut Goedeckemeyer et Loercher, ad alteram partem se inclinaverunt, his Luculli verbis fidem potius tribuentes atque orationem eius ex alio quodam Antiochi opere excerptam esse censuerunt, praeter quaedam capita „Soso“ concessa. Una tamen quaestio Hirzelio atque Loerchero praecipue magni erat momenti, argumentum dico, quod eis in § 39 totum fere exhaustum atque postea usque ad § 59 iterum retractatum esse videbatur, cum Lucullus Antiochi doctrina exposita ad Academicorum rationes, quibus eam infirmare conabantur, refutandas reverteretur. Coniecit inde Hirzel „Sosum“ dialogico more fuisse institutum atque etiam aliquatenus eum restituere conatus est. Loercher ad alteram potius coniecturam se inclinavit affirmans § 39 unum fontem exhaustum esse, sed § 40 et sqq. ex altero pendere, quem „Sosum“ fuisse putabat, quippe qui Academicorum refutandorum causa esset editus.

Attamen etsi acutissime videntur animadvertisse, qui monebant post § 39 Academica argumenta refutari, necessario constituendum est nihil in Luculli oratione tam peremptorie exhaustum atque mutatum esse, ut Loerchero atque Hirzelio placuit, qui putabant omnia iam ab eo dicta esse neque nunc nisi eadem ipsa repeti. Re vera tamen orationem eius in duas partes divisam esse perspicuum est: affirmativam dico atque eandem defensivam (§§ 10—40), ubi propria Antiochi doctrina exponitur eaque, quae contra ab Academicis dicta sunt, refutantur. Cum autem opponerent Academici Stoicis aliisque dogmaticis suam probabilitatis doctrinam, quae eis ad vitam regendam sufficere videretur, errorem eorum Lucullus coarguebat. Neque excursus ille Antipatri argumentum continens (§§ 28—29) ab hac affirmativa parte discrepat, quamvis probetur in eo neque Academicos dogmatica quaedam placita effugere potuisse atque hoc modo affirmativa esse eorum doctrina demonstraretur. Hanc autem affirmativam partem, in qua certi aliquid percipi posse ostendebatur, secuta est negativa, ubi adversarii argumenta ordine referebantur atque refutabantur (§§ 41—58).

Nihil in tali dispositione rei naturae repugnans est eaque et maxime conveniens et commoda videtur, quod exemplo ab Antiocho totaque Academia remotissimo probari potest. Legi quondam s. dr. Francisci Gabryl librum, qui inscribitur „Noetica“, ubi cognitionis fundamenta secundum S. Thomae doctrinam exposita sequitur etiam separata Scepticorum argumentorum refutatio. Minime mira quidem haec dispositio est neque igitur apud Antiochum miranda.

12. Facile inde adducimur, ut credamus nullam in Luculli oratione exstitisse fontium commutationem neque ex aliquo dialogo eam pendere (cui etiam coniecturae permultae adiunctae esse videntur iniquitates, si consideramus, quo modo Academici cuiusdam partes — Heracliti Tyrii? — in Luculli dogmaticam orationem mutatae sint), sed potius excerptisse hic Ciceronem magnum sane quoddam atque bene ordinatum unum solum Antiochi opus. Inde quoque evenit, ut abiciamus Goedeckemeyeri atque Loercheri coniecturam, qui § 18 ex „Soso“ pendere putaverint. „Sosi“ illius in § 12 mentio fascinavisse videtur viros doctissimos adeo, ut cum totam Luculli orationem ad eius exemplar scriptam esse excluderent, quaedam tamen capita necessario ei adscribenda putarent. Attamen ex ipsa mentione, si fundamentale illud pro-

positum Philonis emittendi consideramus, perspicuum fit aliunde i. e. ex ipso Antiocho eam sumptam esse, qui fortasse, cum Philonis ipsius refutationem praetermitteret, diligentiores lectorem ad alium librum suum revocavit.

Praeterea § 18 nullo modo tam facile e contextu suo tolli potest multoque arctius cum eis, quae supra dicebantur, est coniuncta, quam primo videtur obtutu. In § 17 enim quidnam ceterae philosophorum scholae de Academia teneant, explicatur excusatque se auctor, quod cum nonnullae earum omnem cum Academicis disceptationem inanem putent, ipse eam suscipiat. Considerandum est tamen scripta haec esse eo temporis momento, cum ultimus Academiae Scepticae repraesentator eiusque rector legitimus fuit Philo (etsi fortasse eo iam non vivente). Philonis autem doctrina nullo modo tali, quam ei obiecturus erat Lucullus, reprehensione fuit digna, quippe quae ad dogmaticorum placita valde se inclinaret. Necesse igitur erat convincere veram Arcesilae Careneadisque doctrinam ab eo vitiatam esse, priusquam ulla incipi posset refutatio, ne *συναμαζία* cuidam esset similis. Inde evenit Antiochi-Luculli in § 18 perspicuum studium, ut Philonem omnimodo Carneadi adaequet paremque reddat. (Cf. verba: „in id ipsum se induit, quod timebat“.) Igitur § 18 „Soso“ adscripta superior quoque locus ei est adscribendus, quod nullo modo utrique viro docto acceptum fieri potest.

Quam ob rem multo videtur probabilior opinio, qua affirmatur totam Luculli orationem ex uno et illo quidem magno Antiochi opere pendere⁸⁾, quod Cicero constanter sequitur, quibusdam solum locis, ut rectissime Loercher animadvertisse videtur (in § 30) brevius id reddens.

13. In Tullianae orationis fontibus constituendis multo etiam magis viri docti dissentiunt, cum quisque suam sequatur opinionem ab aliis plus minusve diversam. Putat enim Tennemann („Geschichte der Philosophie“) Ciceronem in hac operis sui parte conscribenda libris Philonis eisque, quas ex ipso Romae scholam explicante memoria tenuisset, usum esse. Krische Clitomachum affert, Chrysippum, incognitum quendam „de finibus bonorum“ operis auctorem, Crantoris *περί πένθους* „aureum libellum“, Antiochum postremo atque Lucretium. Zeller tamen fontium numerum ad duos solum redegit, e Philone atque Clitomacho Cice-

⁸⁾ Quae fortasse eius *Καρονικά* fuisse facile Brochardio concedi potest.

ronis orationem pendere affirmans. Hirzel e Philonis libro quodam eam expressam esse censuit, qui etiam ante „Sosum“ editum publici iuris factus esset. Contra Philoni „Soso“ respondenti Goedeckemeyer eam adscripsit. Schmeckel („Festgabe für Susemihl“ 1898) e Clitomacho eam excerptam esse putavit, Loercher tamen utrique partem quandam concessit: Philoni §§ 64—111, Clitomacho §§ 112 et sqq. Krokiewicz postremo a Hirzelio quondam abiectam coniecturam in pristinum restituit honorem, cum dicit Ciceronem eis quoque, quae a Philone ipso audivisset, usum esse.

Iam ex hac brevi enumeratione, quae procul dubio nondum est completa, perspicuum fit diversissimas hac in re virorum doctorum opiniones exstitisse. Quae tamen non iniuria ad duos solum fontes redigi posse videntur, Clitomachi dico quondam librum atque Philonis, cum exemplarium a Krischeo collecta immensa multitudo eo evenisse videatur, ut diligentissimus auctor omnes quorum in Ciceronis oratione mentio fit philosophos enotaverit.

14. Quod autem re vera his duobus auctoribus Cicero in hac „Luculli“ parte conscribenda usus est, id ex Luc. § 98 b sqq. evenit, in quo totius quaestionis nostrae cardines fere vertuntur. Hic enim Cicero verba facit: „Sed ut omnes istos aculeos et totum tortuosum genus disputandi relinquamus ostendamusque quid simus, iam explicata tota Carneadis sententia Antiochia ista corruent universa. Nec vero ita quicquam dicam, ut quisquam id fingi suspicietur: a Clitomacho sumam...“ quae verba in § 99 primus atque mox (in §§ 103—104) secundus e Clitomacho locus sequitur. Maxime tamen illud: „nec vero ita dicam, ut quisquam id fingi suspicietur“ mirabile videtur, si consideramus dicta haec esse a Cicerone amicis suis, hominibus procul dubio humanissimis atque elegantissimis, quibus ne in mentem quidem venire posset amicum disserentem tali crimine offendere. Quae tamen apud Ciceronem obscura videntur, satis fiunt perspicua, si locum hunc Philoni tribuimus, quippe cui mendacii crimen („aperte mentitur“ § 18) ab Antiocho obiectum esse satis omnibus notum est. Cum igitur probabilitatis doctrinam suam exponeret, Clitomachum testem proferebat, Carneadis nobilissimum discipulum suumque magistrum, ut convinceret nullo modo se veram Academiae doctrinam vitare sed Carneadis placita constanter colere. Facile inde adducimur, ut credamus locum hunc (qui e Clitomachi „de sustinendis assensionibus“ — περί ἐποχῆς? — libro I sumptus esse

dicitur) e Philonis quodam libro a Cicerone sumptum esse, qui neglegenter fortasse haec quoque verba parum sane convenientia in orationem suam transtulit. Quem librum post „Sosum“ publici iuris factum esse atque Philonis defensionem Antiochique refutationem continuisse necesse est. Lucrati sumus igitur ex his Ciceronis verbis excutiendis novum testimonium, quo affirmatur Philonem usque ad vitae finem e certamine non discessisse, quod cum s. Augustini mentione (C. ac. III, 18, 41): „Philo ei restitit donec moreretur“ optime concinere videtur.

(Res instituta porro tractabitur.)

THUCYDIDEUM

(Ad II 3, 4 sq.)

scripsit

I. BLATT

Ἐπεὶ δὲ ὥς ἐκ δυνατῶν ἐτοῖμα ἦν, φυλάξαντες ἔτι νύκτα καὶ αὐτὸ τὸ περίορθρον ἐχώρουν ἐκ τῶν οἰκιῶν ἐπ' αὐτούς, ὅπως μὴ κατὰ φῶς θαρσαλεωτέροις οὔσι προσφέρουντο καὶ σφίσιν ἐκ τοῦ ἴσου γίνωνται, ἀλλ' ἐν νυκτὶ φοβερώτεροι ὄντες ἥσσους ὥσι τῆς σφετέρας ἐμπειρίας τῆς κατὰ τὴν πόλιν.

Quid sit φυλάξαντες τὴν νύκτα καὶ αὐτὸ τὸ περίορθρον, haesitas. Nam φυλάξαντες sive de vigilando sive de tempore circumspectando et capiendō intellegas — quamquam haec vis si verbo inesset, obiecti loco temporis spatium brevissimum, immo temporis punctum aliquod flagitaretur —: qui noctis caligine tegi cupit, non debet nocte non usus περίορθρον quoque dimittere. Conicio φυλάξαντες τὴν νύκτα κατ' αὐτὸ τὸ περίορθρον. Si diluculum et ipsum perditum est, αὐτὸ vanum fit et otiosum; at si tempus impetus facti vel faciendi determinat, vi viget iusta et plena.

Quid sibi velit mutatio illa modorum προσφέρουντο — γίνωνται — ὥσι, prorsus non perspicis. σφίσιν ad quem spectat? apud Thucydidem nisi reflexiva vi praeditum non legitur. Sed si ad Plataeenses referretur, inter προσφέρουντο et γίνωνται insuper etiam mutatio subiecti statuenda esset. Id tamen orationem eo duriores redderet atque impeditiores, quod μὴ ad γίνωνται trahere et subaudire iubereris, de Thebanis vero pro subiecto sententiae ἀλλ' ἐν νυκτὶ κτλ. acceptis φοβερώτεροι nisi passive intellegi non posset: at iis minor locorum peritia aliunde profecto oriebatur quam quod perterriti fuerint. Ne multa: scribendum est ἥσσοσι οὔσι, quod a tradita lectione haud ita longe discedit, si considerabis Thucydidem scripsisse: ECCOCIOCI. Quod postquam in ἥσσους ὥσι abiit, alterum quoque participium secum in corruptelam traxit scriptori restituendum: ἐκ τοῦ ἴσου γιγνομένοις.

Totum igitur locum hoc modo adornandum suadeo: ἐπεὶ δὲ ὥς ἐκ τῶν δυνατῶν ἐτοῖμα ἦν, φυλάξαντες ἔτι νύκτα κατ' αὐτὸ τὸ περίορθρον ἐχώρουν ἐκ τῶν οἰκιῶν ἐπ' αὐτούς, ὅπως μὴ κατὰ φῶς θαρσαλεωτέροις οὔσι προσφέρουντο καὶ σφίσιν ἐκ τοῦ ἴσου γιγνομένοις, ἀλλ' ἐν νυκτὶ φοβερώτεροι ὄντες ἥσσοσι οὔσι τῆς σφετέρας ἐμπειρίας τῆς κατὰ τὴν πόλιν.

Nonne vides, ut sibi respondeant *θαλασσωτέροις οὔσι* — *ἥσσοσι οὔσι* et ex altera parte *φοβερώτεροι ὄντες* — *ἥσσοσι οὔσι*? Nonne magis consentaneum est Plataenses veritos esse, ne Thebani sibi locorum peritia pares essent, quam contra?

Latinis verbis:

Ubi autem res, quantum fieri potuit, paratae fuerunt, (Plataeenses) nocte pervigilata sub ipsum diluculum aedibus egressi eos (Thebanos) invaserunt, ne in luce cum confidentioribus et pari condicione pugnandi utentibus, sed noctu terribiliores cum inferioribus sua locorum urbis peritia vires conferrent.

NOWE IANICIANA

napisał

LUDWIK ĆWIKLIŃSKI

I

O IANICIUSA (JANUSZKOWSKIEGO) PARAFRAZIE PSALMU DAWIDA

Elegik wielkopolski z pierwszej połowy wieku XVI-go podpisywał się w listach swych łacińskich (innych nie posiadamy) Clemens Ianicius. Pod tym również nazwiskiem drukiem wydane zostały jego utwory za życia i po śmierci. Z czasem rozpowszechniło i ustaliło się w Polsce nazwisko polskie Janicki. Dopiero przed kilku laty okazało się, że w aktach kapituły poznańskiej z r. 1536 młody uczeń szkoły Lubrańskiego nazwany jest Ianuscovius wedle wsi, w której jego ojciec uprawiał kawał ziemi arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, wedle Januszkowa pod Żninem¹⁾. Wnosić stąd należy, że z domu rodzicielskiego nie wyniósł Klemens rodowego nazwiska. Nowe świadectwo przyniósł ubiegły rok 1936, mianowicie *Anecdoton Ianicianum*, ogłoszone i opracowane umiejętnie przez prof. Turyna w książce zbiorowej: „Munera philologica“, którą otrzymałem w czerwcu tego roku jako dar jubileuszowy. Zawiera ono dystychiczną parafrazę jednego psalmu Dawida, wedle napisu w nagłówku, ułożoną przez Klemensa Januszkowskiego: „*Psalmus In Te, Domine, speravi paraphrastice per Clementem Ianuscovium*“²⁾. Przeróbka ta, dotychczas nieznana, przechowała się na trzech kartach, doklejonych do znajdującego się obecnie w Bibliotece ordynacji hr. Krasińskich w Warszawie egzemplarza parafrazy psalterza Dawidowego, przerobionej w formę poetycką przez wysoko cenionego humanistę z końca XV-go i pierwszej połowy XVI-go wieku, znanego pod przybranym nazwiskiem Heliusa Eobanusa Hessusa. Wiadomości o parafrazie Januszkowskiego udzielił prof. Turynowi bibliotekarz dr Piekarski, i wyraził przypuszczenie, że manuskrypt skreślony jest własną ręką poety. Domysłu tego nie mogę stwierdzić, aczkolwiek, nie otrzymawszy — mimo starań — oryginału choć do krótkiego przeglądu w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu, ode-

¹⁾ Zwróciłem na to uwagę w rozprawie: „Przyczynki do historii polsko-łacińskiej“, Poznań 1934.

²⁾ *Munera philologica*. Poznań 1936, str. 375—380.

brałem od prof. Turyna dokładne fotograficzne odbicie kartek. Nie znalazłem bowiem dotychczas w żadnym manuskrypcie pisma, które by stanowczo za autograf Ianiciusa uznać można³⁾. Psalterz Dawidowy zawiera dwa psalmy pokrewnej treści: „In Te, Domine speravi“, są to: psalm XXX i LXX, przeważnie liczone jako XXXI i LXXI⁴⁾. Eobanus Hessus, Buchanan, Kochanowski i inni nowsi wydawcy kładą liczbę XXXI i LXXI. W parafrazie Januszkowskiego nie jest wyrażone, którego psalmu przeróbką ma być jego parafraza, czy XXXI czy LXXI.

Zbiór psalmów Dawidowych doczekał się wcześniej przekładów na różne języki. Z przekładów łacińskich w pierwszej połowie wieku XVI-go cieszyła się szczególnym uznaniem wymieniona powyżej parafraza poetyczna Hessa⁵⁾. Powitali ją gorącymi pochwałami, wydrukowanymi na czele wydania, Marcin Luter i Filip Melanchton. I Kochanowski korzystał z niej niejednokrotnie, chociaż niezbyt korzystnie oceniał jej wartość. Nierównie większy wpływ wywarła na mistrza Jana z Czarnolasu *Psalmorum Davidis paraphrasis poetica* Szkoła Jerzego Buchanana⁶⁾. Januszkowski nie mógł z niej korzystać, gdyż wyszła dopiero w r. 1566, a więc blisko 30 lat po rękopiśmieniowym elaboracie polskiego poety.

Jakie były podstawy tej pracy? Trudno na to dać odpowiedź zadowalającą.

Nie wiadomo, czy elegik wielkopolski, znał język hebrajski, który nie był obcy Kochanowskiemu. O jego znajomości języka grec-

³⁾ W egzemplarzu Boehmego edycji poezji Ianiciusa, będącym własnością Biblioteki Jagiellońskiej (sign. 121), znalazłem przed laty 45 nieznaną wówczas wierszowany list Ianiciusa do Jana Zgowskiego. W książce „*Klemens Janicki, poeta uwieńczony*“ (Kraków 1893) wyraziłem domysł, że karta doklejona zawiera autograf poety.

⁴⁾ Psalt. Dawid. podług tekstu łac. vulg. i przekładu polskiego X. J. Wujka T. J. Wyd. X. S. Kozłowski, Wilno 1851 — i inne wydania.

⁵⁾ Helius Eobanus Hessus, 1488—1540, cieszył się czasu swego dużą sławą jako poeta łaciński; nazywano go nawet królem poetów. Sława była poniekąd nie usprawiedliwiona. Psalterz Hessa wyd. r. 1537.

⁶⁾ Stanisław Dobrzycki, Psalterz Kochanowskiego, jego powstanie, źródła, wzory. „Rozpr. Wydz. „filoz. Ak. Umiej. i nast. i cytowane przez niego inne rozprawy o przekładach XVI w. — Literaturę ważniejszą przytacza również Helena Sobczakówna w pracy, wykonanej w Semin. Hist. Liter. prof. Romana Pollaka „*Jan Kochanowski jako tłumacz*“, Poznań 1934, str. 39 n. — Buchanan George, 1506—1582, poeta uczony wysokiej miary, autor wielu dzieł treści rozmaitej.

kiego świadczą: cytat łaciński kilku wierszy z Iliady III (161 i 166) w II Pieśni Godowej i przekład z Antologii greckiej w Epigramie XLIII, ale śladów zależności od tekstu greckiego w parafrazy psalmu dopatrzyć się nie można. O ile drobna liczba wierszy — więc szczupłość materiału — sądzić pozwala, czerpał Ianicius z tekstów łacińskich, mianowicie z Vulgaty, przede wszystkim zaś z parafrazy Hessa, a co się dotyczy wymienionych dwóch psalmów, mających nie mało wspólności, uwzględnił głównie psalm XXXI. Wobec myślowego i formalnego związku parafrazy Hessa z wulgatą, byłoby daremnym dociekanie, czy polski poeta wziął to lub owo wprost z Vulgaty, nie za pośrednictwem Hessa. Korzystanie z tegoż parafrazy ujawnia się w całości i w różnych, nawet drobnych szczegółach stylistycznych. I tak: Eobanus odzywa się do Boga, jako do *rupes, rupes fortissima* (także w ps. LXXI), *fortissima turris*. Ianicius używa tych samych niemal określeń:

XXXI, 55 *Hic solidus mihi murus eris, mihi solus asyllum*
Aeternumque manens hic mihi murus eris.
Murus eris, non qualis erat...

Ianicius nie był lirykiem, układał elegie, w których element epiczny znaczne miejsce zajmuje. Właściwość ta ujawnia się również w przeróbce psalmu XXXI. Zdania, że tylko Bogu ufać można, że Bóg pychę poskramia, że bogactwa nie mają wartości, rozwija w długim początkowym ustępie, w. 1 n., i ilustruje je przykładami, zaczerpniętymi z historii Starego Testamentu oraz z dziejów i mitologii Greków i Rzymian. W dalszym ustępie powołuje się na żywoty Ezechiаса i Daniela. Wiersz 38

Testis erit Daniel proiectus in antra leonum

powtórzył Ianicius z Epigr. XXI⁶, jak już prof. Turyn zauważył. W w. 57 n. przypomina Semiramidę, której rządów nawet mury silne zabezpieczyć nie zdołały. W w. 73 n. pojawiają się psy lakońskie i arkadyjskie, ścigające bojaźliwego jelenia.

Jaka pobudka skłoniła Ianiciusa do przerobienia psalmu Dawidowego, trudno się domyślić. W jego spuściźnie nie ma płodów twórczości religijnej; pominąwszy kilka epigramów, jedną tylko elegię, Trist. II, do działu tego zaliczyć by można. W elegii tej, napisanej w końcu r. 1539 lub na początku r. 1540, zwrócił się poeta, złożony ciężką niemocą, w pokornej modlitwie do Najświętszej Panny. Mówiąc o śmierci, powiada, że nie należy jej się obawiać:

89. Nec scio, cur nobis possit metuenda videri,
 90. Sit magis ob causas quando vocanda duas:
 Interimet corpus, non amplius ulla facultas
 Peccandi et summum laedere numen erit.
 Eruet e tenebris animum caeloque remittet,
 Illa sit o utinam non procul hora mihi!
 95. Tunc oculis cernam, quae nunc neque mente valemus
 Concipere, humano nec memorare sono.
 Teque tuosque omnes, tunc me, Regina, vocabis
 Et facies vestros ante sedere pedes.
 Cur id enim dubitem? neque tunc me, Diva, relinques,
 Turbine in hoc vitae, si mihi semper ades.

Ustęp ten przypomni sobie niezawodnie czytelnik przy lekturze końca parafrazy Ianiciusowej psalmu Dawidowego, mianowicie wierszy:

95. Iure suo natura meam dissolvere vitam
 En properat, profugi praeteriere dies.
 99. Sic anni fugere mei, reditura nec umquam
 100. Tempora, Mors tenebris currit amicta caput.
 103. Pars melior mansura manet, quae cura perennis
 Sit tua, Teque pium sentiat esse Patrem.
 109. Verus enim Pater es, veri pietate parentis
 110. In subolem, supplex, utere, quaeso Tuam.
 Cur ergo sed timeam, Tibi si confidimus uni,
 Qui nos perpetua laetificabis ope?

Podobieństwa obydwóch ustępow nie można, mniemam, zaprzeczyć, ani też wątpić o identyczności autorów. Minęło jednak nieco czasu, zanim z młodzieńca zdolnego, ale jeszcze niezupełnie udoskonalonego, wyrósł pod wpływem otoczenia, nauki, doświadczenia, nie mniej cierpień osobistych, poeta wysokiej miary.

Parafrazę uważać można poniekąd za ćwiczenie literackie, druga pieśń Żalów to szczery wyraz siły uczucia i wiary poety. Napisał ją Ianicius, jak już powyżej nadmieniono, przy końcu r. 1539 lub na początku r. 1540; parafrazę umieścić by należało zapewne nieco rychlej, niedługo po r. 1537, w którym pojawiła się edycja Hessa, kiedy poeta gotował się do podróży do Padwy lub ją już podjął.

Przeróbki psalmu, dokonanej przez Januszkowskiego, za parafrazę w ufatym słowa znaczeniu uważać nie można. Oddala się

ona od oryginału nierównie więcej, aniżeli parafrazy Hessa i Buchanana. Straciła w znacznym stopniu cechę pieśni, zwłaszcza pieśni religijnej. Psalmy Dawida przed wiekami weszły jako pieśni i modlitwy do Służby Bożej i do dziś dnia podnoszą myśl i serca osób, zwracających się do Boga. Między tymi psalmami znajduje się psalm XXXI, przyjęty do brewiarza kapłanów katolickich. Nowy nabytek w żadnym zbiorze modlitw nie mógłby znaleźć pomieszczenia.

II.

EPIGRAM IANICIUSA I POMNIK HIERONIMA CANAVESI'EGO DLA STANISŁAWA I KATARZYN Y ORLIKÓW

W księdze epigramów Klemensa Ianiciusa mieszczą się dwa epitafia, które wedle nagłówka poeta skreślił imieniem Stanisława Orlika, kawalera Jerozolimskiego, ku pamięci tegoż rodziców (w wydaniu moim poezji Ianiciusa epigr. 67 i 68, str. 142 n.). Okolski donosi w *Orbis Pol.* II 294, że Stanisław Orlik z Łazisk, ożeniony z Komorowską z Żywca, dobrze zasłużony około Rzeczypospolitej, odznaczony godnością kawalera Jerozolimskiego i mianowany prefektem żup na Rusi, zmarł w r. 1540 i pochowany został w kościele Ś-tej Trójcy, tj. u Dominikanów w Krakowie. Według Paprockiego (*Herby Ryc. P.*, wyd. z r. 1584, str. 112) Stanisław Orlik, kawaler Jerozolimski i prefekt żup na Rusi, zmarł w r. 1540, d. 6-go czerwca w 50-tym roku życia i pozostawił dwóch synów z małżeństwa z Katarzyną z Komorowskich, ta zaś postawiła pomnik w kościele Ś-tej Trójcy. To samo czytamy u Niesieckiego (wyd. Bobrowskiego, Lipsk 1841, VII, 128). Atoli Augustyn Mielecki (*Rotundus*), dr praw i sekretarz królewski a przyjaciel Ianiciusa pisał Hozjuszowi d. 7 maja 1549 (*Hosii opera* I 306), że król wyprawił Orlikowi, wkrótce przed datą listu, gody weselne z Komorowską, damą dworu królowej. Otóż tenże Orlik, jak się dowiadujemy z napisów nagrobnych i innych, poniżej wymienionych źródeł, po 10-letnim pożyciu z małżonką w r. 1559 rozstał się ze światem, owdowiała zaś małżonka zajęła się wystawieniem pomnika nagrobnego i na nim również uwiecznić się poleciła. Pomnik jednak wykończony został dopiero w kilkanaście lat po zamówieniu i po przeprowadzeniu procesu przez wdowę z włoskim rzeźbiarzem, Hieronimem Canavesim — dopiero w r. 1574. Canavesi mieszkał wówczas w Krakowie, a cieszył się również pewną wziętością poza Krakowem, mianowicie także

w Wielkopolsce, jak o tym świadczą dzisiaj jeszcze nagrobki Górków i inne w Katedrze poznańskiej. Canavesi'emu poświęciła przed kilku miesiącami na podstawie obfitego materiału sumiennie opracowaną monografię dr Katarzyna Sinko Popielowa⁷⁾; mieszczą się tamże ryciny, przedstawiające szereg pomników Canavesi'ego, na pierwszym miejscu wspomniany nagrobek Stanisława i Katarzyny Orlików. Tenże nie zachował się do naszych czasów, spłonął w pożarze Krakowa w r. 1850, zachowała się natomiast akwarela, uwiadcniająca pomnik obojga małżonków z dwoma napisami, dotyczącymi ich osobistości. Napisy nagrobne podaje również Starowolski⁸⁾. Z tekstem Starowolskiego zgadza się tekst, przepisany z kopii Wojnarowskiego i ogłoszony w nowszych czasach w sprawozdaniach Krakowskiej Komisji Historii Sztuki oraz w Roczniku Krakowskim⁹⁾.

Zestawienie treści napisów nagrobnych¹⁰⁾ i szczegółów, podanych w liście Mieleckiego i przez Starowolskiego z wierszami Ianiciusa, ogłoszonymi po raz pierwszy jeszcze za życia poety w edycji Tristiów z r. 1542 i z doniesieniem Okolskiego, Paprockiego i Niesieckiego, którzy śmierć Stanisława Orlika umieszczają w r. 1540, nasuwają wniosek, że należy odróżnić dwóch Orlików Stanisławów, starszego, któremu Ianicius poświęcił dwa epigramy, młodszego, zmarłego w r. 1559, którego postać wyrzeźbił Canavesi. W uwadze komentowanego wydania Ianiciusa wyraziłem domysł, że może starszy był ojcem młodszego. Czy jednak podobna przypuszczać, że obaj Orlikowie byli mężami dwóch Komorowskich, że jedna i druga miała imię Katarzyny, że obaj Stanisławowie rozstali się ze światem 6-go czerwca (lecz w innych latach), że piastowali te same godności, że jeden i drugi pozostawili po dwóch synów?

Prawdopodobniejszym wydać by się mogło, że data śmierci Stanisława podana przez Okolskiego, Paprockiego i Niesieckiego —

⁷⁾ Krystyna Sinko, Hieronim Canavesi. Os. odb. z Rocznika Krak. XXVII, Kraków, 1936.

⁸⁾ Monumenta Sarmatarum, Krak. 1655, str. 156.

⁹⁾ Spr. K. H. S. VIII (1906) str. CLVI n. i Rocznik Krak. XX, str. 80.

¹⁰⁾ Napis na prawej stronie wedle akwareli: Stanislaus Orlik de Łaziska militi Hierosolimitano, zupparum Russiae Praefecto, qui mortuus est a. D. MDLIX die VI m. Iunii, anno vero aetatis suae 50 Catharina de Komorow coniux moestissima coniugi desideratissimo ac de se optime merito ponit. W napisie po lewej stronie mówi wdowa o tym, co zrobiła dla pamięci męża i dla odrestaurowania kaplicy.

rok 1540 zamiast r. 1549 — powstała przez pomyłkę pisarza lub drukarską w źródle, z którego wszyscy lub najstarszy z nich korzystał. Lecz teza ta nie usuwa wagi dokumentu, jaką mają dystychy Ianiciusa, skreślone przed r. 1542 lub w tym roku.

Trudności i niepewności usuwa, jak miemam, przypuszczenie, że wiadomości w napisach nagrobnych i w źródłach zawarte odnoszą się do tego samego Orlika, urodzonego w r. 1509, Stanisława. Ten, zdaje się, mniej więcej w roku 1541 lub 1542 polecił Ianiciusowi skreślenie wierszy żałobnych ku czci zmarłych, zupełnie nam nieznanym rodziców¹¹⁾. Nie jest nam też wiadomym, czy został wykonany pomnik, na którym miano wyryć dystychy wielkopolskiego poety. W r. 1549 zawarł Stanisław związek małżeński z Katarzyną Komorowską, gdy zaś zmarł w r. 1559, wdowa nie szczędziła trudu i pieniędzy, by mistrz włoski odpowiednio wykonał portret małżonka, a obok także wyrzeźbił jej postać. Kaplicę, w której złożono zwłoki męża — podupadłą mocno — odrestaurowała i upiększyła i odtąd święty przybytek nosił miano kaplicy Orlików. Okazała się również Katarzyna miłą matką; wystawiła zgasłej dwuletniej córeczce Barbarze także pomnik w kościele Ś-tej Trójcy. Napis nagrobny przechował Starowski.

Zbyt szerokie rozwinięcie mało ważnego zagadnienia może zdola usprawiedliwić udział w sprawie pomnika poety i rzeźbiarza, którzy niemal współcześnie, około połowy XVI-go wieku, przyczynili się — każdy na swój sposób i w nierównej mierze — do podniesienia poziomu kulturalnego życia w Polsce.

¹¹⁾ Musiał to być młody człowiek, który dał zlecenie Ianiciusowi, by napisał epigram, skoro w epigr. 67 czytamy:

Si vivi per me possent a morte reduci,

Sic iuvenis vellem nunc quoque paene mori.

WOJNY GRAMATYCZNE

(Kartka z dziejów dydaktyki humanistycznej)

napisał

TADEUSZ SINKO

Nie wojny między gramatykami, dawnymi czy współczesnymi, zajmować nas tu będą, lecz pewien rodzaj żartobliwej literatury szkolnej, reprezentowanej np. przez artykuł p. M. Rosińskiego pt.: *Jak się raz indikativus z koniunktiwem pokłócił*, drukowany w Filomaty nrze 83 z r. 1936. Ma on polskiego poprzednika w książeczce, wydanej w r. 1833 w Krakowie pt.: *Woyna grammatyczna wyrazów łacińskich*, bez wymienienia autora, którym według współczesnej adnotacji w egzemplarzu Biblioteki Jagiellońskiej i na starej karcie katalogowej był pijar, ks. Józef Kalasanty Kazimierz Maliszewski (1799—1870). Z podtytułu dowiadujemy się, że ta „Woyna grammatyczna” jest „przerobiona według myśli Jakoba Pontana i do użytku młodzieży zastósowana”, a z krótkiej przedmowy, że jezuita z XVII w. Jakób Pontana zostawił w *Attica Bellaria* „wielce dowcipną i ucieśzną powieść” z napisem *Bellum Grammaticum*, w której Imiona i Słowa walczą z taką dzielnością, „jakiej by się męstwo broniących przy Termopilach Greków nie powstydzilo”. Czyny tych wojowników „byłyby wkrótce przez skromność zaginęły, gdyby ów Jakób Pontana, historyk zawołany, nie był wydarł ich zapomnieniu”. Nauczony doświadczeniem, że uczniowie nasi lubią słuchać podobnych zdarzeń, wziął się polski autor „do przekładu albo raczej do przerobienia tej powieści, która uczniom wiele osłodzi prawideł grammatycznych i wpośród wesołego humoru da im poznać pierwsze zasady języka starożytnych Rzymian”.

Iacobus Pontanus (1542—1626), recte Jakob Spanmüller, pochodzący z Brüx w Czechach, jezuita, nauczyciel retoryki i poetyki w rozmaitych kolegiach, znany Estreicherowi (Bibl.) z dzieła historyczno-archeologicznego, którego sam tytuł jest tak charakterystyczny dla autora, że warto go przytoczyć w całości: „Dzieje rodzonych braci: Lecha, Mecha i Czecha, tudzież ich bratanka Rusa, założycieli trzech państw nowych: Polski, Czech i Rusi, na plemiennościach ludów sławiańskich w 1. połowie II w. po narodzeniu Chrystusa Pana, które z rzeźb pozostałych na widawie Trajana w Rzymie zdjął i objaśnił w Strato-

wie (Strasburgu) ziemi dawnych Trybuzanów, roku wremki miru 7361 czyli sławiańskiej od sozdania roku zbawienia 1852 (200 str. 8°, dzieło niedokończone), — wydał w latach 1615—1620 w Augsburgu trzy tomy czytanek łacińskich, złożonych z kuriozów historii starożytnej i nowszej, bajek, listów, dialogów, mów, dowcipów, sentencji, epigramów i rozmaitych poematów, pod tytułem *Attica bellaria*. Objasnienie tytułu daje np. Donat, u którego czytamy: *bellaria dicuntur cibi ad irritandam gulam compositi* lub Gellius w słowach: *Vocabulum bellaria significat omne mensae secundae genus. Nam quae τραγήματα Graeci aut πέμματα dixerunt, ea veteres nostri bellaria appellaverunt. Vina quoque dulciora est invenire in comoediis antiquioribus hoc nomine appellata dictaque esse ea Liberi bellaria*. Nazywając swoje przystawki czy bakalie, a raczej wety, attyckimi, myślał Pontanus o przysłowio-
wych Ἀττικὰ πέμματα Platona (Rp III) i o Martialisowych (3, 20) *lepore tinctos Attico sales* (nb. *sal Atticus* nie istnieje, tylko *lepos Atticus*). O popularności tych *Bellaria* Pontanowych w Akademii Krakowskiej świadczą liczne ich egzemplarze w Bibliotece Jagiellońskiej. Warto też przypomnieć, że z Pontanowych wierszy pt. *Floridorum libri octo* (1595) ks. Stanisław Grochowski przetłumaczył swój „Wirydarz albo kwiatki rymów duchownych o dziecięciu Panu Iezusie“ (Kraków 1607, 2. wyd. 1608). Otóż w trzecim tomie *Attica Bellaria* (sive *litteratorum secundae mensae, ad animos ex contentione et lassitudine studiorum lectiunculis exquisitis, iucundis et honestis relaxandos*), wydanym w Augsburgu w r. 1620, znajduje się jako syntagma decimum *Bellum grammaticum* w 23 krótkich rozdziałach.

Aby określić stosunek przeróbki polskiej do tego oryginału, podaję wspólną fabułę i zaznaczam liczne dodatki i mniej liczne opuszczenia ks. Maliszewskiego: W państwie Gramatyki panowało zgodnie dwóch potężnych książąt: książę słowa imieniem *Amo* i książę imienia imieniem — *Poeta* u Pontana, *Principium* u Maliszewskiego. Raz przy uczcie powstał między nimi spór o starożytność rodu. Gdy go nie rozstrzygnęły cytaty biblijne, poróżnieni książęta rozjechali się w gniewie i postanowili swą przewagę nad przeciwnikiem stwierdzić w wojnie. Na wezwanie księcia *Amo* zjawily się adverbia pod wodzą *Quando* i wszelkie czasowniki, odpowiednio podzielone i uszykowane; przy księciu imion stanęły prócz rzeczowników pronomina i prepozycje. Imiesłów, proszony o pomoc przez obie strony, wołał zachować chwilową neutralność,

by się potem przyłączyć do zwycięzcy. Z chwilą wybuchu wojny obie strony zdobyły na nieprzyjacielu po kilka granicznych twierdz. Krwawa bitwa nie przyniosła stanowczego rozstrzygnięcia. Obie strony poniosły ciężkie straty. Oto wyciąg z listy strat według r. XVI Pontana, przełożonego przez ks. Maliszewskiego w r. XIV: „*Infio* (zaczynam) utraciło wszystkie tryby, czasy, osoby i liczby, szczególnym tylko sposobem *infir* potrafiło uniknąć tej klęski, lecz tak mocno dotąd strachem jest przerażone, iż rzadko a rzadko postanowiło dać się w piśmie łacińskim użyć. Słowa pozdrowień *ave, vale, salve* z trybu rozkazującego same się pozostały („gdyby nie one — dodaje ks. pijar — nie wiadomo, czymby się ludzie witali i żegnali“). *Faxo* wszystkich szeregowców w bitwie utraciło, zaś *faxis, faxit* i *faxint* ucieczką ocaliły życie“. *Facio dilectum filium Facior gladius abstulit, qui tamen, antequam ultimum traheret spiritum, militari testamento heredem nominavit Fio*. Z tego zdania powstał taki polski epizodzik: „*Facio*, jako pracowite słowo, nie bardzo się wojennych napierało laurów, atoli oskoczone byłoby losów doświadczyło nieszczęsnych, gdyby mu *Facior*, ulubiony jedynaczek, nie był przybył na ratunek. Ocalił wprawdzie matkę, ale sam siebie zgubił. W ostatnim tchnieniu zaledwie zdołał wymówić, iż dziedziczką po sobie całej puścizny matkę zostawia“.

Pomijam słowa, które utraciły *supina*, własne *perfecta* lub *futura*; nie przytaczam też małych zysków słów ani strat i zysków rzeczowników i przymiotników. Drobną zaś fragment z listy strat przytoczyłem dlatego, że ta lista strat jak i lista zysków jest głównym celem fikcji całej wojny. Szło przecież o to, aby ułatwić uczniom zapamiętanie sobie nie tylko *verba* i *nomina defectiva*, ale także *nomina heteroclitica* i *heterogenea*, *verba anomala* i te wszystkie „nieregularności“ deklinacji i konjugacji, które uczniom sprawiają tyle kłopotu.

W oryginale układy pokojowe prowadzą za radą ojców Gramatyki, Pryscjana, Serwiusza i Donata trzej fikcyjni „triumviri finiendis litibus“ i rozstrzygają, że *in oratione Nomen Verbo supponi oportere, et cum apponitur, a Verbo Nomen regendum, quod ad casum attinet; quod vero ad personas et numeros Verbum — supposito, quod sit vel Nomen vel Pronomen vel Participium, cedere debere*. Participium ma czcić Nomen i Verbum i od pierwszego mieć formę, od drugiego rząd czasownikowy. Słowo może w razie konieczności w pierwszej i drugiej osobie, a wyjątkowo i w trzeciej (*in quibusdam verbis exemptae actionis*) dawać pełny

sens z domyślnym tylko imieniem. Zaprzysiężenie tych warunków pokoju i przyjęcie ich przez wszystkie ludy państwa Gramatyki, tudzież wypędzenie z niego barbaryzmów kończy wojnę łacińską i polską, przy czym Jezuita posyła barbaryzmy za Alpy, Pijar do Węgier i Niemiec: „Tam od wielu gramatyków w gościnę przyjęte, miasto wdzięczności zaraziły ich błędami swoimi i z tej przyczyny dotąd w owych krajach uczeni z fatalnych zwrotów i wyrażen języka łacińskiego otrząsnąć się nie mogą“.

Dziełko Pontana jest szkolną alegorią, ujętą w gładki styl Cyцерoniański; polski pijar przerobił je, jak niegdyś Jan Kochanowski *Scacchia ludus* w „Warcabach“, na romanse z wkładkami satyrycznymi. Tak zaraz po opisie zgody książąt Gramatyki dodaje od siebie: „Sami tylko gazeciarze, którym się naukowo pracować nie chciało, a plotek umieszczać nie wolno było, narzekali jedynie na brak artykułów, nadsyłanych do pism periodycznych“. U Pontana bezpośrednio po wzmiance, że zgodę zamąciła kłótnia podczas uczty, na której pito do „kociokwiku“ czyli „głatwy“ (crapula), następuje owa kłótnia; ks. Maliszewski opowiada najpierw o zaproszeniu przez księcia Amo księcia Imion z familią na ucztę, opisuje rozkoszne miejsce na brzegu wyspy, wybrane na wydanie tej biesiady, przedstawia, jak w oznaczony dzień zajeżdża przed pałac sześciokonny powóz, jak dworzanie otwierają drzwiczki, spuszczaają stopień i podają księstwu ręce do wygodnego zejścia: „Pierwszy, który lekko z karety wyskoczył, był Princeps, najstarszy syn księżęcia Imion, młodzieniec nie mający jak lat dwadzieścia, ubrany po hiszpańsku gustem, panującym nieco bliżej (niż na wyspie Gramatyki) na dworze Ferdynanda i Izabelli“. Dokładniej opisana jest toaleta ośmnastoletniej Principessy, „cudu piękności“ i wygląd czterdziestoletniej z okładem księżny Principii. „Na ostatku książę Imion, Principium, z trudnością wywłókł się z pojazdu. Był on wzrostu nieco więcej mieniego, głowę miał dużą, twarz okrągłą, która czerwono-sinym okryta była rumieńcem. Za każdym krokiem podpierał się laską; chód jego niepewny, kibić nabrzmiąla poznać widocznie dawały, jakim bożkom w młodości najwięcej lubił palić ofiary“. Zamiast książęcej purpury miał na cywilnym ubraniu płaszcz gronostajami podszyty; tylko korona na kapeluszu odróżniała go od pospolitych gości.

I księciu Amo daje ks. Maliszewski dwóch synów, młodszego Amaturus, który podaje rękę pięknej Principissie, i starszego, już

zareczonego, Amansa, który rozwesela humor dumnej Principii. Po przywitaniu weszli wszyscy do gustownie ozdobionej sali, gdzie wygalonowani lokaje podali na srebrnych tacach czekoladę, a Principissa na prośbę Amansa zasiadła do fortepianu i śpiewała arie z najnowszej opery. Ta przyjemna zabawa trwała blisko do piątej, po czym szambelan dworu zaprosił towarzystwo do stołu. Do połowy obiadu, spożywanego przy dźwiękach muzyki, wszystko było jak najlepiej. Dopiero toast księcia Amo, który oddając kielich księciu Principium, rzekł: „W ręce twoje składam, bracie, ten kielich, który w przysługach starożytność rodu twojego przechodzi“, zburzył wesołość i wszczął spór o starszość słowa czy imienia, spór, przedstawiony obszerniej, niż u Pontana. U tego ksiązę Imion chwyta za ogromny dzban, by rozbić głowę przeciwnikowi, ale go wstrzymują panowie. Na polskiej uczcie ksiązę Principium, „nie zważając na miejsce, czas i zgromadzenie osób, porwał za pałasz i cięciem jego chciał być wymówniejszym. Ksiązę Amo równie dobył karabeli na odpór przeciwnika“. Principissa płacze, Amaturus ją uspokaja, Amans próbuje całe zajście w żart zamienić, „ale dumna Principia psuła jego chęci i coraz większego przydawała ognia“. Obrażeni księstwo imienni odjeżdżają bez pożegnania, zapowiadając wojnę za tę zniewagę, a stary kamerdyner, Famulus, objawia między służbą swoje zdanie, „iż dzisiejszy wypadek wielkie za sobą pociągnie skutki“.

Pomnażając ilość osób książęcych o żony i dwie pary dzieci, myślał ks. Maliszewski o innym rozwiązaniu akcji, niż u Pontana. Nie notujemy tu jego większych i mniejszych odstępstw od oryginału w rozdziale o zwołaniu sejmku i wypowiedzeniu wojny, o zebraniu sił księcia słów i księcia imion, by dopiero przy rozdziale V zaznaczyć, że Pontanową „heroinę“ Participium (i u komediopisarzy rzymskich dziewczęta mają imiona zdrobniałe na -ium), zamienił ks. Maliszewski na Hrabiego Imiesłowa, a w liście, wysłanym do niego przez księcia Amo (u Pontana pierwszy list pisze Principium) grozi mu, że w razie nieposłuszeństwa, słowom, czasom, trybom i wszystkim poddanym swoim każe przyciemniać jego zrozumienie: „Profesorowie nie będą mogli dojść twojego znaczenia, uczniom w głowach nie będziesz się mógł pomieścić, a koniecznie zmuszeni, by używali ciebie i nieraz w kozie ochłostani różgą z twojej przyczyny, przeklinać cię będą do skończenia świata“. Tu ksiązę jaskrawo maluje niebezpieczeństwa, grożące Hrabiemu ze strony uczniów, biegłych w poetyce i retoryce, i koń-

czy pogroźką obicia go przez uczniów. Podobnych gróźb używa w swym liście książę Imion. Odpowiedź Imiesłowa na te dwa listy ks. Maliszewski znacznie skrócił, a między wezwanymi przez niego przyjaciółmi pominął perfectą neutropassivorum (jak *gaudeo, soleo, audeo, ceno, iuro* itd.), poprzestając na wzmiance „potężnej chmary Imion, Słów, Gierundiów i Supinów, którym sława niewielkie przedstawiała powaby.“ Na własną rękę dołączył do nich *Ablativus absolute positus*, wielkiego zucha, ale tylko w gramatyce.

Od rozdziału VI, w którym rozpoczynają się kroki wojenne, ks. Maliszewski jeszcze swobodniej przerabia Pontana. Na własną więc rękę mianuje naczelnym hetmanem „z obójga stron“ *Ordo grammaticus*, a Pontanowe *mulierculae castrenses* (z r. IX), wykrzykujące *Vah, Veh, Hei, Heu* lub *Euge, Eia, Evax, Io* (takie też były ich imiona), wymienia tuż przy ustawianiu szyku, samodzielnie skonstruowanego. „Pierwsze korzyści“ (r. VII) tylko w pierwszych zdaniach reprodukuje Pontanowe *urbes utrimque occupatae* (r. IX). Dalsza akcja *Dic, Duc, Fac, Fer; Cornu, Gelu, Genu* przejęta jest z Pontanowego r. XIII, a diatryba przeciw Kalepinowi, autorowi Wielkiego Dykcjonarza, rozprowadzona ze wzmianki o wzięciu do niewoli *Catholiconta* (r. XI). Pochwałę Pryscjana, wziętego do niewoli przez bandę *Catholiconta* (r. XII), zastąpił ks. Maliszewski pochwałą bliższego sobie Alwara: „Byłby chyba świat oszalał (pod wpływem Kalepina), gdyby Twoja Muza, uczony Alwarze, w spotniałych rymu prawidłach zakutym hebesom — nie była ulgi przyniosła. W nagrodę licznych zasług go-dzien Twój portret błyszczeć w każdej batożnicy, przeznaczonej na uczniów chłostanie, a obok niego powinna leżeć palma dyscypliny, której Ci ręka żadnego Bakałarza wydrzeć nie zdoła!“

Pontanów r. XIV (*Initium conflictus. Defectivorum cum heteroclitis congressus. Verbi aio calamitas*) i XV (*Bellantium ardor incredibilis latius describitur*) zastąpione są w polskim r. VIII dość samodzielnym opisem bitwy, z którym połączona jest wojownicza przemowa ks. Amo, jakby dla wypełnienia luki, powstałej przez opuszczenie lbuńczucznych *regum epistulae reciprocae* (c. X). W przebieg bitwy wprowadza ks. Maliszewski odwrót Imion za bagno, atak Słów i uwięznięcie ich w bagnie. Otaczane przez wracające Imiona Słowa byłyby wyginęły, gdyby *Ablativus absolute positus* nie był zwrócił mdlejącemu księciu Amo uwagi na walczącą w odosobnionym miejscu *Principisę* i nie poradził wziąć jej do niewoli. Radę tę wykonał błyskawicz-

nie Amaturus. Amo, przestając na tej zdobyczy, przerwał bitwę. Imiona wtenczas dopiero dowiedziały się o stracie dla nich bolesnej, „kiedy śliczna Principissa już się znajdowała w obozie nieprzyjacielskim“. Jej prośby i błagania o wypuszczenie z niewoli, przeplatane zdaniem francuskimi, jej omdlenia i płacze, znajdują uspokojenie w zapewnieniu Amaturusa, że on jej będzie bronił. Na zapytanie, czym mu się wywdzięczy, odpowiada szlachetny rycerz: „Twoją ręką mnie oddaną. Dawno wyznawałem Tobie miłość, zyskałem wzajemność, ojciec tylko niektóre czynił trudności. Lecz teraz, kiedy Tobie życie ocaliłem, piękna Principisso, w boju, być nie może, ażeby miał dłużej zwlekać szczęście nowych małżonków. To zdarzenie ludy, wzajemną niezgodą rozdrażnione, spiesźnie połączy, zatamuje rozlew krwi ciekącej i pokój miły sprowadzi napowrót do wyspy. Na wyrzeczenie słowa przychylnego z ust Twoich czekają dwie książęce rodziny i dwa bratnie narody“. Księżniczka milczała, ale jej rumieniec przemówił zrozumiale do serca kochanka.

Poselstwo, złożone z mężów Generalis, Generosus, Genialis, przybywa od księcia Imion, by wykupić księżniczkę z niewoli. Książę Amo odpowiada przez swego marszałka Nota Bene, że „Principium dopóty córki swojej w domu nie ujrzy, dopóki na połączenie węzłem małżeńskim z synem jego młodszym książę Imion nie przystanie“. Posłowie posprzeczali się w drodze o to, kto będzie pierwszy przemawiał na dworze Imion, aż ich pogodził Źródłosłów, zwracając im uwagę na wspólne pochodzenie od *Gigno* i na niebezpieczeństwo, grożące im ze strony nowych przybyszów do Gramatyki, Synonimów, „które wyrazów cenzurują obyczaje i niespełna przypinają im łatki“. Posłowie pogodzili się, uszli z pomocą fortelu przed zasadzką Synonimów i przybyli na dwór księcia Principium. Ten, wysłuchawszy ich poselstwa, odbył naradę z senatorami, po czym wyruszył na dwór księcia Amo — z pojednaniem. W drodze ogląda niedawne pobojuwisko i otrzymuje od młodego Princepsa objaśnienia co do strat *Mille*, *Quaesio*, *Gloria*, *Spes*, *Nequam*. Wysłany naprzeciw orszak Słów prowadzi rodzinę Imion do pałacu księcia Amo, gdzie po przywitaniach nastąpiło pojednanie, utwierdzone dokończeniem przerwanej na początku uczty: „Składnia Szyku, Rząd Wyrazów, Jedność Zgody podały sobie ręce i odtąd słyhać tylko było odgłosy całusów i grzeczne wyrazy przeprosin“.

Nie poprzestając na tym romansowym zakończeniu, dodanym

do swobodnej przeróbki *Bellum Grammaticum* Pontana, ks. Maliszewski dodał w „Słusznych zażaleniach“ dowcipny rozdział (XII) o Przypisie i synu jego Przypisku i drugi (XIII) o „Zamachach Nawiasa“, po czym dopiero w r. XIV wprowadził ministrów wojny z przedstawieniem „Strat i korzyści Słów“ i w r. XV „Strat i korzyści Imion“. „Przymierze wieczyste“ (r. XV) z toastem: „Niech się wszystkie części mowy kochają!“ zostaje urozmaicone solowym tańcem dziwnego przybysza w zawoju, ozdobionym dwoma piórkami“. Był to — Cudzysłów. Wyproszono go z towarzystwa i przykazano trzymać się w przyszłości własnych obowiązków, szczegółowo określonych. Podczas tańców Imion męskich i żeńskich powypychano za drzwi wszystkie Wyjątki. Tym bardziej pozbyto się Barbaryzmów i Solecyzmów. Wyrazy, nie biorące udziału w uczcie i tańcach, zabawiły się na dziedzińcu „Gonitwami i Turniejami“ (r. XVII). Zabawę rozpoczął wyścig *Anus* (odbyt) i *Anus* (Baba). Zwyciężyła Baba i w nagrodę dostała się do czwartej deklinacji „jako najbardziej w boju zasłużonej“. Do dalszych gonitw stanęły: *Os* (kość) i *Os* (Gęba), *Lepus* (Zając) i *Lepus* (Żart), *Acus* (Szczupak) i *Acus* (Plewa), *Fides* (Bierność) i *Fides* (Skrzypce). W zręczny sposób wplótł tu autor i perfecta reduplikowane i homonimy jak *Ligo* (Wiążę) i *Ligo* (Motyka), *Latus* (Bok) i *Latus* (Szeroki), *Malus* (Maszt), *Malus* (Jabłoń) i *Malus* (Zły), a nadto perfecta na -si, impersonalia, i perf. i sup. do *fero*. Zabawie i ochocie położył koniec ulewny deszcz, który wywołał popłoch i zamieszanie wśród gości, widzów i przekupek: „Szum pieniających rynsztoków grał niby uverture fortissimo... grzmoty zastępowały miejsce trąbek, a huk piorunów przypominał kiedy niekiedy dźwięki tułumbasu“.

Ale i ta muzyczna klauzula nie wystarcza rozbawionemu pijarowi. W epilogu (r. XVIII) opowiada o wyjściu dworu nad morze, gdzie wrzucono do wody ogromny głaz wśród zaklęcia, by wszystkie niezgody słowa z imieniem równie jak ów kamień raz na zawsze utonęły. Na pobojuwisku odbyła się wojskowa uroczystość żałobna, a Panegirzysta w pochwalę poległych strofował bezecne plemię *Czarnych Ławek* (uczniów leniwych), zachęcał ich do pilności i wytrwałości i zakończył groźbą *Długich Uszu* „z pensją obfitych łez i gorzkich żalów niechybnie przez stróża szkolnego co sobota według statutu wypłacaną“.

Sądzę, że to krótkie streszczenie, przeplatane cytatai, wystarcza dla usprawiedliwienia mego twierdzenia, że ks. Maliszewski

z Pontanowej alegorii zrobił romans. Nauki gramatyczne zeszyły w nim na drugi plan; na pierwszy wysunęły się losy rodzin książęcych. Podobny zresztą los spotkał *Bellum Grammaticum* Pontana i w licznych innych przeróbkach. Ale zanim nimi się zajmujemy, wypada się zapytać, czy to pierwszy Pontanus wpadł na pomysł uczenia gramatyki za pomocą alegorycznej powiastki? Negatywną odpowiedź sugeruje sam autor, który mówi o *Bellum grammaticum*, że jest to „libellus ingeniosus et iocosus in epitomen redactus et in capita cum lemmatis ad maiorem perspicuitatem distinctus“, a więc dzieło obce, do którego on tu i ówdzie (sparsim) wprowadził „locutionum novos colores stilo auctoris“, tu i ówdzie wplótł własne myśli (a nobis cogitata). Co tu jest obcego, a co własnego *conferat, qui voluerit*.

Ale z kim go porównywać? Niewymienienie źródła tłumaczy się tym, że to była książeczka jeszcze podówczas bardzo popularna, mianowicie *Grammaticale bellum Nominis et Verbi regum, de principalitate orationis inter se contententium*, nuper editum a reverendo domino Andrea Salernitano patricio Cremonensi. Ten Andreas Salernitanus, to duchowny humanista Andrea Guarna, którego wymienione dzieło ukazało się w Kremonie w r. 1511 pod ogólniejszym tytułem *Grammaticae opus novum*, a z wymienionym podtytułem o wojnie. Fabuła i przykłady gramatyczne są te same, co u Pontana. Spór Imienia ze Słowem kończy się rozstrzygnięciem przez trzech najslawniejszych podówczas humanistów włoskich, których imiona, jako w XVII w. już przebrzmiały, zastąpił Pontanus fikcyjnymi, zostawiając jednak wycieczkę przeciw średniowiecznemu słownikowi *Catholicon* Johannis a Ianua. Obrany za temat opowiadania spór imienia ze słowem o pierwszeństwo był i jest problemem równie doniosłym jak do dziś nierozstrzygniętym. Ze starożytnych grammatyków Apollonios Dyskolos, a za nim Prysejan przyznawali pierwszeństwo imieniowi, skoro czynność, wyrażona przez słowo, supponuje koniecznie podmiot; natomiast scholiasta do Dionyzjosa Traka uważa słowo za dostojniejsze, jako wcześniejsze, skoro czynność jest wcześniejsza od substancji: *ἀνὴρ γὰρ τὰ πρῶτα τῶν ὀντων προγενέστερό ἐστιν*. Wśród nowszych językoznawców Berthold Delbrück (Vergl. Syntax d. idg. Sprachen 1893) nie widzi naturalnych czy historycznych powodów, dla których by musiało się przyjąć takie czy inne następstwo części zdania, a więc i imienia i słowa, gdy Wundt (*Völkerpsych. I 2 Sprache*, 1900)

oświadcza się za pierwszością imienia, jako właściwego „nosi-
ciela“ myśli.

Nie będziemy tu dalej roztrząsać, a tym mniej rozstrzygać tego problemu. Idzie nam bowiem tylko o przypomnienie (za Joh. Bolte, Andrea Guarnas *Bellum Grammaticale und seine Nachahmungen*, Berlin 1908, Mon. Germ. Paed. Bd. XLIII), jaką karierę zrobiła książeczka Guarny. Bolte zna jej 75 wydań z w. XVI, 26 z XVII, 4 z XVIII, 2 z XIX, a przypuszcza, że istnieje drugie tyle wydań mu nieznanych. Najwięcej (60) wydań ukazało się w Niemczech, Szwajcarii i Niderlandach, na drugim miejscu stoi Francja z 28 wydaniem, potem Italia z 13.

Pierwszy przekład francuski (Jakóba Estange) ukazał się w r. 1546 w Bazylei, drugi (Piotra Roger) w r. 1626 w Paryżu, trzeci (H. B. Gibault'a) w r. 1811 w Poitiers. Głównie na francuskim przekładzie z r. 1546 opiera się angielski przekład nieznanego bliżej Williama Hayward'a, drukowany po raz pierwszy w Londynie w r. 1565, a potem przedrukowywany w r. 1569, 1576, 1635, 1657, 1750 i 1809. Z trzech przekładów niemieckich tylko pierwszy, Jana Buno, odnosi się do Guarny. Wyszedł on w Gdańsku w r. 1650, drugi przekład J. G. Seybolda (w Schwäbisch-Hall 1663, powtórzony w r. 1670 i 1676) jest przekładem skrótu, dokonanego na tekście Guarny przez protestanckiego teologa, Joh. Spangenberg'a (Wittenberg 1534, potem ok. 25 przedruków).

Nas tu obchodzi bliżej wydanie Spangenberg'a z przekładem niemieckim Seybolda (Hall 1663), w którym (r. 36), czytamy, że studenci paryscy i krakowscy otrzymują przywilej niedbania o iloczasy zgłosek: „Aber beede Collegia zu Paris und Crackau haben zwar das andere angenommen, doch ihren Landsleuten dieses absonderlich vorbehalten, daß sie nemblich alle Verba u. Nomina frey u. nach Belieben mögen außsprechen, ohne einige Beachtung der Sylben, sie müssen lang oder kurz sein“. Łaciński tekst Spangenberg'a wymienia tylko Studium Parisiense, Seybold pisze w tym tekście: Collegium vero Parisiense et Cracoviense. Źródłem tego dodatku była uwaga marginalna Buna: „Die Franzosen behalten sich die Freyheit vor, die Wörter lang oder kurz auszusprechen. Wie auch die Pohlen.“ Buno znał, jak sądzi Bolte, stary „Neckspruch“: *Nos Póloni non cūramus quantitatem syllabarum*, odnoszony także do Bohemi i Ungari, i to z większą słusznością, bo ci, kładąc w swych językach akcent na początkowych zgłoskach, snadnie przenosili to przyzwyczajenie i na łacinę, gdy

Polacy, akcentujący swe wyrazy na przedostatniej, akcentowali ją i w łacinie, choć jej krótkość wymagała akcentu na trzeciej od końca. Skrót ten przełożył na niemieckie po raz drugi Rob. Schneider (Berlin 1895). Przekład szwedzi (Ulfa Christoffersona) skrótu Spangenberg'a wyszedł w Kopenhadze (-Lund) w r. 1710. We Włoszech ukazało się naprzód przed r. 1600 zaginione opracowanie Guarny — w oktawach, potem w r. 1741 we Florencji przekład prozą Angiola Marii Ricci. Na dystychy łacińskie przekuł skrót Spangenberg'a pomorski nauczyciel Georg Manderssen i wydał go w r. 1644 w Gryfii pt.: *Bellum Grammaticale*, paucos ante annos numeros inire iussum et iuventuti Anclamensi commendatum...

Od przeróbek „powieściowych“ i „poetycznych“ tudzież przekładów przechodzimy do opracowań dramatycznych, przeznaczonych dla teatru szkolnego. Jedynie z współczesnych wzmianek wiemy o dramacie, a raczej komedii szkolnej, angielskiego nauczyciela Ralfa Radcliffa pt.: *Nominis et Verbi, potentissimorum regum in regno grammatico, calamitosa et exitialis pugna*, z połowy w. XVI. Przed r. 1591 po raz pierwszy, a w r. 1592 po raz drugi odegrali oxfordzcy studenci zachowaną komedię anonimową pt. *Bellum grammaticale*, ogłoszoną drukiem w Londynie dopiero w r. 1635 wraz z Haywardowym przekładem Guarny na angielskie. Na podstawie tradycji z drugiej połowy XVII w. uważano za autora tej komedii oxfordzkiego teologa Leonarda Huttena (1557—1632). Grano ją i drukowano w Anglii jeszcze w wieku XVIII (wydanie z r. 1726, 1729). Według streszczenia Boltego, który przedrukował też w cytowanej monografii Guarny jej tekst, autor angielski zastępuje listy poróżnionych książąt ustnymi mowami posłów, opuszcza epizod niewoli Prysejana i ukaranie Katholikona, a zarówno spór książąt przy biesiadzie, jak samą wojnę przenosi za scenę. Ograniczywszy do minimum personel gramatyczny, czyni z personifikacji *Ille* i *Ubique* żarłocznych pasożytów obu książąt i powierza im rolę błaznów. Dopiero po monologu *Ille* i jego sporze z *Adiectivum*, bezsilnym bez oparcia o *Substantivum*, zjawia się książę Imion, Poeta, i rozpamiętując niedawny spór z księciem Amo, podnieca się aż do zamiaru wypowiedzenia mu wojny; to samo czyni Amo w równoległej scenie z *Ubique*. Drugi akt wypełnia dwuznaczne Participium, postawione wobec posłów obu stron i pokojowo usposobionego *Simul*; w trzecim widzimy przygotowanie do wojny

i wyprawienie posłów z jej wypowiedzeniem przez *Verba* ku radości czterech nieprzyjaciół Gramatyki: Solecyzmu, Barbaryzmu, Traulizmu (od *τραυλίζω*, seplenić) i Kakatonusa (zły akcent), którzy objawiają swe zadowolenie w barbarzyńskiej łacinie (stały motyw tych komedij szkolnych). W akcie czwartym poseł *Sodes* przynosi wypowiedzenie wojny, odbywa się narada wojenna Imion i Słów, po czym bitwę stacza tylko *Ille* i *Ubique*, oczywiście na języki, a pierwszy, korzystając z zajęcia przeciwnika przy ujęciu dezertera *Sum*, zjada mu prowianty. Z pośrednictwem pokojowym występuje sprowadzony przez *Simul* Pryscjan i wraz z trzema kolegami-gramatykami: Belgiem i dwoma Anglikami (imiona ich dziś już bez dźwięku) wstrzymuje w imię Merkurego przez heroldów *Quamvis* i *Tamen* kroki wojenne, wzywając wojujących przed swój sąd. W scenie sądu obaj wodzowie wyznają swe winy, a świadkowie opisują przebieg bitwy i wyliczają obustronne straty. Sędziowie wydają wyrok, wpisany do oficjalnej gramatyki łacińskiej *Brevissima Institutio* (1574).

Słabą stroną wierszy Huttena była ich metryka. Toteż dwie następne komedie szkolne na ten temat napisano prozą. Z końcem r. 1717 odegrali studenci szkoły Stamford (Lincoln): *Actus oratorius 'Bellum grammaticale, sive de bello Nominum et Verborum fabula'* (druk w Londynie 1718), a w grudniu 1666 studenci w Cranbrook (Kent) angielską tragikomedję (zachowaną tylko w rękopisie) *The Warr of Grammar*, streszczającą w 15 krótkich mowach pisemko Guarny. Stanowiła ona rodzaj prologu do komedii Samuela Hoadeley'a: *Basileia seu Bellum Grammaticale*. Główną osobą w dwóch początkowych aktach jest tu Paedagogus, kierujący szkołami w państwie Gramatyki w czasach zgody Imion i Słów; od trzeciego aktu zaczyna się spór między braćmi, zwanymi tu *Nomen* i *Verbum*, którzy są zakochani w Basilei (pochodzi ona, jak się zdaje, z 'Ptaków' Arystofanesa), królowej państwa Gramatyki. Inne motywy akcji wzięte są z komedii oxfordzkiej. Spór rozstrzyga zamiast Pryscjana — Pedagog, dyktując — reguły gramatyczne. Motyw Basilei nie jest wyzyskany.

Niewinny żart Guarny dał asumpt do ciętej satyry na leniwych ignorantów zdolnemu pocięci i filologowi niemieckiemu, Nikodemowi Frischlin'owi, jako autorowi komedii szkolnej pt. *Priscianus vapulans*, granej w Tybindze w lutym 1578 r., a wydanej drukiem w Strasburgu w r. 1580. Występujący w epizodzie Guarny, jako ofiara bandy Katholikona, grama-

tyk rzymski, jest tu główną osobą. Odczuwając maltretowanie łaciny jako fizyczny ból, szuka Pryscjan lekarstwa u trzech filozofów, którzy jednak okazują się ignorantami (mówią straszną łaciną kuchenną) i powodują nowe guzy i rany na jego wrażliwym ciele. Dwaj juryści piszą mu wprawdzie skargę przeciw owym ignorantom, ale uważając go za obłąkanego, każą związanego zawlec do kościoła św. Anastazego, by tam odzyskał zdrowie. Wpada on tam w ręce mnicha Breviaris, który go chce spowiadać, i proboszcza Quodlibetarius, zabierającego się do komunikowania go i ostatniego namaszczenia. Gdy pacjent woła o dobrego gramatyka, duchowni egzorcyzmują go *in nomine patriae et filiae et spiritus sancti* i wyrzucają z kościoła. Wreszcie przybywają na ratunek Erasmus i Melanchton, dają mu środek przeczyszczający z pism Cyserona, św. Augustyna, św. Bernarda i i. i wnet widzą skutek. W miejscu ustępowym wychodzą z Pryscjana wszystkie barbaryzmy, wszystkie dzieła nimi przepelnione, które były przyczyną jego choroby, a lekki pacjent wraca na scenę, by wysłuchać reklamy wydawnictw Frobenia, Oporinusa, Stephanusa i i. humanistycznych nakładców.

Drastyczny lek na uwolnienie Pryscjana od barbaryzmów wzorowany jest oczywiście na Lucjana emetyku, a duchem Lucjana technicznie i reszta pomysłów. Mimo tendencji protestanckiej obrał sobie za wzór tego *Priscianus vapulans* jezuita Jakób Gretser czy Gretscher, autor rękopiśmiennego *Dialogus de regno Humanitatis*, granego w marcu 1585 we Fryburgu szwajcarskim. Nowe opracowanie z jesieni r. 1587 doczekało się druku w r. 1898 i na tej podstawie Bölle streszcza tę trzyaktową komedię, rozpoczynającą się od sądu nad wrogami królowej, Solocismus i Barbarismus i ich wygnania z Bawarii. W dalszym ciągu przedstawia uleczenie rannego wodza wojsk Humanitatis, Pryscjana, zapachem palonych na stosie podręczników średniowiecznych (m. i. Catholicon), a kończy się szeregiem rozmów studenta Filipa z Frischlinowskimi ignorantami. Komedia widocznie podobała się, skoro autor wystawił w r. 1590 w Ingolsta-dzie jej dalszy ciąg, jako *De Humanitatis regno comoedia altera, in qua de criticis, poetis obscenis et aliis ad litteras spectantibus agitur*. Po wypędzeniu Solocyzmu i Barbaryzmu w poprzednich komediach królowa Humanitas rządzi swym krajem szczęśliwie. Dowiaduje się jednak, że jacyś ludzie myślą o ułatwieniu powrotu Solocyzmowi. Poleca więc wiernemu Pryscjanowi przejrzeć za-

pasy książek i zwiedzić szkoły, by się przekonać o prawdziwości pogłosek. Cenzura złych i dobrych książek, złych i dobrych szkół i uczniów stanowi treść komedii, zakończonej sądem nad poetae obsceni i praktykowaną ich epurgacją dla użytku młodzieży szkolnej. Mimo wymownej obrony Patrona lascivorum poetarum, broniącego całości Martialisa, rada królowej staje po stronie Pryscjana, domagającego się usuwania wszelkiej sprośności: *Ut nunc sunt tempora et sacra, turpitudine omnis... excludenda est, illa enim sanctissima religio, quae nunc orbem pervasit, aliquid obscenum ne nominari quidem sinit.*

Drugą kontynuację komedii Gretsera grano w Ingolstadsie ok. r. 1593 pt. *De vitiis pronuntiationis*, ale ten utwór zaginął. Zachowało się natomiast wesołe intermedium, stanowiące wstawkę do wielkiego dramatu o Goltfrydzie z Bouillon, pt. *Bellum puerile contra Priscianum*, grane w Monachium w jesieni r. 1596. Wojnę prowadzi Pryscjan z Antipriscianus. Obaj werbują wojska i odbywają ich przegląd. Pryscjan dostaje się do niewoli, a jako okup rozdać nagrody — pilnym uczniom. Styczność z komediami Gretsera, czynnego w Monachium w r. 1597, każe Boltemu i to *Bellum puerile* jemu przypisać i za jego utwór uważać wystawione w jesieni 1597 *Bellum grammaticale sive Iudicium hostium Grammaticae*. Królowa Grammatica występuje tu na początku jako nauczycielka i zachwala uczniom swoje zalety wobec innych nauk — słowami Guariny, którego królowie, Nomen i Verbum, wnet zjawiają się na uczcie u księcia Participium, popadają w spór przy toaście i dalsza akcja tj. wojna i pokój toczą się już szlakiem Guariny, z uwzględnieniem motywów Gretsera. Z tytułu tylko znamy *Triumphus Eruditionis contra Soloecismum et Barbarismum*, grany w kolegium monachijskim w jesieni 1619, a ze streszczenia *Bellum grammaticum*, wystawione w lutym 1759 w kolegium w Mindelheim. Nieznany autor idzie za przeróbką Pontanusa, wprowadzając w jej wątek pewne zmiany. Po trzeciej części (akcie) program zapowiada: *Scaena musica litem Vocalium de primatu ab Syllaba diremptum dabit.*

Może dokładniejsze, niż dotąd, zbadanie repertuaru polskich kolegiów jezuickich wydobędzie na jaw jaką komedię gramatyczną, graną, a może i pisaną w Polsce. Motyw małżeństwa między członkami rodzin Imion i Słów, znany nam z ks. Maliszewskiego, wprowadził austriacki benedyktyn (zdaje się Pater Ernst Leopold) w komedii pt. *Nuptiae grammaticae inter sponsos*

Verbum regem et Nomen reginam. Grano ją w r. 1650 w klasztorze benedyktynów w Kremsmünster (Austria Górna). Król Verbum komunikuje tu w tajemnicy swoim dworzanom: Enniusowi, Cyceronowi i Pomponiuszowi zamiar starania się o rękę sąsiedniej królowej Nomen. Już w drugiej scenie przynosi *Profecto* pomyslną odpowiedź królowej i natychmiast rozpoczynają się przygotowania do ślubu. Między innymi kucharz *Nequam* kupuje od szwabskiej pary, Barbaryzmu i Villany, jarzyny. Pomponius wita dworzan królowej, Terencjusza i Pryscjana. A oto i orszak ślubny, prowadzony przez Hymeneja. *Declinatio*, *Coniugatio*, *Modus*, *Tempus*, *Persona*, *Genus*, *Casus*, *Numerus* składają życzenia. W akcie drugim odbywa się uczta weselna. Aby usunąć powód przyszłych nieporozumień, zapytuje Verbum oblubienicę, co będzie z Partycypiami i Gerundiami, które dotąd podlegały obojgu. Królowa zrzeka się przez usta Terencjusza Partycypiów, a król oddaje jej wszystkie Gerundia i poleca Cyceronowi spisać w tej sprawie dokument. Toast Pryscjana na cześć młodej pary kończy ucztę. Królestwo oddalają się, a bitka ludowej pary *Malum* i *Vapulo*, podlegających przez pijane kumoszki, *Nefas* i *Nefandum*, kończy widowisko, jak u ks. Maliszewskiego po weselu następują turnieje i wyścigi. Umieszczenie państwa Verbum i Nomen na wyspie, o której w Prologu mówi Grammatica, dowodzi zależności fabuły od Pontana. Czy tę komedię benedyktyńską (niedrukowaną) znał z jakiego rękopisu polski pijar, czy sam wymyślił załatwienie sporu przez związek małżeński, nie wiemy. Może obaj autorzy odebrali podniecie od *Nuptiae Mercurii et Philologiae* Marcjana Kapelli. W każdym razie jeden w Austrii w r. 1650, drugi w wolnym mieście Krakowie w r. 1833 zajmowali się Pontanem.

Wpływ Marcjana Kapelli można stwierdzić na niemieckiej komedii marburskiego magistra, Izaaka Gilhausena, pt. *Grammatica* (das ist eine lustige und für die angehende Jugend nützliche Comoedia von dem Schlüssel aller Künsten, nemblich der Grammatica und ihren Theilen, darinnen die Rudimenta Grammatices kürztlich und artig beschrieben und verfasset sind..., Franckfurt am Mayn, 1597). Do wojny według wersji Guarny-Spangenberg'a dorobił Gilhausen taką hypothesis: Stara cesarzowa Grammatica, jedna z siedmiu Artes liberales, odstąpiła panowanie swoim czterem córkom: Ortografii, Prozodii, Etymologii i Syntaksis. Dwie starsze, to viragines, które doznają wzgardy od

swych konkurentów, myśliwca Akteona i koniarza Neptuna, niezadowolonych, że ich posag składa się tylko z liter i sylab. Szczęśliwsza jest trzecia, Etymologia, wydana za Technitimusa, któremu wydała na świat ośmiu synów, części mowy. Ledwie podrośli, powierzyła im rządy w ośmiu księstwach. — W drugiej części powstaje między tymi braćmi spór o pierwsze miejsce w sejmie, na który ich zaproszono. Głównie pretendują o nie Nomen i Verbum. Pozostali bracia nie godzą się na jednogłośny wyrok, tylko Pronomen i Adverbium oświadczają wyraźnie swe sympatie: pierwszy do Nomen, drugi do Verbum, gdy Participium, Praepositio, Coniunctio, Interiectio pozostają neutralne. Niechże więc rozstrzygnie miecz. Przygotowania wojenne, wypowiedzenie wojny przez Verbum, bitwa, interwencja matki Etymologii i ciotki Syntaxis, wreszcie pokój wypełniają resztę tej komedii, ujętej w niedbałe wiersze niemieckie.

Z krótkiego streszczenia tylko zna Bolte komedię szewca z Osnabrücke, Rudolfa Bellinghousa, pt. *Donatus* z roku 1615: Donat utrzymuje dla swych dzieci Magistra, który się zbyt przyjaźni z kucharką Muzą. Zdradzony przez służącą Scamnum, musi wziąć z Muzą ślub, którego mu udziela ksiądz Felix. Wymienione nazwiska, to przykłady trzech deklinacji, do których wnet przyłącza się Fructus i Species. Na wesele zaproszono sześciu Casusów... Trudno tu dopatrzeć się jakiegokolwiek podobieństwa z Guarną. Nie ma go też w łacińskim interludium drezdeńskiego scholarchy, Joh. Valentina Merbitza z r. 1695 pt. *Priscianus* (quo nonnulli errores Latinae linguae doctoribus haud infrequentes annotantur). Pedant Priscianus, zanudzający uczniów subtelną frazeologią, zostaje przez nich napadnięty i rozebrany: Gdy zdarli z niego obce podręczniki, stanęło przed nimi nieforemne straszysko. Dalekie pokrewieństwo z jednym epizodem Guarny okazuje francuska komedia szkolna jezuity Jean Antoine du Cerceau, grana w paryskim kolegium Louis-le-Grand, a drukowana w Paryżu w r. 1699 pt. *La défaite du Solécisme par Despautère*. Gramatycy Despautère i Codret otrzymują w niej rozkaz, by z pomocą Apolla wypędzili ze szkoły Solécyzm i Barbaryzm z ich matką Ignorancją i wszystkimi zwolennikami. W bitwie odznaczają się: Chevalier de la Grammaire, Ch. de la Conjugaison, Ch. Présent, Ch. Prétérit, Substantiv, Adjectiv, Point, Virgule itd. Zwycięstwo przypada Despauterowi, a Solécyzm musi na zawsze uchodzić ze szkoły.

Bolte wymienia jeszcze cały szereg ech pomysłu Guarny w gramatycznej literaturze niemieckiej jako „*Fernere Nachwirkungen*“. Pomijamy je, jak również benedyktyńskie *Bellum rhetoricum* z r. 1696, *Bellum musicale* Klaudiusza Sebastiani z r. 1513 i *Bellum musicale* Piotra Lauremberga z r. 1639, choć Lauremberg sam wymienia jako swój wzór Andrzeja z Salerno (tj. Guarne) i Kaudiusza Metensis. Szło nam bowiem tylko o to potomstwo Guarny, które kłóciło się i walczyło o łacinę, o poprawną łacinę. Przekonaliśmy się przy tym, że było ono bardzo liczne i nieraz wcale udane. Prawnuczek polski, choć najpóźniejszy, nie był w tym długim szeregu najpodlejszy.

Nie możemy jednak poprzestać na tej genealogii, sięgającej do r. 1511. Filolog musi zająć stanowisko wobec twierdzenia humanistów, wśród nich także Pontana, że personifikacje pojęć gramatycznych, występujących u Guarny jako władcy i słudzy, w pokoju i walce, pochodzą z Lucjanowego *Iudicium vocalium* (*Δίκη φωνηέντων*), czy też, jak chce Bólte, ze sporów (tensons, Streitgedichte) średniowiecznych i renesansowych, przy czym także wierszowa bajka Meneniusza o członkach ciała, zbuntowanych przeciw żołądkowi, opracowana obszernie w dystychach jako *Libellus sive carmen de ventre* (druk koloński ok. 1520), miałyby stanowić „ein hübsches Seitenstück“.

Sądze, że rację mają Lucjaniści, ale nim to uzasadnię, przypomnę średniowieczne i renesansowe alegorie Gramatyki, zebrane w dziele Raimonda van Marle, *Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance* (Le Haye 1932, tom pt. *Allégories et Symboles*). Pomijając fresk Pinturicchia w Pałacu Watykańskim, brązową Gramatykę Ant. Pollajuola na grobowcu Sykstusa IV i płaskorzeźbę Andr. Pisano na florenckim Campanile, zwracamy uwagę na drzeworyt w *Margarita Philosophiae* Reischa (Strassburg 1504), a zwłaszcza na zurychską ulotkę z r. 1548, przypisywaną Vogtherrowi. Wyobraża on okrągłą wieżę trzechpiętrową, do której *Grammatica*, stojąca w bramie, wpuszcza idących po schodach: *Alphabetarii*, *Syllabarii*, *Recitantes* i *Coniungentes*. Na ganku 1. piętra stoi *Interiectio* i *Praepositio* w towarzystwie *Accusativus* i *Ablativus*, w oknach tegoż piętra *Participium* i *Coniunctio*. Z okien drugiego piętra wyglądają *Adverbium* i *Pronomen*, na trzecim piętrze „królują“ *Verbum* i *Nomen* w koronach... Ta szeroko rozbudowana alegoria wypłynęła z tego samego ducha co *Bellum Grammaticale* Guarny i jego naśladow-

nictwa. Nad bramą wieży można by umieścić słowa, zwrócone rzekomo w r. 1414 na soborze konstancjeńskim do cesarza Zygmunta, gdy ten użył wyrazu schisma w rodzaju męskim: *Caesar non supra grammaticos*. G. Büchmann (*Geflügelte Worte*, wyd. 26, Berlin 1918, str. 501) wywodzi to powiedzenie ze Swetoniusza (*de claris grammaticis* 22) i Kassiusza Diona (LVII 17), u którego Tyberiusz, używający jakiegoś wyrazu nielacińskiego, słyszy od Ateiusa Kapitona: „Choć ten wyraz nie jest łaciński, to odtąd będzie łacińskim“, a od Marcellusa: „Ludziom, cesarzu, możesz nadawać prawo obywatelskie, słowom — nie“. Echo powiedzenia konstancjeńskiego pobrzmiewa jeszcze u Moliera (*Les femmes savantes* 2, 6): „La grammair qui sait régenter jusqu'aux rois“. Zdałoby się o tym „majestacie“ Gramatyki przypominać naszym uczniom, z uwagą, że gramatyka oznacza tu normę poprawnego mówienia, której nie wolno nikomu przekraczać. Błędy językowe są to *crimina laesae maiestatis* czy to *patrii sermonis* czy też *linguae Latinae*.

Pisemko Lucjana ma formę jakby protokołu z rozprawy sądowej, prowadzonej przed trybunałem siedmiu Samogłosek. Oskarżycielem było *Sigma*, oskarżonym *Tau*, oskarżenie opiewało na gwałt i rabunek, dokonany przez *Sigma* na posiadłościach *Tau* w wyrazach pisanych przez $\tau\tau$. W mowie oskarżycielskiej podnosi *Sigma* swą dotychczasową ustepliwość wobec zachłanności *Tau*, która mu grozi eksmisją z własnego domu i utratą miejsca wśród liter. Straty, poniesione dotychczas przez *Sigma*, powinny być ostrzeżeniem dla innych liter, wśród których np. *Kappa* wypiera już w niektórych wyrazach *Gammę*, *Rho*, *Lambdę*. Są to wykroczenia przeciw starym prawom *Kadmosa*, *Palamedesa* czy *Symonidesa*, zagrażające stanowi posiadania — jeśli jeszcze nie najsamodzielniejszych samogłosek, to półzgłosek i spółgłosek. Zbrodnicza czynność *Tau* zaczęła się na pograniczu *Attyki* u komika *Lizymacha*, pół *Beoty* a pół *Ateńczyka*, przy którego pomocy *Tau* wtargnęło do $\tau\epsilon\tau\tau\rho\acute{\alpha}\lambda\omicron\nu\tau\alpha$ i $\tau\acute{\eta}\mu\epsilon\theta\omicron\nu$, rozzuchwalone cierpliwością *Sigmy* ukradło mu miejsce w $\kappa\alpha\tau\tau\acute{\iota}\tau\epsilon\theta\omicron\nu$, $\pi\acute{\iota}\tau\tau\alpha$, $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\iota}\tau\tau\alpha$. Niewiele brakuje, by zamiast $\sigma\acute{\upsilon}\alpha$ mówiono $\tau\acute{\upsilon}\alpha$, skoro *Tau* ukradło już sroczkę ($\kappa\acute{\iota}\sigma\sigma\alpha$), by ją zamienić na $\lambda\acute{\iota}\tau\tau\alpha$, dzikiego gołębia ($\phi\acute{\alpha}\sigma\sigma\alpha$) (i kilka innych ptaków), wbrew zakazowi *Arystarcha* przerobionego na $\phi\acute{\alpha}\tau\tau\alpha$, nawet pszczoły ($\mu\acute{\epsilon}\lambda\iota\sigma\sigma\alpha$). Ba, *Tau* przywłaszczyło sobie *attycki* $\tau\acute{\iota}\mu\eta\tau\tau\acute{\omicron}\varsigma$, wyrzuciło *Sigmę*

z Tessalii, zamknęło przed nią morze (*θάλαττα*), nie zostawiło jej nawet kołka w płocie (*πάσσαλος*).

Do tyłu rozbojów zachęciła Tau cierpliwość Sigmę, która pozwoliła się na swym miejscu usadowić Zdecie w *ζμάραγδος* i *Ζυβόνα*, Ksi w *ξυνθήκη*, *ξυγγραφεύς*, *ξύμμαχος*, Rho w *μυρορίνη*. Rho považa się już bić ją *ἐπὶ κόρῃς*.

Tau nie poprzestaje zresztą na okradaniu Sigmę, ale dobrało się i do innych liter. Delta może poświadczyć swą stratę w *ἐνδελέχεια* > *ἐντελέχεια*, Theta w *κολοκύνδη* < *κολοκύνθη*, Zdelta w *σφιττειν* < *σφιζειν*, *σαλπίττειν* < *σαλπίζειν*; nie wolno mu już nawet mruknąć (*γρύζειν*), tylko musi *γρύττειν*.

Nie poprzestając na literach dobrało się Tau już i do ludzi, pozbawiło ich swobodnego używania *γλώσσα* na rzecz *γλώττα* i sprawiło, że niejednen, chcąc powiedzieć *καλὸν* mówi *ταλὸν*, zamiast *κλήμα* (pęd winny) — *τλήμα*, a nawet zamiast *Kῶρος* (Cy-rus) — *Tῶρος*. Ludzie płaczą, przeklinają Kadmosa za to, że Tau umieścił w alfabecie i dał tyranom wzór do — szubienicy, na której tyłu już ludzi życie straciło. Za tyle zbrodni należy winowajcy przyrzec karę w jego własnej postaci, która przez niego została zbudowana, aby była krzyżem (*σταυρός*), i która tak jest nazywana przez ludzi.

Na tym wniosku kończy się pisemko, obejmujące niecałe 4½ strony Teubnerowskie. Kompletność innych pism Lucjana nie pozwala tu wyjątkowo przypuszczać utraty dalszego ciągu, w którym by była obrona Sigmę i wyrok Samogłosek. Autor sam jako attycysta używał form attyckich z *ττ*, gdzie w kojné hellenistycznej było *σσ*, więc nie mógł dopuścić do ukrzyżowania Tau. Szło mu więc nie tyle o przywrócenie form z *σσ*, ile o stwierdzenie postępów attycyzmu i zestawienie „strat“ poniesionych w kojné. Choć i ta tendencja pisemka jest raczej mimowolna, przygodna, gdy autorowi wystarcza samo bawienie siebie (i słuchaczy) dowcipnym pomysłem, ale tylko tak długo, jak długo nie jest to połączone ze zwalczaniem form attycystycznych. Gdy chciał zaprotestować przeciw hyperattycyzmowi, ale tylko w doborze frazesów, napisał *Lexiphanesa*, którego uwolnił od owych przypadłości za pomocą emetyku, wspomaganego włożeniem palca do gardła. Frischlin wobec solecysty zastosował, jak słyszeliśmy, purgatyw. A zwalczaniem solecyzmów zajmował się i Lucjan w *Πευδοσοφιστής ἢ Σολοικιστής*. W tej atmosferze Lucjanowskiej — a autor ten należał w epoce renesansu do najpopularniejszych — mógł

Guarnie, który potem w r. 1517 napisał satyryczny dialog (*Simia*) przeciw architektowi bazyliki św. Piotra w Rzymie, Bramantemu, w Lucjanowskiej formie podróży do nieba, przyjąć do głowy pomysł ożywienia już nie liter, ale części mowy i ich sporu już nie przed sądem, ale na polu walki. Główny cel, ułatwienie uczniom zapamiętania defectiva imiennych i słownych, zgadzał się z katalogiem strat, poniesionych przez Sigma, ale i inne spółgłoski, we wskrzeszonym attycyzmie. Przejście od sporu personifikowanych liter do personifikowanych części mowy ułatwiły mu inne pisma Lucjana. Wszak w „Dwukroć oskarżonym“ siedm uosobionych Sztuk (*τέχναι*) lub Żywotów (*βίαι*) występują przed sądem z oskarżeniami przeciw ludziom. Oskarżycielami są: Pijaństwo (przeciw Akademii), Stoa (przeciw Rozkoszy), Rozpusta (przeciw Cnocie), Bankierstwo (przeciw Diogenesowi), Malarstwo (przeciw Pyrromowi), Retoryka i Dialog (przeciw Syryjczykowi, tj. Lucjanowi). Retoryka przedstawiona jest w „Nauczycielu retorów“ jako piękna niewiasta z rogiem obfitości w prawicy, otoczona takimi dworzanami, jak: Bogactwo, Sława, Potęga, Pochwały. Możliwość jej zaślubienia i otrzymania całego jej posagu, wyrażona przez autora, piszącego niby list do młodego przyjaciela, wyzyskali dopiero późniejsi. Sam Guarna mógł z tej Retoryki zrobić swoją królową Gramatykę, a raczej pod jej wpływem (jeśli nie na wzór Filologii Marcjana Kapelli) uczynić terenem akcji szczęśliwe królestwo Gramatyki. Wreszcie „Biesiada czyli Lapitowie“ ze sporem Stoika i Epikurejczyka o miejsce przy stole, z toastem Cynika do panny młodej i z późniejszą logomachią, a wreszcie bitką filozofów, wśród lamentu kobiet, zawiera dość rysów przydatnych do opowieści o uczie, sporze o pierwszeństwo i bitwie części mowy. To wszystko wystarcza do przypuszczenia, że autor *Simia*, wzorowanej na Lucjanie, także we wcześniejszym *Bellum grammaticum* inspirował się pismami Lucjana, zwłaszcza jego „Sądem samogłosek“.

Obowiązek szukania wzorów klasycznych dla utworów humanistycznych, jak *Bellum grammaticum* Guarny, rozciąga się także na samego Lucjana, który, jak wiadomo, pełnymi garściami czerpał z Menippa i jego wzorów, jak stara i nowa komedia attycka i dialog platoński. Dla „Sądu samogłosek“ nie znaleziono jednak dotąd żadnego poprzednika. A jednak istnieje utwór grecki, w którym jako chór występują, jak się zdaje, Spółgłoski czy Syllaby, a jako osoby dialogu Samogłoski. Jest nią *Γραμμα-*

τινὴν τραγωδίαν (lub θεωρίαν) Ateńczyka Kalliasa, „znana“ głównie z pogmatwanych wzmianek Atenajosa i dotąd nie wyjaśniona. Nim problem ten rozwiąże w dysertacji doktorskiej mr K. Brożek, powtarzam to, co napisał w LG I 2, 389, że utwór Kalliasa popularyzował, jak się zdaje, w Atenach alfabet milezyjski (z η i ω), wprowadzony oficjalnie za archontatu Euklidesa w r. 403, ale przedtem już używany prywatnie. Była to więc propaganda reformy ortograficznej. Kto pamięta namiętne polemiki prasowe i kawiarniane z r. 1936, towarzyszące u nas ostatniej reformie ortografii polskiej, zrozumie, że nowa ortografia mogła i w Atenach podniecić umysły. Komedia na jej temat była bardzo aktualna i mogła liczyć na zainteresowanie: „Nie nie stoi na przeszkodzie przypuszczeniu, że Kallias propagował nowy alfabet już przed r. 430, a w takim razie Eurypides i Sofokles mogli korzystać z jego inowacji metrycznych i muzycznych“, o czym donosi Atenajos. W starej komedii attyckiej, która miała chóry złożone nie tylko ze zwierząt (jak Ptaki, Osy, Żaby, Mrówki), ale i z personifikacji jak Demy (gminy attyckie), Miasta, Wyspy; w której osobą mogła być Komedia, jako prawowita małżonka Kratyna obok jego kochanki „Pijawy“ (*Mέθη*), „Tragedia gramatyczna“ Kalliasa nie jest, przynajmniej co do osób, niczym osobliwym. A że w takiej komedii ważną funkcję sprawował agon, należy przypuszczać, że i u Kalliasa była jakaś kłótnia, a może i bitka dwóch wrogich Liter i ich zwolenników, co wprawdzie nie zostawiło śladów w „Sądzie liter“ Lucjana, ale odżyło w *Bellum Grammaticum* Guarney, które przez swą płodność potwierdziło zdanie Heraklita ο πόλεμος πατήρ πάντων.

SUMMARIUM

A libello Polonice conscripto et cum titulo *Wojna grammatyczna wyrazów łacińskich* Cracoviae a. 1833 edito, cuius auctor, Pater Maliszewski S. P. (1799—1870) ipse fontem suum indicavit, scil. Iac. Pontani *Bellum Grammaticum* (1620), initio capto, auctor ad Pontani fontem, i. e. Andreae Guarney *Grammaticale bellum Nominis et Verbi* (1511) eiusque imitatores recurrit, Boltei (Mon. Germ. Paed. XLIII) copiis usus, ut denique in Luciani operibus, imprimis in *Iudicio vocalium*, Guarney incitamentum atque exemplar ostendat, nec non Calliae Atheniensis *Tragoediam Grammaticam* illam leviter perstringat.

FILOLOGIA KLASYCZNA W UNIWERSYTECIE LWOWSKIM DO CZASÓW ZYGMUNTA WĘCLEW- SKIEGO I LUDWIKA ĆWIKLIŃSKIEGO

napisał

JAN SMEREKA

Wybór tematu, który pragnę poruszyć, nie jest przypadkowy. Na rok ubiegły przypadł uroczysty obchód uczczenia 60-ej rocznicy profesury Ludwika Ćwiklińskiego, któremu Koło Poznzańskie P. T. F. wręczyło godny sędziwego jubilata dar, Księgę Pamiątkową (*Munera Philologica*), zawierającą 48 prac polskich i czeskich filologów i humanistów — w roku bieżącym przyjdzie nam święcić pamięć Zygmunta Węclewskiego w 50-tą rocznicę jego zgonu. Tak zatem u zbiegu dwu wielkich rocznic nie od rzeczy będzie przedstawić historię 90-ciu lat filologii klasycznej w uniwersytecie, w którym później dwaj znakomici Wielkopolanie, Węclewski i Ćwikliński, byli pierwszymi pionierami polskiej myśli filologicznej i rozpoczęli na tym terenie erę ekspansji naszej nauki, której po dziś dzień jesteśmy świadkami.

Zapewne, czyniąc zadość pełnemu zrealizowaniu idei regionalizmu¹⁾, należałoby dać dokładny obraz (a warto się o to pokusić) historii filologii klasycznej²⁾ na Ziemi Czerwieskiej³⁾, ale to przerasta skromne rozmiary artykułu⁴⁾. Wszak

¹⁾ Jak go pojmował najwybitniejszy u nas znawca tej idei Aleksander Patkowski (w *Przeglądzie Współczesnym* z r. 1925).

²⁾ Jan Sajdak dał tylko krótki zarys w rozprawie pt.: *Filologia klasyczna w Polsce* w dziele zbiorowym pod redakcją Feliksa Konecznego: *Polska w kulturze powszechnej*, część II, str. 95—129.

³⁾ Por. też: Stanisław Lempicki, *Udział ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w piśmiennictwie polskim* (*Pamiętnik Literacki*, t. XXXIII, str. 390—401) — Janina Królińska, *Rola ziemi przemyskiej w kulturze polskiej* (tamże, str. 299—305) i tam cyt. bibliografię.

⁴⁾ I wymaga dłuższych studiów. Pragnę na razie dać taki zarys, jak to czyni Wincenty Ogrodziński w odczytach w Kole Krakowskim P. T. F.: *Filologia klasyczna na Uniw. Jag. między 2 reformami Kollataja* (22. II. 1935); *Filologia klasyczna na Un. Jag. za Księstwa Warszawskiego* i W. M. Krakowa (25. III. 1935) — względnie w artykule: *Wielkopolanie na katedrze filologii klasycznej w Krakowie w XIX wieku* (*Munera Philologica* L. Ćwikliński... obłata, *Posnaniae* 1936, str. 433—50).

⁴⁾ Por. też rzecz R. Kotuli, *Bibliografia polskich druków lwowskich XVI—XVIII wieku*, Lwów 1928, i A. Jędrzejowskiej, *Książka polska we Lwowie w XVI wieku*, Lwów 1928.

tu — by przypomnieć najważniejsze tylko nazwiska — rozwijał swą owocną działalność arcybiskup Grzegorz z Sanoka (od r. 1451), właściwy fundator miejskiej szkoły katedralnej, czyli (jak ją wówczas zwano) metropolitalnej szkoły, która stała się wkrótce kolonią Akademii Jagiellońskiej — a z nim razem Filip Buonaccorsi Kallimach; stąd pochodził Paweł z Krosna, zwany Ruthenus, archegeta polskich poetów humanistycznych i pierwszy oficjalny 'poeta' na uniwersytecie krakowskim (r. 1507); tu uczył kilka lat znawca retoryki Benedykt Herbest, a z nim razem poeta Grzegorz z Sambora; tu wydał u Garwolczyka ⁵⁾ nauczyciel szkoły lwowskiej Jan Ursyn (r. 1592), gramatykę łacińską, która doczekała się trzech wydań; tu miał sławną bibliotekę Adam Bursius (Brzeziński), późniejszy profesor Akademii Zamojskiej; wreszcie tu działał wielki filolog i poeta Szymon Szymonowicz ⁶⁾, rektor tejże akademii. Ziemia Czerwieńska nie pozostawała daleko w tyle poza innymi województwami Polski, a o mieszkańcach Lwowa z połowy XVI-go wieku tak się pochlebnie wyraża Benedykt Herbest (r. 1555; w mowie pożegnalnej): „Widziałem, z jaką ochotą i zapałem mieszkańcy tego grodu się schodzili, czy to aby przypatrzeć się łacińskim komediom, czy też aby publicznie słyszeć deklamacje“ ⁷⁾.

Pomijając kilkadziesiąt lat ogólnego upadku nauki od drugiej połowy XVI-go wieku, czasy reformacji, dzieje Collegium jezuickiego ⁸⁾ (od r. 1608), zamienionego dekretem królewskim Jana Kazimierza z r. 1661 na Akademię czyli Uniwersytet, w którym jednak uczono języka łacińskiego tylko dla celów ściśle praktycznych, teologicznych, dalej losy sporów mieszczaństwa lwowskiego, broniącego swej szkoły metropolitalnej przeciw rozwielmożnianiu się wpływów nowego zakonu i jego uczelni, oraz dziesięcioletni okres liceum (od r. 1774) pod panowaniem austriackim — przechodzimy do r. 1784, w którym cesarz austriacki Józef II postanowił, że istniejące już we Lwowie i w przyszłości mające powstać instytuty naukowe powinny tworzyć razem

⁵⁾ Pt. „Grammaticae methodicae libri IV“.

⁶⁾ Por. Wiktor Hahn, Szymon Szymonowicz jako filolog, Lwów 1897.

⁷⁾ Por. K. Morawski, Andrzej Patrycy Nidecki, Kraków 1892, str. 110.

⁸⁾ Por. też: ks. St. Bednarski, Dzieje kulturalne jezuickiego Collegium we Lwowie w XVIII wieku (Pam. Liter. XXXII, str. 1—11).

rzeczywisty uniwersytet, składający się z 4 fakultetów (teol., prawn., med. i filozof.) i z całego gimnazjum⁹⁾, zwanego stąd akademickim (mającego 5 klas: trzy gramatyczne i 2 humaniora). Pominęliśmy świadomie czasy uprzednie, ponieważ (jak już zaznaczyliśmy) takie opracowanie tematu należy do historii filologii klasycznej w Ziemi Czerwieńskiej, a następnie o uniwersytecie lwowskim, jako takim, a więc w znaczeniu uczelni zachodnich, można mówić dopiero właściwie od r. 1784, od czasu zreorganizowania go przez Józefa II. Nadto materiały tu trudniej dostępne i wymagające szerokich studiów, nie na miesiące obliczonych.

Jakżeż więc przedstawiało się studium filologii klasycznej na tym uniwersytecie austriackim w ciągu 90-ciu lat, tj. od roku jego założenia przez Józefa II (r. 1784) do chwili wystąpienia pierwszego profesora polskiego — do roku 1873?

Ogólny obraz owych dziewięćdziesięciu lat można sobie odtworzyć już przy pomocy takich dzieł, jak G. Wolfa, *Geschichte der Lemberger Universität* (Kleine historische Schriften, Wiedeń 1892), znakomitego opus Ludwika Finkla, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego* (Lwów 1894); wielkiego biograficznego leksykonu Konstantego Wurzbacha, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich* (Wiedeń 1857 nn.), względnie poszczególnych numerów *Gazety Lwowskiej*¹⁰⁾ — lecz po szczegóły sięgać musimy do aktów, mieszczących się w Archiwum uniwersyteckim, czy to dotyczyć będzie personaliów profesorów i wykładowców, czy to programów wykładów i ćwiczeń, czy to podręczników uniwersyteckich, czy też wreszcie prac i wypracowań piśmiennych studentów. Pewne luki w aktach archiwalnych powstały wskutek tego, że w czasie pożaru budynku uniwersyteckiego w r. 1848 zaginęło wiele cennych zbiorów i znaczna część biblioteki¹¹⁾.

⁹⁾ Por. też: J. Dobrzański, *Szkolnictwo średnie w b. Galicji w latach 1772—1805* (Prace Histor. Akad. Koła Histor. we Lwowie), Lwów 1929, str. 405—425, i A. Androchowycz, *Obrazki z historii średniego szkolnictwa w Halycyjni w XVIII i XIX st.* (Zap. Tow. Szewczenki, t. 100, str. 289—310).

¹⁰⁾ Resztę bibliografii podaje Antoni Knot w świetnym artykule pt. „Dzieje szkolnictwa na Ziemi Czerwieńskiej. Przegląd literatury 1918—1935 (Ziemia Czerwieńska, Lwów 1936, r. II, z. 1, str. 149—157).

¹¹⁾ Por. też: A. Jędrzejowska, *Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie*, Lwów 1926 (osobna odb. z wydaw. „Publiczne Biblioteki Lwowskie“).

Organizacja studium filozoficznego — bo osobnego studium filologii klasycznej wówczas jeszcze nie było — na uniwersytecie Józefińskim przedstawiała się podobnie jak w innych krajach Austrii: z pięcioletniego gimnazjum przechodzili uczniowie na filozofię, która była propedeutyką dla właściwych, zawodowych nauk i miała w zupełności charakter wyższej szkoły średniej; studenci w wieku lat 16—17 słuchali tam dość popularnych wykładów i byli egzaminowani na sposób gimnazjalny. Studium filozofii, początkowo 2-letnie, rozszerzono po roku na okres trzech lat, dając im nazwy pojezuckie: logika, fizyka i metafizyka. Na pierwszym i drugim roku czytano autorów klasycznych, na roku trzecim uczono umiejętności pięknych czyli estetyki, zaczynając od retoryki a kończąc na poetyce. Językiem wykładowym był język łaciński, potem też niemiecki. W związku z wielką reformą szkolnictwa w Austrii (r. 1805) i po przyłączeniu tzw. zachodniej Galicji wraz z Krakowem do krajów monarchii (r. 1795) przestał istnieć uniwersytet Józefiński we Lwowie (r. 1805), a w jego miejsce utworzył rząd *Liceum*, w którym na 2-letnim studium filozoficznym odpadła nauka filologii klasycznej. Ale stan ten nie potrwał długo. Już bowiem w 3 lata później (r. 1808) pod wpływem potężnego prądu „neohumanizmu“, promieniującego z Niemiec (Winckelmann, Herder, Lessing, Humboldt, Fr. A. Wolf) wprowadzono wykłady języka greckiego w *licetum* lwowskim — a w 5 lat później (r. 1813/4) utworzono 3-ci rok filozofii, który był głównie poświęcony studiom klasycznej literatury łacińskiej i filologii greckiej. W r. 1817 cesarz Franciszek I kreował we Lwowie uniwersytet, w którym przez lat z górą trzydzieści (do r. 1848) dwuletnie studium filozofii z przepisana programem łacińską filologią i z greką, zepchniętą do przedmiotów nadzwyczajnych, było (jak dawniej) w czasach Józefa II szkołą przygotowawczą dla innych wydziałów. Tak zresztą było w całej Austrii, podczas gdy w Niemczech od dawna filozofia była studium samoistnym i kształciła głównie nauczycieli szkół średnich. Dopiero dzięki reformie szkolnej, przeprowadzonej w Austrii przez Leona Thuna, z którym współpracował słynny filolog Bonitz, filozofia przestała być propedeutyką dla innych wydziałów i stała się tym, czym jest po dzień dzisiejszy. Wówczas to zorganizowano 8-klasowe gimnazjum, do którego przesunięto część przedmiotów, wykładanych do tej pory na uniwersytecie, a z filozofii stworzono wprawdzie studium zawodowe dla nauczycieli

szkół średnich, jednak nie krępowano swobody studentów, jeśli chodziło o wybór czy porządek wykładów. W każdym razie przy egzaminach i rygorozach zdawali wówczas studenci filozofię teoretyczną i praktyczną, historię i filologię, oraz matematykę i fizykę, względnie nauki przyrodnicze. W związku z tą reformą powstaje w uniwersytecie lwowskim pierwsze seminarium „das philologisch-historische Seminar“ w r. 1853/4.

Tak zatem dziewięćdziesięcioletnia historia lwowskiego uniwersytetu rozpada się na cztery okresy, jeśli idzie o stan posiadania filologii klasycznej: 1) uniwersytet Józefiński (21 lat; 1784—1805) — 2) liceum (13 lat; 1805—1817) — 3) uniwersytet Franciszka do reformy Bonitza (31 lat; 1817—1848) — 4) uniwersytet Franciszka, a potem w ogóle cesarsko-królewski uniwersytet lwowski po reformie Bonitza do chwili wprowadzenia wykładów w języku polskim (25 lat; 1848—1873). Stan filologii klasycznej przedstawia się najgorzej w okresie drugim (liceum).

W ciągu tych 90-ciu lat wykładało na uniwersytecie lwowskim ośmiu profesorów i czterech suplentów względnie adiunktów; wśród profesorów jeden był narodowości czeskiej (Canaval), wśród adiunktów jeden Polak (Dasiewicz) i jeden Rusin (X. Ławrowski) — poza tym było dziewięciu Niemców. Nazwiska wykładowców brzmią (w porządku chronologicznym): prof. Wacław Hann, suplent Dasiewicz, ks. prof. Jan Ławrowski, prof. Ignacy Pollak, suplent Mateusz Zhóp, suplent Józef Hofman, prof. Michał Canaval, prof. Karlomann Tangl, prof. Bernard Jülg, prof. Wilhelm Kergel, prof. Wilhelm Linker i — ostatni profesor niemiecki — Jan Wrobel. Wartość naukowa i dydaktyczna tych profesorów była różna¹²⁾. Oczywiście kilku z nich mogło godnie reprezentować katedrę swego przedmiotu i na innych uniwersytetach austriackich, lepszych sił nie posiadał wówczas ani Kraków¹³⁾, który zresztą też gościł u siebie przejściowo kilku profesorów lwowskich, ani Warszawa¹⁴⁾ — ale żaden z tych profesorów nie dorównał Grodkowi w Wilnie, ani pierwszemu Polakom w uniwersytecie lwowskim.

¹²⁾ W wielkim biograficznym leksykonie Wurzbacha znajdziemy tylko trzy nazwiska: Hanna, Jülg, Targla; w indeksach filolog. Ecksteina i Pöckla poza Jülgiem dwa nazwiska: Linkera i Wrohla; o innych literatura oficjalna milczy.

¹³⁾ Jacek, Idzi Przybylski; Kajetan Trojański.

¹⁴⁾ Ks. Sebastian Ciampi; August, Ernest Zinserling.

Jeśli idzie o ocenę pracy naukowej wymienionych wyżej profesorów lwowskich filologii klasycznej — trzeba ich podzielić na trzy grupy z zachowaniem porządku chronologicznego: do pierwszej zaliczymy tych, którzy właściwie wykładali estetykę i do których raczej miano literata (*Schöngeist*) przystało — w drugiej pomieścimy profesorów nie naukowców, lecz raczej nauczycieli gimnazjalnych — w trzeciej obejmujemy ludzi nauki, profesorów średniej i pełnej wartości.

Pierwszym profesorem estetyki i filologii klasycznej — o ile o niej wolno wtedy mówić — na Józefińskim uniwersytecie był Wacław Hann, pochodzący z Gracu (ur. 30. IV. 1763 r.), gdzie uzyskał doktorat filozofii, właściwie raczej poeta i estetyk aniżeli filolog. Był to niewątpliwie człowiek zdolny, z łatwością przyswajał sobie obce języki, odznaczał się niezwykłą pamięcią i z łatwością naśladował poetów. Już w 21-ym roku życia został lektorem filologii i estetyki na uniwersytecie lwowskim (w 1784 r.), w cztery lata później był już profesorem zwyczajnym, potem dziekanem (1792) i rektorem (1793). Ciężka choroba przerwała dalszą jego karierę; były rektor zaczął podupadać finansowo i moralnie; udzielał lekcji prywatnych, był rewizorem ksiąg dla Galicji — ale już się nie podźwignął i do dawnego stanu nie powrócił¹⁵⁾. Hann pisał bardzo wiele, ale nie z zakresu filologii klasycznej: mając lat 17, wydał już dwa tomy wierszy i poemat *Xenokrat* w 7 księgach. Sentymentalizm i zmysłowy liryzm są charakterystyczną cechą jego poezji uczonej i przeładowanej cytataми z literatury starożytnej i nowożytnej. Hann był wybitnym mówcą, a dzięki olbrzymiej pamięci z łatwością karmił swych słuchaczy cudzymi myślami. Z zakresu filologii klasycznej wydał on chrestomatję dla studentów pt. „*Selecta litterarum classicarum exemplaria philologiae auditoribus usui*“ (Lwów 1789).

Drugim takim profesorem, któremu miano *Schöngeist* przystało, był następca Hanna na katedrze — po kilkuletniej przerwie, kiedy to z braku profesora zastępcami opędzano wykłady — Ignacy Pollak (ur. 2. VII. 1785 r.), pochodzący z Pragi, profesor gimnazjalny w Neuhaus w Czechach, który w r. 1814 otrzymał katedrę lwowską. Świetny mówca, władający doskonale

¹⁵⁾ W r. 1805 (gdy Austria otrzymała zachodnią Galicję) poszedł do Krakowa na profesora; po pięciu latach wrócił do Lwowa, ale już katedry nie otrzymał. Ostatnie lata życia spędził w nędzy, wspierany przez kolegów; zmarł we Lwowie w r. 1816.

klasyczną łaciną, oddawał się ze szczególnym zamiłowaniem studiom retoryki teoretycznej a zwłaszcza praktycznej; nie też dziwnego, że podczas każdej uroczystości występował jako „orator“ oficjalny. Prócz wielu mów okolicznościowych wydał Pollak książeczkę dla studentów (praktyczny podręcznik metodyczny z zakresu retoryki i poetyki) pt. „Anleitung zur Methode der Redekunst zur zweckmässigen Erleichterung des Humanitätsstudiums“ (Wiedeń 1825). Pollak wykładał 12 niemal lat (do końca życia) w uniwersytecie lwowskim¹⁶⁾.

Po odejściu prof. Hanna do Krakowa — już nie w uniwersytecie, ale w liceum — jak również po śmierci prof. Pollaka funkcje profesorów pełnili adiunkci i suplenci, o których przeważnie bardzo mało wiemy: tak niejaki Dasiewicz był suplentem języka greckiego w liceum, polak-patriotą, który wszedł w kontakt z centralnym rządem tymczasowym, kiedy to generał Roźniecki z wojskiem polskim zajął Lwów; wykładał on grekę do r. 1810. Potem przez cztery lata Rusin ks. Jan Ławrowski, doktor filozofii i teologii¹⁷⁾, profesor teologii¹⁸⁾, był suplentem języka greckiego na wydziale filozoficznym¹⁹⁾; i jako ksiądz i jako profesor zażywał dobrej sławy. Po śmierci prof. Pollaka filologię wykładał nauczyciel wyższych klas gimn. (humaniora) Maciej Zhońp (przez jeden rok, 1828), a potem przez jeden rok Józef Hofman — obaj jako suplenci.

Jak dopiero co wymienieni, tak i trzeci z rzędu profesor filologii, niejaki Michał Canaval, niczym nie zaznaczyli się w nauce. Canaval pochodził prawdopodobnie z Czech, był w Przemyśle nauczycielem filozofii, mówił kilkoma językami i ogłaszał drobne rzeczy w ówczesnych czasopismach (głównie w *Mnemosyne*) oraz mowy, jak np. „Rede beim Beginn der öffentlichen Vorlesungen“ (Lwów 1829). Niedługo, bo tylko dwa lata bawił Canaval we Lwowie, po czym przeniósł się na katedrę do Ołomuńca (r. 1832).

Z nazwiskiem Canavala (r. 1832) kończy się okres, w którym

¹⁶⁾ Umarł 30. IV. 1825.

¹⁷⁾ Ur. w Terce w obwodzie sanockim, umarł w r. 1846.

¹⁸⁾ O „Studium Ruthenum“ por. A. Androchowicza *Lwińskie „Studium Ruthenum“* (Zapysky Tow. Szewczenki, T. 131, r. 1921, str. 123—195; T. 132, str. 185—217; T. 136—7, str. 43—105; T. 146, str. 33—118; T. 150, str. 1—79.

¹⁹⁾ Wykładał po łacinie.

poeci, esteci, mówcy i nauczyciele gimnazjalni wykładali filologię klasyczną w uniwersytecie lwowskim, a zaczyna się era naukowców w dzisiejszym znaczeniu tego słowa, jakkolwiek nie wszyscy z nich zajmowali się jedynie łaciną i greką.

Listę, złożoną z pięciu nazwisk, rozpoczyna Karłoman Tangl, stojący jeszcze dość wyraźnie na pograniczu dwóch epok: z natury poeta i romantyk, pisał wiersze i wiele rozpraw z zakresu historii swej ojczyzny — ale był też dobrym znawcą filologii klasycznej. Tangl pochodził z górzystej Karyntii²⁰⁾ i był doktorem praw; we Lwowie przebywał na katedrze²¹⁾ przez lat 20 (od r. 1832 do r. 1851), uzyskał tu doktorat filozofii (r. 1836) i był rektorem w krytycznym roku 1848. Działalność pisarska Tangla była bardzo wielka: poza kilkoma poetyckimi utworami wszystkie jego rzeczy należą do historii. Ale w rękopisach zostawił jedynie prawie rozprawy treści filologicznej: przełożył na język niemiecki utwór Muzajosa o Hero i Leandrze, trzy pierwsze pieśni Dionyzjaków Nonnosa, zajmował się technicznym słownictwem Herona z Aleksandrii, miał zamiar wydać chrestomatię z greckich poetów, jako podręcznik dla studentów, ale cenzura tak mu rękopis pokreśliła, że zaniechał tego wydawnictwa; objaśnił pismo Cyserona O powinnościach (ks. I) i poematy Horacego, dał krótki zarys historii literatury greckiej i rzymskiej²²⁾, pisał o studium języków klasycznych i o hermeneutyce, oraz o rzymskim kalendarzu. Widać stąd, że krąg zainteresowań Tangla był wcale rozległy i na owe czasy bardzo pożyteczny.

Po Tanglu objął katedrę Bernard Jülg i był profesorem nadzwyczajnym przez przeciąg dwu²³⁾ lat (1851—52). Jülg²⁴⁾ studiował w Heidelbergu i Berlinie i był uczniem Weila, Böcka, Zumpta, Boppa i innych. Zajmował się raczej językoznawstwem i językiem mongolskim; wydał między innymi: *Initia linguae Calmucciae* (1847); *Die Märchen der Siddhikür*; *Sprachkenntnis*, *Sprachwissenschaft*, *Philologie*. *Resultate der Sprachvergleichung*; *Die polnische Wappenlegende Paprzyca und die ähnlichen germa-*

²⁰⁾ Ur. w r. 1799, umarł w Gracu w r. 1866. Kształcił się głównie w Gracu, Insbruku i w Padwie.

²¹⁾ Następnie otrzymał katedrę filologii klasycznej w Gracu.

²²⁾ Dla hr. Włodzimierza Dzieduszyckiego, którego uczył prywatnie kilka lat.

²³⁾ Po czym poszedł do Krakowa, a później (r. 1863) do Insbruka.

²⁴⁾ Ur. w r. 1825 w Ringelbach w Baden.

nischen Sagen; oraz z zakresu filologii klasycznej: Zu Thukydides²⁵⁾ t. 39. Jülg był pierwszym indoeuropeistą w uniwersytecie lwowskim.

Po krótkim pobycie Jülga objął katedrę filologii klasycznej Wilhelm Kergel (r. 1851), profesor w Ołomuńcu, z obowiązkiem prowadzenia seminarium filologicznego. Oddział historyczny — bo wówczas było seminarium filologiczno-historyczne — prowadził ówczesny profesor historii. We Lwowie przebywał Kergel²⁶⁾ przez 20 lat (do r. 1871). Był on dobrym znawcą przedmiotu, lecz pisał mało: poza recenzjami i książką z zakresu metodyki nauczania języków starożytnych można wymienić rozprawę²⁷⁾ pt. „De tempore, quo scriptus sit libellus, qui vulgo fertur Xenophontis de re publica Atheniensium“ (Vratislaviae 1846).

W r. 1861 zamianowany został drugi profesor filologii klas., Gustaw Wilhelm Linker²⁸⁾, który objął katedrę literatury łacińskiej — grubo zdolniejszy od Kergla. Linker studiował w Marburgu i Berlinie, habilitował się we Wiedniu i był profesorem przez cztery lata w Krakowie²⁹⁾. We Lwowie wykładał przez lat 10, po czym został powołany do Pragi. Linker zajmował się głównie Sallustiuszem, Cyceionem i Horacym. Wymieniam tu następujące jego rozprawy: Sallustii histor. prooemium restituere tentavit (Marb. 1850); Über die altrömisch. praefectus urbis feriarum latinar. (Vindob. 1853); Emendationen zum Sallust (1854); Sallustii Catilinam et Iugurtham rec. (1855); Horatium cum praefat. rec. (1856); Die älteste Sagengeschichte Roms (1858); Ciceronis Catilinam recogn. (1857); Sallustii Catilinam et Iugurtham ex hist. qu. e. orat. et ep. recogn. (1864).

Ostatnim wreszcie Niemcem na katedrze filologii klas. był Jan Wrobel, powołany po Linkerze w r. 1870. Wrobel pochodził z Opola na Śląsku³⁰⁾, kształcił się we Wrocławiu, był docentem filol. klas. w uniwersytecie petersburskim, potem wykładał w Krakowie przez cztery lata, a przez sześć lat był profesorem zwyczajnym we Lwowie (do r. 1875), po czym z powodu nieznośności języka polskiego został przeniesiony do Czerniowiec. Spo-

²⁵⁾ W Neue Jahrbücher für Philol. u. Pädagogik, r. 1861, t. 83, str. 168.

²⁶⁾ Aż do przeniesienia go do Gracu.

²⁷⁾ Oraz: Zu Thuc. Tacit. Sallust.

²⁸⁾ Ur. w r. 1827.

²⁹⁾ 1856—59.

³⁰⁾ Ur. w r. 1831.

śród nielicznych jego prac wyróżnia się sumiennością rzecz o anakolutili u tragików greckich (Berlin 1872), wydanie krytyczne Timajosa Platona (Lipsk 1876) i Eberhardi Bethuniensis Graecismus (jako tom I zbioru gramatyków średniowiecznych). Wrobel wykładał wspólnie z Kerglem po niemiecku do r. 1871, następnie od półroczna letniego r. a. 1872/3 przez trzy lata z Zygmuntem Węclewskim, który prowadził wykłady w języku polskim.

Tak zatem przez trzy lata rozbrzmiewała na katedrach filologicznych we Lwowie mowa polska obok niemieckiej, bo dopiero od r. 1876/7 obie katedry uniwersyteckie zajmują dwaj Wielkopolanie: obok Węclewskiego zasiada Ludwik Ćwikliński.

Spośród ośmiu profesorów niemieckich na naszym terenie wyróżniał się wiedzą i popularnością Wacław Hann, sumiennością i uczonością Gustaw Linker. Najciekawszą postacią był bezsprzecznie pierwszy estetyk-filolog w uniwersytecie józefińskim Wacław Hann. Chociaż nieraz zdawało mu się, że spotkał go podobny los jak Owidiusza wygnanego w odległe kraje sarmackie, jakkolwiek tęsknił do swoich stron, jednak duszą i ciałem przyłgnął do nowego kraju i nowych ludzi³¹), nauczył się dobrze języka polskiego, poznał dokładnie literaturę polską i brał żywy udział w słabym podówczas ruchu literackim Lwowa. Języka uczył się w zasadzie od uczniów; nawiązał też stosunki z rodzinami polskimi: żył w przyjaźni z Józefem hr. Koziebrodzkim i hr. Czackim, którzy tłumaczyli jego utwory na język polski. Sam Hann pisał przedmowy do utworów swoich znajomych — i był (bo wiele o tym można mówić) niezwykle lubianym przez swych uczniów oraz najpopularniejszą postacią ówczesnego Lwowa. Miasto Lwów w uznaniu jego zasług, około literatury położonych, obdarzyło go najwyższą godnością, obywatelstwem honorowym (28. VI. 1811 r.). Dobrą sławą wśród uczniów i profesorów cieszył się następca Hanna Ignacy Pollak, lubiany był przez uczniów i szanowany w mieście Karломann Tangl, człowiek dobry i szlachetny, który na kilka uroczystości napisał wiersze łacińskie. Tangl był też dłuższy czas nauczycielem prywatnym hr. Włodzimierza Dzieduszyckiego. Natomiast najzdolniejszy może wśród tych profesorów Gustaw Linker był człowiekiem zaciętym i bezwzględny, a do społeczeństwa polskiego

³¹) Por. też świetne felietony Stanisława Łempickiego pt. Uniwersytet Jana Kazimierza a społeczeństwo lwowskie (Gazeta Poranna, Lwów 1935, nr 10908—10).

odnosił się wręcz wrogo. On to skupiał koło siebie kółko Niemców, które odbywało swe zebrania w hotelu Langa i prowadziło walkę przeciw wprowadzeniu języka polskiego do uniwersytetu. Dosadnie scharakteryzował go Małeckii: „Linker to Niemiec z czarnym podniebieniem i zacięty Szwab“.

Jak ci profesorowie przedstawiali się jako wykładowcy i dydaktycy, poznajemy dokładnie z programów wykładów i późniejszych ćwiczeń seminaryjnych. Oczywiście z góry stwierdzić wypadnie, że nie wszystko było ich winą, że raczej wiele należy przypisać organizacji i systemowi ówczesnych studiów uniwersyteckich, pozostających długi czas w tyle poza studiami na uniwersytetach zagranicznych, głównie niemieckich. Według programów wykładów, w których jednak mamy luki 29 lat (r. 1796/7, 1786/7—1795/6, 1797/8—1809, 1814, 1817/8, 1824, 1849), sprawa przedstawia się następująco: W okresie 90-letnim uniwersytetu lwowskiego, który tu omawiamy, należy wyróżnić dwa etapy: pierwszy, znacznie dłuższy, bo 67 lat liczący, w którym wykładano filologię klasyczną i estetykę przeważnie według zatwierdzonych przez rząd podręczników — gdzie zatem praca profesorów ograniczała się najczęściej do roli nauczycieli wyższego gimnazjum — i etap drugi, o wiele krótszy, 23 lat liczący, kiedy to od r. 1850, a już oficjalnie od r. 1852/3 obok urozmaïconych wykładów prowadzono też ćwiczenia seminaryjne, podobnie jak to i dziś się odbywa.

Pierwsze wykłady pierwszego we Lwowie profesora Hana nosiły taki tytuł: *Philologiam et aestheticam ac notitiam auctorum classicorum die Mercurii et Sabbati hora IV ad ductum proprii compendii praelegit...* W następnym roku (1785/6) wykladał on filologię dla I i II-go roku, a estetykę dla III-go roku filozofii. A zatem Hann wykladał na podstawie własnych skryptów, ale już jego następcy, suplenci Dasiewicz i ks. Ławrowski, mają wykłady języka greckiego według podręcznika: *Lectiones Graecae in usum auditorum philosophiae* (Wiedeń 1806) i *Brevis grammatica patavina*. Prof. Pollak wykladał łacińską literaturę klasyczną, względnie wstęp do studium filologii klas. według własnych skryptów, lecz głównie trzyma się dwu podręczników: *Exemplaria eloquentiae Romanae* i *Exemplaria eloquentiae Graecae in usum auditorum*. Suplenci Zhóp i Hoffman trzymają się podręczników pt. *Chrestomathia Latina* (Wiedeń 1827) i *Lectiones Graecae in usum auditorum philosophiae* (Wiedeń 1824), oraz Fischera książki pt.

Aesthetik oder Lehre vom Schönen und der Kunst (1830). Prof. T a n g l z początku wykładu według książki Fickera pt. Einleitung zum Studium der alten Klassiker i trzyma się jego chrestomatii łacińskiej. Taki stan rzeczy trwa do r. 1850, przy czym ilość godzin wykładów dla każdego roku waha się od 2—4 względnie 5-ciu, razem z wykładami nadzwyczajnymi (głównie z estetyki); język wykładowy był z początku łaciński, potem niemiecki (z wyjątkiem filologii łacińskiej).

Ważniejszy jest dla nas okres drugi (od r. 1850 do 1872), w którym ustala się typ wykładów i ćwiczeń, trwający z pewnymi zmianami do ostatnich niemal czasów. Wówczas już w programie wykładów osobny dział zajmuje filologia klasyczna: Philologische Fächer, a wśród „Wissenschaftliche Institute der philosophischen Fakultät“ na pierwszym miejscu widnieje: Philologisch-historisches Seminar, mające dwu dyrektorów-kierowników; wówczas też ustala się semestralny system wykładów, przy czym profesor ma 5—6 godzin wykładów i 4 godziny ćwiczeń — w sumie 9—10 godzin tygodniowo. Jeśli zastanowimy się nad całokształtem tego okresu, to wypadnie nam stwierdzić, że profesorowie starają się w ciągu trzech lat podać mniej więcej całość wiedzy filologicznej i objaśnić najbardziej znanych autorów starożytnych. Prof. T a n g l w ciągu 2 lat wyklada klasyczną literaturę grecką i rzymską, morfologię grecką, encyklopedię studium klas. (głównie gramatykę, hermeneutykę i krytykę), ogólną estetykę, oraz objaśnia Adelphi Terencjusza, ody Horacego, X-tą księgę Kwintyliana, życiorys Cezara Swetoniusza, 3 ostatnie pieśni Iliady, mowy olintyjskie i filipiki Demostenesa. J ü l g w ciągu 2 lat wyklada: starożytności państwowe rzymskie, literaturę grecką, objaśnia Antygonę Sofoklesa, Żywot Agrykoli Tacyta, Instytucje Gajusa, Archiasza Cyce-rona i prowadzi ćwiczenia językowo-stylistyczne. Nadto, jako pierwszy w uniwersytecie językoznawca porównawczy, wyklada gramatykę sanskrycką, język mongolski, armeński, języki słowiańskie i interpretuje wybrane partie z Mahabharaty (r. 1852/3). K e r g e l, gdy jest sam przedstawicielem filologii klasycznej w uniwersytecie lwowskim, wyklada w ciągu 4 lat encyklopedię filologii, składnię grecką, starożytności greckie, metrykę grecką i rzymską, literaturę rzymską, sądownictwo greckie, oraz objaśnia Platona Fedona, Ksenofonta Anabazę, Sofoklesa Filokteta, Platona Apologię, mowę Cyce-rona Pro Milone, Homera Iliadę, Sallustiusa Jugurte, Demostenesa mowę o wieńcu, Wergilego Eneidę, Tacyta

Annales, Sofoklesa Króla Edypa, Cyserona mowę Pro Sestio, Sofoklesa Antygone, Owidiusza Metamorfozy, Demostenesa I-szą mowę przeciw Filipowi, Horacego Satyry i Herodota. Zatem Kergel czytał w każdym półroczu autora łacińskiego i greckiego, a nadto omawiał wypracowania pisemne studentów. Wykłady swoje powtarzał potem przez lat 16, tj. aż do końca pobytu we Lwowie, zmieniając jedynie autorów względnie ich utwory tak na wykładach jak i w seminarium. Pracowity bowiem Kergel wprowadził pewną nowość: oto objaśniał utwory autorów starożytnych na wykładach. Interpretował więc Platona Protagorasa, Cyserona mowę Pro Sestio, Sofoklesa Króla Edypa, Liwiusza, Tacyta Żywot Agrykoli, Horacego Listy, Demostenesa III-ą mowę przeciw Filipowi i Herodota. Widzimy więc, że Kergel urozmaicał wykłady i ćwiczenia, ale swymi skryptami, zawierającymi pięć wykładów, żył przez lat 20. Wygodniej, aczkolwiek zdolniejszy od Kergla, urządził się Linker. W ciągu 10-ciu lat pobytu we Lwowie miał katedrę latynistyki (podczas gdy Kergel reprezentował wówczas, od r. 1861/2, hellenistykę) i wykladał tylko literaturę łacińską i starożytności rzymskie państwowe i prywatne, nadto objaśniał poszczególnych autorów na wykładach, jak Horacego Ody, Wergilego Eneidę, Tacyta Annales ks. I i Żywot Agrykoli, Cyserona mowę Pro Murena, Cezara Bellum civile ks. I, Horacego Listy i Satyry i Cyserona I-ą mowę przeciw Katylinie; na seminariach czytał Sallustiusza Bellum Catilinae i Bellum Iugurthinum, Cezara De bello Gallico ks. I, Liwiusza Księgi wybrane i prowadził ćwiczenia z zakresu metryki. Wreszcie ostatni profesor Niemiec Wrobel do czasów przyjścia prof. Zygmunta Węclewskiego (a zatem przez 3 lata) wykladał historię literatury greckiej, starożytności rzymskie, metrykę, gramatykę łacińską, encyklopedię filologii klasycznej i starożytności greckie; nadto objaśniał na wykładach Tacyta Historii ks. I, a w seminarium czytał Horacego Ody, Katulla Pieśni, Homera Iliadę, Wergilego Georgiki i Sofoklesa Antygone.

Tak przedstawiały się wykłady i ćwiczenia na filologii klasycznej w tej drugiej, ważniejszej dla nas epoce: najczęściej powtarzały się wykłady z zakresu literatury i starożytności, w seminariach ograniczano się tylko do autorów „szkolnych” (najczęściej czytano Horacego i Tacyta, oraz Platona i Sofoklesa), chociaż tu nie brak urozmaicenia, jeśli idzie o dobór utworów. Najpracowitszym okazał się Kergel, który też jedyny spośród profesorów

ogłaszał stale (od r. 1861) w programie wykładów: ocena wypracowań pisemnych studentów (*Beurteilung der schriftlichen Arbeiten*).

Studenti, o ile można wnosić z nielicznych aktów, odnosili się do swoich profesorów na ogół z szacunkiem, uwielbiali Hanna, podziwiali pracę Kergla, lecz nie lubili i obawiali się surowego Linkera i pokpiwali sobie czasem z Wrobla. Jeśli wolno wydać ogólny sąd na podstawie zachowanych prac i katalogów, nie podobna odmówić ówczesnym studentom zapału i sumienności. W archiwum uniwersyteckim zachowało się wiele dziesiątek prac seminaryjnych od r. 1853 począwszy. U Kergla oddano 77 prac, u Linkera 33. Prace to niewielkie, najczęściej kilka lub kilkanaście stron liczące (zgodnie zresztą z ówczesnym duchem panującym w filologii klas.) tyczyły się krytyki tekstu i autentyczności pewnych miejsc — nierzadko jednak oddawano prace historyczno-literackie i językowo-gramatyczne.

Oto tytuły niektórych prac, z których najwcześniejsze pochodzą ³²⁾ z r. 1853: (tematy wzięte u prof. Kergla; oddaje student Stanisław Sobieski) Horatii Flacci c. 8 libri III; Caput 28 libri I Ciceronis De officiis; Horatii Flacci Sat. I 1, 24; De Horatii Satira I 1, 29—I 88—91 — (jedną z ostatnich prac pisze w r. 1871 Franciszek Pawłowicz) Difficilioris cuiusdam loci Anabasis Xenophontae dilucidatio — (u prof. Linkera; oddaje Emilian Ogonowski w r. 1862) Quatenus Sallustius in scribenda historia, quae Catilinae coniurationem continet, Ciceronis Catilinarias orationes respexerit ex iisque necessarias aliquas notitias hauserit — (u prof. Linkera; oddaje Eugeniusz Żelechowski) De ratione et usu participiorum, quae in I—II—III libro commentariorum Caesaris de Bello Gallico inveniuntur. Niektórzy studenci ówcześni okazywali bardzo wielką pilność i pisali w czasie studiów 6 względnie 7 prac: tak np. Garlicki Tomasz, Branik Jan, Samolewicz Zygmunt, Próchnicki Franciszek — dwa ostatnie nazwiska znane i cenione powszechnie na tutejszym terenie.

Ilość studentów w pierwszym roku istnienia uniwersytetu józefińskiego wynosiła 77, potem wzrosła do 800 i więcej; w drugim okresie na filozofii było kilkudziesięciu. Na seminarium uczęszczało około 20—30 osób.

³²⁾ Powtórzę, że dla uzyskania stopnia doktora filozofii zdawano wówczas trzy rygory: z historii i filologii, filozofii teoretycznej i praktycznej, oraz z matematyki i fizyki.

Uniwersytet zajmował początkowo obszerny kompleks budynków po trynitarzach, na końcu ulicy Krakowskiej tuż przed bramą Krakowską, a po pożarze w r. 1848 mieścił się komornem w Ratuszu; dopiero od r. 1851 dzięki namiestnikowi hr. Agenorowi Gołuchowskiemu otrzymał uniwersytet własny gmach ad St. Nicolaum. Od r. 1863 już znajdują się w programach wykładów wzmianki, w jakich salach odbywają się wykłady: dla filologii klasycznej była przeznaczona sala III.

W bibliotece uniwersyteckiej, z której po pożarze (r. 1848) ocalało 13.000 tomów, było w tym czasie około 6.000 dzieł treści filologicznej; seminarium filologiczne nie posiadało osobnej biblioteki i zbiorów.

Tak przedstawia się w zarysie historia 90-ciu lat filologii klasycznej w lwowskim uniwersytecie pod zaborem austriackim, kiedy to w salach wykładowych rozbrzmiewał język niemiecki i łaciński. Bliższe poznanie tego okresu jest o tyle potrzebne, że bez tego nie zrozumie się należycie roli, jaką w uniwersytecie i w kulturze kraju odegrał pierwszy filolog-Polak na katedrze Zygmunt Węclewski, który z początkiem r. 1873 zaczął wyklądać w języku ojczystym, oraz Ludwik Ćwikliński, twórca osobnej biblioteki seminaryjnej (1877 r.) i gabinetu filologiczno-archeologicznego (1880 r.).

O Węclewskim w pierwszym roczniku polskiego czasopisma filologicznego *Eos*³³⁾ (założonego przez Ćwiklińskiego) pisze jego uczeń Franciszek Majchrowicz, nazywając go „postacią szlachetną, godną stanąć w rzędzie zasłużonych w narodzie“ — zasługi Ćwiklińskiego czcili filologowie polscy kilka razy, a w roku zeszłym poświęcili mu okazałe Munera Philologica.

ARGUMENTUM

De philologiae classicae in Universitate Leopoldensi fatis usque ad Sigismundi Węclewski et Ludovici Ćwikliński tempora: auctor primum gravissimas quae huc spectant res XV—XVIII saec. breviter adumbrat, deinde philologiae classicae historiam ab an. 1784 u. a. an. 1873 accurate describit, tum rationem studiorum, 12 professorum auctoritatem, genus praelectionum auditorumque munera percenset.

³³⁾ O życiu i pracach Zygmunta Węclewskiego (*Eos*, 1894, Lwów, str. 113—125; por. też: Stanisław Węclewski, Wspomnienia o Zygmuncie Węclewskim, jego pochodzeniu, rodzinie i zawodzie naukowym, wydał ks. Alfons Mańkowski, Pelplin 1934.

MARMUROWA GŁÓWKA Z POŁTAWY

napisał

KAZIMIERZ MAJEWSKI

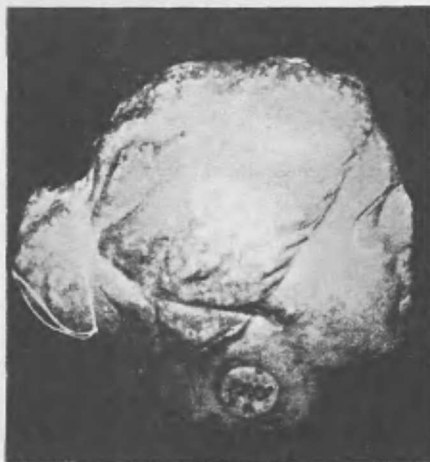
W Państwowym Muzeum w Połtawie wśród nielicznych za-
bytków sztuki i kultury antycznej wyróżnia się marmurowa
główka kobieca, zapisana w inwentarzu pod nr 694 (dawny nr
2259). Miejsce jej znalezienia jest niepewne; dostała się ona ho-
wiem do tamt. muzeum drogą daru od K. W. Bołsunowskiego,
archeologa-amatora, wedle którego zapodań pochodzi ona z po-
wiatu wasilkowskiego w gubernii kijowskiej¹).

Nieduża ta główka, zaledwie 7 cm wysoka, odbita została
od jakiejś statuetki, niestety nie zachowanej. Wykonana z białego
drobno-ziarnistego marmuru, zachowała się na ogół w dobrym
stanie, za wyjątkiem częściowo odbitego nosa, nadniszczonej
brody, lewej strony fryzury i partii szyi.

Regularna twarz o dużych oczach, zamkniętych ostro za-
krojonymi łukami brewnymi, wąskich ustach o mięsistych war-
gach i łagodnym owalu podbródka, posiada wiele szlachetnego
wyrazu i wdzięku. Faliste pęki włosów, upięte w tyle głowy
w wydatny węzeł, przepasane są dwukrotnie wstążką. Tego ro-
dzaju fryzury kobiece znane są w rzeźbie greckiej od wieku IV
do III przed Chr. Szczególnie zaś fryzura główki połtawskiej
przypomina swym miękkim i malarskim traktowaniem, harmo-
nijnym opięciem niewysokiego czoła i charakterystycznym zakry-
ciem górnych partyj uszu — kobiecą główkę marmurową, znaj-
dującą się dziś w Muzeum Narodowym w Budapeszcie²), tak

¹) Kierownik Państwowego Muzeum w Połtawie poinformował mnie,
że rzeźby tej nikt dotąd w literaturze naukowej nie omawiał i pozwolił mi
ją opublikować oraz ułatwił jej zbadanie i sfotografowanie, za co Mu na
tym miejscu składam serdeczne podziękowanie. Dla dokładności dodam, że
o rzeźbie tej nie znalazłem nawet wzmianki w opisie Muzeum Połtawskiego
J. Ryżeńki w zbiorze: *Збірник Полтавщини*, II, Полтава 1927, str. 410.
Być może, że pewne informacje dotyczące omawianej główki zawiera prze-
wodnik po Muzeum Połtawskim pióra Szerbakiewskiego (В. А. Шербаків-
ський, Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного
Музею, з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині,
Полтава 1919), a może też artykuł M. Rudyńskiego (М. Рудинський, Архе-
ологічні збірки Полтавського Музею, *Збірник Полтавського Державного
Музею*, vol. I), niestety prace te były mi niedostępne.

²) A. Hekler, *Die Sammlung antiker Skulpturen*, Krystall-Verlag 1929,
p. 80, nr 67; cf. *Arch. Anz.* 1928, coll. 258—262.

Marmurowa główka kobieca. Państwowe Muzeum w Poltawie.

silnie nawiązującą do typów kobiecych Praksytelesa, w szczególności zaś do pięknej marmurowej głowy Afrodyty ze Zbiorów Kaufmanna w Berlinie³⁾. Przepasaniem włosów natomiast i rozdziałem biegnącym przez środek, główka połtawska zbliża się do fryzury głowy Afrodyty w Muzeum w Tuluzie⁴⁾ i do innej głowy Afrodyty z Collection Leconfield w Londynie⁵⁾. Do omawianej główki podobna jest w uczesaniu — choć bardziej malarska w traktowaniu twarzy — marmurowa główka kobieca z Olbii, pozostająca pod wyraźnym wpływem sztuki Praksytelesa.

Ale nie tylko interpretacja plastyczna twarzy i włosów stanowi ważne kryterium stylistyczne, pomocne w wykryciu kręgu artystycznego, z którego wyszła główka połtawska. Jest nim także, i to w stopniu bardzo silnym, sposób kształtowania oczu. Gdy przyjrzymy się całemu szeregowi głów kobiecych z kręgu twórczości Praksytelesa⁷⁾, widzimy w ich ten sam zakrój łuków brewnych, łagodnie zamykających partie oczu, analogiczny delikatnie ujęty kontur powiek, specjalnie wyraźnie widoczny w profilu główki połtawskiej i w głowie Artemidy drezdeńskiej⁸⁾. Natomiast w omawianej główce odrębnością kształtowania plastycznego odbija nos; jak bowiem zachowana górna partia wskazuje, artysta potraktował go bardziej linearnie, akcentując jego kontury, przedłużające się w krawędzie łuków brewnych. Tego nie posiadają głowy praksytelesowskie i w tym kryje się stylowa surowość główki połtawskiej.

Doskonale techniczne opracowanie, szlachetność modelunku, jasność formy i artykulacja wyrazu każą tę główkę uważać za oryginał grecki, przynależny do zaginionej statuetki, jakich bardzo wiele w epoce hellenistycznej eksportowano z Grecji macierzystej do greckich kolonii czarnomorskich zwłaszcza bogato rozsianych na północnych wybrzeżach morza Czarnego, skąd przedostawały się do odległych osiedli scytyjskich południowej Ukrainy. Nabywali je tam wraz z innymi cennymi wyrobami

³⁾ H. Bulle, *Der Schöne Mensch im Altertum*, München 1898, tab. 177.

⁴⁾ S. Reinach, *Recueil de têtes antiques idéales ou idéalisées*, Paris 1903, tab. 174.

⁵⁾ S. Reinach, *l. c.*, tab. 175.

⁶⁾ Б. В. Фармаковский, *Раскопки въ Ольвіи въ 1902—1903 годахъ*, Изв. Имп. Археол. Коммисіи, XIII. 1906, p. 207 sqq., tab. II i f. 155; cf. E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913, p. 292, f. 208, Д. І. Бараній, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, Київ 1928, vol. I, p. 159, f. 19.

greckimi możni naczelnicy plemion, każąc je po śmierci składać sobie do grobów.

Główka poławaska zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na swe wysokie walory artystyczne, ale także dlatego, że znaleziona — wedle wszelkiego prawdopodobieństwa — na terenie Ukrainy, jest świadectwem niezmiernie dalekiej ekspansji greckiej kultury artystycznej.

Bo to, że dzieła sztuki greckiej eksportowano do najodleglejszych kolonii greckich nad morzem Czarnym — jest dla nas zupełnie zrozumiałe. Wszak greckie kupiectwo kolonii czarnomorskich, wzbogacone na ekonomicznej eksploatacji tubylców, chętnie nabywało dzieła sztuki i modne wyroby przemysłu artystycznego, pochodzące z macierzystych ośrodków artystycznych takich jak Ateny, Korynt i inne, natomiast ubożsi zadawali się lokalnymi naśladownictwami artystycznych importów greckich.

Nie dziwi nas również eksport w głąb Scytii artystycznych wyrobów pochodzących z greckich wytwórni miast czarnomorskich; wiadomo, że naczelnicy potężnych ekonomicznie i politycznie plemion scytyjskich lubowali się w przedmiotach artystycznych i chętnie nabywali broń, naczynia metalowe i różne przedmioty ze srebra i złota, artystycznie dekorowane.

Godnymi jednak specjalnej uwagi są zabytki rzeźby greckiej, pochodzące z kurhanów scytyjskich. Świadczą one bowiem o tym, że ich nabywcy, możni właściciele rozległych stadnin czy olbrzymich urodzajnych pól zbożowych, mimo iż żyli z dala od ówczesnych środków cywilizacji, mieli duże zrozumienie dla rzeźby greckiej a u przyjezdnych kupców nabywali — na pewno za wysokie ceny — doskonałe naśladowstwa i kopie arcydzieł najgłośniejszych mistrzów greckich.

I dlatego przede wszystkim marmurowa główka w Muzeum w Poławie zasługuje na uwagę jako przyczynek do znanych nam świadectw zabytkowych infiltracji sztuki greckiej na terytoria leżące w dorzeczu Dniepru. Należy spodziewać się, że w przyszłości badania archeologiczne kurhanów scytyjskich na Ukrainie dostarczą tych świadectw o wiele więcej, a to pozwoli pogłębić nasz sąd o roli sztuki greckiej w kształtowaniu się kultury artystycznej Scytów i im pokrewnych plemion.

⁷⁾ S. Reinach, I. c., nr 172—174, 182—183; cf. A. Furtwängler, *Masterwerke*, p. 555, f. 105 i G. E. Rizzo, *Prassitele*, Roma 1933, tab. LXXXV—LXXXVIII, CVIII.

⁸⁾ A. Furtwängler, I. c., p. 555, f. 105.

PIERWSI APOLOGECI HELLENISTYCZNO- ŻYDOWSCY

napisał

EDMUND STEIN

A.

OGÓLNE UWAGI O METODZIE APOLOGE- TYCZNEJ, CHRONOLOGII I AUTORZE LISTU.

Punktem wyjścia naszych rozważań będzie stwierdzenie faktu, że pod osłoną laudatio kryje się apologia żydostwa. Ścisłe udowodnienie tego faktu zostawimy późniejszej analizie. Możemy to uczynić tym łatwiej, ile że mamy już analogię w apologii Ps. Hekatajosa, który również woli żydostwo chwalić niż bronić, a właściwie broni chwaląc.

Laudatio występuje u Ps. Aristeasa w podwójnej formie: już to sam Aristeas chwali żydostwo wprost, już to wkłada pochwały w usta króla Ptolemeusza i jego dworzan za trafne odpowiedzi udzielane przez tłumaczy Biblii na różne pytania. W każdym razie nie ma tu, przynajmniej na pozór, mowy o jakimś zwycięstwie, odniesionym nad przeciwnikiem, lecz chodzi raczej o udzielanie wyjaśnień tym, którzy chcą poznać istotę judaizmu. A więc nie ma ani walki ani zwyciężonych, lecz mamy do czynienia z pouczeniem i uświadomieniem.

Filon np. nie wspomina w swoich pismach historyczno-apologetycznych swojego adwersariusza Apiona, okazując mu tym przemilczeniem jego imienia najwyższą pogardę. Wszak Apion należał, według słusznej uwagi jednego z Ojców Kościoła, do tych, „którzy nienawidzą Żydów, nie znając żydostwa ani starając się je poznać”⁶⁰⁾. To samo można powiedzieć o innych literackich przeciwnikach judaizmu w starożytności. Zresztą żydostwo było zawsze i jest po dziś dzień najbardziej może znane, a zarazem najwięcej zapoznane. — Ps. Aristeas nie zna w ogóle przeciwników. Chętnie poucza on pytających i krytykujących, o ile ta krytyka wypływa z dobrej woli i chęci poznania, zaś ludzie złej woli nie zasługują na odpowiedź.

⁶⁰⁾ Klemens z Aleksandrii Hom. V, 2. O Apionie por. moją rozprawę „Filon trylogia męczeństwa”, Miesięcznik Żydowski 1934, 413 nn.

Ale to wszystko jest tylko pozorem, bo w samej rzeczy są te odpowiedzi skierowane właśnie przeciw adwersariuszom literackim. W większym nawet stopniu niż apologia Ps. Hekatajosa, z której mamy zresztą tylko nieznaczne urywki, jest apologia Ps. Aristeasa typową apologią dyplomatyczną.

Charakterowi dyplomatycznemu apologii odpowiadają ramy opowiadania. Miejsce akcji to dwór królewski w Aleksandrii. Nie ma tu miejsca dla krzykliwych demagogów, jakim był później np. Apion i inni rzecznicy kierunku antyjudejskiego, którzy bratali się z przywódcami motłochu wielkomiejskiego, lub nawet sami stali na jego czele. Autor naszej epistudy wybrał dla swojego opowiadania poważne otoczenie filozofów (§ 201), uczonych (§ 314) i poetów (§ 315). Tacy mężowie nie posługują się pospolitymi inwektywami, a krytykując unikają tonu oskarżycielskiego. Tak więc nad opowiadaniem unosi się duch pojednawczy, a całość cechuje równowaga iście dyplomatyczna.

Jakoż autor Listu znał dobrze etykietę dworską i maniery dyplomatyczne. Lumbroso, Wilcken i Tramontano⁶¹⁾ wykazali, że opisy życia na dworze Ptolemeuszów, tak jak je mamy w naszej epistule, odpowiadają nawet w szczegółach dworskiej etykietce w Egipcie hellenistycznym. Poświadczają to odkrycia papirologiczne. Także zmyślona korespondencja między królem Ptolemeuszem i arcykapłanem żydowskim Eleazarem, czy też między królem i Demetriuszem z Phalereus, bibliotekarzem królewskim, który skłonił króla do podjęcia dzieła przekładu Biblii, ta cała korespondencja jest utrzymana w kancelaryjnym stylu dworu królewskiego⁶²⁾. Kim mógł być ten Żyd o dyplomatycznych manierach, który znał dokładnie życie na dworze Ptolemeuszów, a będąc przesiąknięty grecką kulturą nie przestał być wiernym synem swojego narodu i ojczystej politei dzielnym szermierzem?

Wszyscy uczeni, którzy poświęcili swoje studia temu „tendencyjnemu romansowi“ uważają to za rzecz samo przez się zrozumiałą, że autor pochodził z Aleksandrii. A jednak czyż sama okoliczność, że autor znał kulturę aleksandryjską w różnych jej prze-

⁶¹⁾ G. Lumbroso, Dell' uso delle iscrizioni e dei papiri per la critica del libro di Aristeia, Atti della R. Accademia delle scienze di Torino 4 (1868—1869), 229—254; Wilcken *Philologus* 53 (1894), 111; Raffaele Tramontano, La Lettera di Aristeia a Filocrate, Napoli 1931 w w. m.

⁶²⁾ O preskryptach w liście Aristeasa por. także Bickermann *ZNTW* 1930, 288 n.

jawach, upoważnia nas do przyjęcia aleksandryjskiego pochodzenia autora? J. Freudenthal w swoich „Studiach Hellenistycznych“ wskazał, że wśród żydowskich hellenistów w Palestynie w czasie makkabejskiej reakcji przeciw asymilacji helleńskiej byli także tacy, którzy przyswajając sobie pozytywne elementy kultury greckiej, zostali nadal dobrzy Żydami. Tacy pozytywni helleniści znajdowali się także w otoczeniu Judy Makkabeusza, który się nimi chętnie wyrażał do różnych misji dyplomatycznych. Freudenthal⁶³⁾ przypuszcza np. że Eupolemos wymieniony w I ks. Makkab. 8, 17 między posłami, których wyprawił Juda Makkabeusz do Rzymu, jest identyczny z hellenistyczno-żydowskim historykiem tegoż imienia. A jakkolwiek trudno tę kwestię rozstrzygnąć dla braku bliższych danych o tym pośle w I ks. Makkab., to jednak sam fakt nie może, moim zdaniem, ulegać wątpliwości, że za pierwszych Makkabeuszy, a więc przed nastaniem silnej reakcji faryzejskiej przeciw hellenizmowi, nie brakło w Judei Żydów, którzy łączyli szczęśliwie grecką *παιδεία*, t. j. ogólne, „encykliczne“ wykształcenie z żydowską pobożnością⁶⁴⁾.

Z Palestyny pochodził wnuk Syracudy, który w 2 w. przed Chrystusem tłumaczył Księgę Mądrości Ben Sira na język grecki⁶⁵⁾. W tym samym czasie żył także Filon Starszy, który również według Kuipera⁶⁶⁾ pochodził z Palestyny. Według Graetza⁶⁷⁾ świadczy nieścisłość w opisie Jerozolimy u naszego autora, że nie znał on Palestyny z autopsji. Ale kto zna błędy i przesady w podobnych opisach u Józefa Flawiusza, a zwłaszcza w 5 ks. „Wojny Żydowskiej“ przyzna, że tego rodzaju nieścisłości niewiele dowodzą odnośnie do owej epoki. A jeżeli zgodzimy się ze zdaniem Thackeraya i Wendlanda⁶⁸⁾, że autor epistudy czerpał tu z dzieła Ps. Hekatajosa, odpadnie i ten dowód przeciwko palestyńskiemu pochodzeniu autora. Jest bowiem rzeczą znaną, że pisarze starożytni nie byli zbyt sumien-

⁶³⁾ J. Freudenthal, *Hellenistische Studien*, Alexander Polyhistor, 109, 119.

⁶⁴⁾ O tych żydowskich hellenistach i reakcji Faryzeuszy por. mój referat p. t. *Hellenizm a Judaizm*, na VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie w r. 1935, w *Pamiętniku Zjazdu* (Lwów 1935) str. 514.

⁶⁵⁾ H. B. Swete, *Introduction in the Old Testament in Greek* (Cambridge 1902), str. 20 określa styl wnuka Syracudy jako: *stiff artificiality*. Styl sztuczny i ciężki ma Ps. Aristes wspólny z tłumaczem Mądrości Syracudy.

⁶⁶⁾ K. Kuiper, *Revue des Etudes Juives* XLVI (1903), 176.

⁶⁷⁾ Graetz, *Monatsschrift f. Gesch. u. Wissenschaft d. Judentums* XXV (1876), str. 299—301.

⁶⁸⁾ H. S. Thackeray, *Jewish Quarterly Review* 15 (1903), 559, 2; Wendland u Kautzscha, *Apokryphen u Pseudepigraphen* ol. AT 11, 2.

nymi pod tym względem i nie starali się skorygować błędów w opisach, jakie znaleźli w swoich źródłach. Atoli w samej rzeczy nie można wyciągnąć stąd wniosku nawet co do pochodzenia samego Ps. Hekatajosa, tak, że również co do niego trzeba się będzie liczyć z możliwością pochodzenia palestyńskiego.

Za palestyńskim pochodzeniem Ps. Aristęasa przemawia zdaniem moim następujące miejsce Listu: „On (arcykapłan Eleazar) wybrał tedy mężów o niepoślednim wychowaniu, potomków sławnych rodziców, którzy nie tylko przyswoili sobie znajomość żydowskich ksiąg, lecz również pilnie zajmowali się literaturą grecką. Dlatego posiadali zdolność do posłowania i rzeczywiście wykonywali to zadanie w razie potrzeby. Oni okazywali wielką zdolność w prowadzeniu rozmów na temat Zakonu; oni też przestrzegali „drogi pośredniej“ — ta bowiem jest najlepsza — odrzuciwszy przekorę i barbarzyńskość umysłu, a zarazem poniechawszy hardości i przesadnego uczucia duchowej wyższości nad innymi, natomiast nauczyli się towarzyskości i zachowania umiaru w słuchaniu i odpowiadaniu we wszelkich kwestiach⁶⁹⁾).

Domyślny czytelnik pozna bez trudności, że w tych słowach mieści się aluzja do owych Chasydów z czasów pierwszych Makabeuszów i do późniejszych Faryzeuszów, którzy zrazu posunęli się w zapale religijnym do odrzucenia wszelkiej obcej kultury, zamykając oczy na wszystkie walory hellenizmu. Nasz hellenista widzi w tym objaw jakiegoś barbarzyńskiego zasklepienia się w własnej skorupie (τὸ τραχὺ καὶ βάρβαρον τῆς διανοίας.) Sam autor jest naturalnie wolny od takiego zacofania. Wie on wprawdzie że „pięknie żyć, znaczy przestrzegać przykazań Bożych“ (§ 127)⁷⁰⁾, ale tym niemniej

⁶⁹⁾ Ἐπιλέξας γάρ τοὺς ἀρίστους ἄνδρας καὶ παιδείᾳ διαφέροντας, αἵτε δὲ γονέων τετευχότας ἐνδόξων, οἵτινες οὐ μόνον τὴν τῶν Ἰουδαϊκῶν γραμμάτων ἔξιν περιεποίησαν ἑαυτοῖς, ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν Ἑλληνικῶν ἐφρόντισαν οὐ παρέργως κατασκευῆς διὰ καὶ πρὸς τὰς πρεσβείας εὐθετοὶ καθεισθημένοι καὶ τοῦτ' ἐπέτελλον ὅτι θεοὶ, καὶ πρὸς τὰς ὁμιλίαις καὶ τὰς ἐπερωτήσεις τὰς διὰ τοῦ νόμου μεγάλην εὐφροσύναν εἶχον, τὸ τραχὺ καὶ βάρβαρον τῆς διανοίας, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ κατοίσθαι καὶ νομίζειν ὑπερφορεῖν ἑτέροντες ὑπερβηνηκότες, τὴν δ' ὁμιλίαν καὶ τὸ συνακοῦειν καὶ πρὸς ἕκαστον ἀποκρίνεσθαι θεόντως παραδεχόμενοι, §§ 121—122.

⁷⁰⁾ Nie mogę się oprzeć wrażeniu, że słowa τοῦτο δ' ἐπιτελεῖσθαι διὰ τῆς ἀκροάσεως πολλῶν μᾶλλον ἢ διὰ τῆς ἀναγνώσεως (tamże) chcą podkreślić ważność tradycji ustnej (διὰ τῆς ἀκροάσεως = תורה שבעל פה) w przeciwieństwie do Sadduceuszów, którzy uznawali tylko tradycję pisaną (διὰ τῆς ἀναγνώσεως = תורה שבכתב), tj. Biblię. Z tego wynika-

jest on gorliwym zwolennikiem „piękna Jafeta“, t. j. kultury hellenistycznej, o ile to nie koliduje z zasadami judaizmu. To jest jeden osobisty rys Ps. Aristeasa.

Inne rysy charakteryzujące autora Listu znajdziemy w dalszym opisie „postępowców“ żydowskich, którzy wywiązują się wiernie i sprawnie z misji dyplomatycznych dzięki swej paidei i zdolności obchodzenia się ze światłymi władcami hellenistycznymi. Bardzo bliskim jest przypuszczenie, że autor ma tu siebie samego na myśli. On sam jest hellenistą żydowskim w szlachetnym tego słowa znaczeniu, dyplomata orjentującym się w dworskich stosunkach Ptolemeuszów, wiernym i zaufanym posłem Makkabeuszy i Żydem religijnym, który żyje jakby w duchowej atmosferze Biblii i pełno z niej czerpie reminiscencji⁷¹⁾. Jeżeli nasze przypuszczenie jest słuszne, mielibyśmy ciekawe odwrócenie literackiej fikcji: w Liście występuje Grek Aristeas jako poseł Ptolemeuszów do państwa żydowskiego, według naszej historycznej rekonstrukcji byłby Żyd Pseudo-Aristeas posłem makkabejskim do Ptolemeuszów, który wykorzystał swoją znajomość dworu egipskiego dla napisania swojego „romansu tendencyjnego“ (Tendenz-Roman).

Już z tego, co stwierdziliśmy odnośnie do osobistości Ps. Aristeasa można wyciągnąć pewne wnioski w kwestii chronologii epistuły. Pod tym względem panują poważne różnice zdań. Według Schürera⁷²⁾ czas powstania Listu nie jest późniejszy niż ok. r. 200 przed Chr., podczas gdy Graetz i Willrich⁷³⁾ przesuwają chronologię aż do czasów Tyberiusza i Kaliguli. Inni znowu uczeni zajmują stanowisko pośrednie. I tak Wendland⁷⁴⁾ umieszcza czas powstania Listu między r. 96 a 63 przed Chr. Większość uczonych skłania się do zdania Wendlanda, uważając datę Schürera za zbyt wczesną, zaś chronologię Graetza i Willricha za zbyt późną. Ustalając jako górną granicę r. 63, Wendland opiera się na następujących argumentach: w Liście czytamy, że Samaria i Idumea należą do Judei

łoby, że autor przyznaje się zasadniczo do faryzeizmu, afirmującego tradycję ustną, odrzuca jednak faryzejską ekskluzywność z owego okresu.

⁷¹⁾ Por. Bickermann ZNTW 1930, 294.

⁷²⁾ Gesch. d. Jüd. Volkes III⁴, 611; tenże Theol. Literaturzeitung 25 (1900), 585.

⁷³⁾ Graetz, Abfassungszeit des Aristeasbriefes MGWJ XXV (1876), 299 nn. Willrich, Judaica 120 nn.

⁷⁴⁾ Wendland w krytycznym wydaniu Listu, Praefatio XXVI i u Kautzsch's Apokryphen II, str. 3.

(§ 107); również miasta portowe Askalon, Jaffa, Gaza i Ptolemais (Akko) do niej należą (§ 115); Samaria zaś i Idumea zostały zdobyte przez Jana Hyrkana, Jaffa została przyłączona do Judei już przez Jonatana, podczas gdy Gazę zdobył dopiero Aleksander Jansenus w r. 96. Z drugiej strony List nie mógł być ułożony po r. 63, w którym to roku Pompejusz pojawił się w Judei, gdyż Judea jest jeszcze w Liście suwerennym państwem. Stąd wniosek, że powstanie Listu przypada na lata 96—63 przed Chr.

Temu wnioskowaniu można zarzucić, że Askalon i Ptolemais nigdy w ogóle nie należały do Judei. Jeśli więc autor „poprawił” historię odnośnie do wspomnianych miast, mógł to uczynić także z Gazą⁷⁵⁾.

Wendland zwraca uwagę, że wśród imion postów-tłumaczy powtarzają się kilkakrotnie imiona władców makkabejskich: Juda, Szymon i Jonatan. Autor był widocznie wielbicielem Makkabeuszy i dlatego nadał tłumaczom Biblii imiona tych władców, aby w ten sposób uczcić ich pamięć. Autor mógł więc pisać za Jana Hyrkana, gdyż imienia jego nie wprowadza. To mimochodem.

Ważna natomiast jest okoliczność, że po Janie Hyrkaniu nie spotykamy już w Judei typu religijnego hellenisty żydowskiego. Wzmaganie się faryzeizmu pod koniec panowania Jana Hyrkana uniemożliwiło na długie czasy głębszą syntezę judaizmu z hellenizmem. Taka fikcja, że arcykapłan i starszyzna żydowska władają tak dobrze językiem greckim, że może dokonać wzorowego przekładu Biblii na język grecki, nie byłaby miała nawet pozorów prawdopodobieństwa. Jeszcze mniej prawdopodobny byłby typ pozytywnego hellenisty żydowskiego na gruncie judejskim. Przed Janem Hyrkaniem nie mógł autor żyć, skoro Samaria i Judea należą w Liście do Judei. Zbyt ważna jest to rzecz, aby można ją było sobie lekceważyć. Odnośnie do całych krajów korygowanie historii było zupełnie niemożliwe. Inaczej z miastami portowymi; tu ścisłość nie była konieczna. Z różnych więc stron potwierdza się nasza teza, że List Ps. Aristeasa powstał za czasów Jana Hyrkana, a mianowicie po zdobyciu Samarii (ok. 125—120), a więc w ostatniej ćwierci 2. w. przed Chr.

Do podobnego rezultatu doszli ostatnio uczeni jak: Février,

⁷⁵⁾ Według Thackeray'a JQR XV (1903), 362, i wzmianki o miastach portowych nie dają w ogóle żadnego punktu oparcia dla ustalenia chronologii Listu.

Bickermann i Tramontano ⁷⁶⁾ z różnych wychodząc założeń i różny obierając sobie punkt wyjścia.

To nam przypomina Ps. Hekatajosa, u którego zdobycie Samarii dało nam punkt zahaczenia dla ustalenia chronologii. Nie tu miejsce na bliższe roztrząsanie kwestii, w jakiej mierze Ps. Aristeas jest zależny od Ps. Hekatajosa. Jest to rzecz sporna i trudna do rozstrzygnięcia. Ale sam fakt zależności nie może być przedmiotem poważniejszych wątpliwości.

Obydwu autorów łączy nadto przywiązanie do dynastii makabejskiej i do jej polityki, która zmierzała do rozszerzenia granic ciasnej Judei. Ten sam ożywia ich duch i te same tendencje apologetyczne. Nic nie przeszkadza nam przyjąć, że także Pseudo-Hekatajos pochodził z Palestyny. Są oni na gruncie palestyńskim ostatnimi mohikanami pozytywnej asymilacji hellenistycznej wśród Żydów. Stopniowa, naturalna europeizacja czy hellenizacja palestyńskiego żydostwa, która odbywała się przed religijnymi prześladowaniami Antiocha Epifanesa, została nagle i gwałtownie przerwana wskutek tych prześladowań. Jak już wspomniano, nastąpiła silna reakcja chasydyzmu, a później faryzeizmu przeciw hellenizmowi. Ps. Hekatajos i Ps. Aristeas kontynuują jeszcze liberalny kierunek Eupolemosów, Jazonów (Jazon — poseł Judy Makabeusza do Rzymu, I. ks. Makkab. 8, 17) i Arystobulów.

Ps. Hekatajos i Ps. Aristeas żyli w tym samym czasie; drugi był młodszy i korzystał z apologii pierwszego. Już Willrich przeczuwał, że taki między tymi dwoma uczonymi zachodzi stosunek czasowy ⁷⁷⁾. Jest to może jedyna prawda z mnóstwa głosolownych przeważnie hipotez tego uczonego. Obydwu autorów zbliża również podobna metoda apologetyczna, którą określiliśmy jako dyplomatyczną. Szczegółowa analiza tematologii apologetycznej u Ps. Ar. uwydatni jeszcze bardziej ten stan rzeczy.

Metoda apologetyczna, która została zastosowana w Liście,

⁷⁶⁾ Fevrier, La date... de la lettre d'Aristée, Bibl. Éc. Hautes études. Sc. hist. t. 242 (1924); E. Bickermann, ZNTW 29 (1930), 280 nn. Raffaele Tramontano, La Lettera di Aristea a Filocrate, Napoli 1931, 48—49. Szczególnie poważna jest praca Bickermanna, która opiera się na właściwościach epistolograficznych Listu. Pewne zwroty (jak *χαίρειν καὶ ἐγγράφειν, ἐὰν οὖν παύεται*) występują tylko w określonych dziesiątkach lat 2. w. przed Chr.

⁷⁷⁾ „Pseudo-Hekataios für erheblich älter zu halten als Aristeas, liegt gar kein Grund vor“, Judaica 127. Ale Willrich nie zadaje sobie trudu uzasadnienia tego twierdzenia.

pozwała nam wyciągnąć dwa wnioski: 1) że antysemityzm znalazł już zwolenników w dworskich sferach Ptolemeuszów, a stąd konieczność zajęcia stanowiska wobec tego niepokojącego objawu; 2) że ruch antysemicki znajduje się w samych początkach i dlatego można go było sobie lekceważyć i nie reagować nań w sposób bezpośredni. Takie stosunki panowały po części już za Ptolemeusza VII Physkona, a zwłaszcza za Ptolemeusza VIII Lathyrosa, który był według Bella ⁷⁸⁾ pierwszym właściwym antysemitą z dynastii ptolemejskiej. Żydzi popierali jego matkę Kleopatę przeciw niemu, stąd jego nienawiść do Żydów. Do nienawiści politycznej przyłączyły się zapewne momenty kulturalne i religijne ⁷⁹⁾. Lathyros był wrogiem Jana Hyrkana, a pod koniec życia tegoż popierał Lathyros Antiocha IX w walce z Hyrkanem ⁸⁰⁾. To wszystko zgadza się z naszym przypuszczeniem, że List należy do czasów panowania J. Hyrkana, a dokładniej do ostatnich lat jego panowania t. j. do końca 2 w. przed Chr., kiedy to wybuchły walki między Lathyrosem i Żydami egipskimi z jednej strony, a między Lathyrosem i Janem Hyrkanem z drugiej.

Zanim przejdziemy do właściwej apologii Ps. Ar., chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na jeden szczegół mały, ale charakterystyczny. Uczeni nie zdali sobie widocznie sprawy ze znaczenia tego, co czytamy w § 11 o języku mówionym w Judei. „Albowiem w Judei mają swoje własne pismo, podobnie jak Egipcjanie mają swoje, i własnym mówią językiem. Przypuszczają (ogólnie), że to język syryjski (aramejski); tak jednak nie jest, lecz inną mają mowę“. Skoro Żydzi nie mówią zatem po aramejsku, lecz innym językiem, to chyba po hebrajsku. Język hebrajski nie jest tu wprawdzie wyraźnie wymieniony, ale to tylko dlatego, że mówi to, według fikcji literackiej, Grek, a skądże Grek ma się na tym znać? Stąd niejasność określenia ⁸¹⁾.

Ale w tych słowach można wyczuć nutę polemiczną: nie język

⁷⁸⁾ H. J. Bell, *Juden und Griechen im römischen Alexandria* (Leipzig 1926), 9.

⁷⁹⁾ Według Thackeraya (u Charlesa, *Apocrypha and Pseudepigrapha of the OT I*, 157) powstała III ks. Makkab. za Ptol. Lathyrosa.

⁸⁰⁾ Schürer I⁴, 267.

⁸¹⁾ Wprawdzie Demetrios Phalereus wspomina (§ 30) wyraźnie język hebrajski, ale tu chodzi o język Biblii, a jako bibliotekarz królewski musiał się chyba poinformować, w jakim języku jest pisana przeznaczona do przekładu Biblia, co też podaje w formie wieści zasłyszanej.

aramejski, używany dotychczas przez lud żydowski, lecz język hebrajski jest mową ojczystą narodu żydowskiego⁸²). Przypomina to stanowisko patriarchy rabbi Judy, który nie chciał uznać języka ludowego i kazał wybierać między hebrajskim i greckim⁸³). Takie też było dążenie pierwszych Makkabeuszy, a zwłaszcza Jana Hyrkana. Już Graetz⁸⁴) stwierdził fakt, iż w tej epoce zaznacza się tendencja do odrodzenia języka hebrajskiego. Na to wskazują pomniki językowe⁸⁵) i napisy na monetach w czystej hebrajszczyźnie i t. p. To zaś stoi w ścisłym związku z obudzeniem się ducha narodowego za pierwszych Makkabeuszy. Oczywiście, że te tendencje renesansowe nie ogarnęły od razu całego narodu, a zwłaszcza zachowawczych z natury warstw ludowych i ludności wiejskiej. Dlatego autor podkreśla, że właśnie ta „inna“ mowa jest językiem Żydów, gdyż zdaniem jego ludzie wielcy i wykształceni stanowią o języku narodowym, a nie masy ludowe ze swoją zepsutą aramejszczyzną.

Ten szczegół co prawda nie ma sam dla siebie znaczenia decydującego, ale razem z innymi argumentami może posłużyć jako poparcie naszego zdania w kwestii chronologicznej.

B.

TEMATOLOGIA SZCZEGÓŁOWA.

1. Biblia. Zgodnie z głównym tematem Listu, jakim jest powstanie greckiej Biblii, poświęca autor dużo miejsca przedstawieniu wzniosłości Biblii. Autor objawił tu szczególną zdolność apologetyczną. On nie przystępuje wprost do szczegółów, które stanowiły punkt zaczepienia judaizmu. Pochwała Biblii jako całości przygotowuje doskonale czytelnika do apologii szczegółowej, skarbiąc sobie jego życzliwość także dla tej ostatniej.

⁸²) Wendland u. Kautzscha w komentarzu do tego miejsca dodaje: „Dass diese (die aramäische Sprache) in Palästina in Gebrauch war, verschweigt der Verfasser“. Wendland nie zrozumiał widocznie intencji autora Listu.

⁸³) Talmud bab. Sota 49 b: בארץ ישראל לשון סורסי למה? (syryjski) אלא אי לשון הקודש אי לשון חוניתי Rabbi juda zwalczał zatem na gruncie palestyńskim żargon syryjsko-żydowski. Przypomina to walkę przeciw językowi „jiddisz“, jaka rozgrywa się w dzisiejszej Palestynie.

⁸⁴) III, 14, 81.

⁸⁵) Por. M. Lidzbarski, Handbuch der nordsemitischen Epigraphik 184—189; J. Klausner, W epoce Drugiej Świątyni (hebr.), Berlin 1923, 92.

Wiemy zresztą, że już przed Ps. Ar. nie brakło krytyków Biblii całej, to jest zarówno części normatywnej jak i jej części narracyjnej i pogładowej, teoretycznej. Wszak Aristobulos, który żył przed Ps. Ar., uważał za konieczne napisanie do Biblii obszernego greckiego komentarza, w którym starał się wyjaśnić antropomorfie i antropopatie w stosunku do Boga, gdyż pojmowanie Boga jako istoty o przymiotach cielesnych jest sprzeczne z poglądem filozoficznym⁸⁶⁾. Opierając się na wersetach Pisma, w których Bóg jest przedstawiony na sposób ludzki, twierdzili krytycy Biblii, że Biblia ma znaczenie tylko mitycznej legendy. Arystobul natomiast, który hołdował filozofii greckiej i zaliczał się do zwolenników Peripatosu, starał się wyjaśnić odnośne miejsca Biblii metodą alegoryczną. Jeżeli np. czytamy w Biblii, że Bóg „stoi“, wskazuje to na stałość praw przyrody jako objawu twórczej woli Boga⁸⁷⁾. Pseudo-Aristeas natomiast, nie będąc właściwie filozofem, choć czasem filozofuje, nie wdaje się w takie szczegóły. On stara się budzić podziw dla Biblii jako całości opowiadaniem o powstaniu Septuaginty.

Chwałbę świętych ksiąg żydowskich wkłada autor w usta Greków, aby tym większe zrobić wrażenie. Demetrios Phalereus, bibliotekarz królewski zwraca się do króla Ptolemeusza Filadelfa z wnioskiem o przetłumaczenie na język grecki świętych ksiąg hebrajskich i wcielenie ich do biblioteki królewskiej. Przy tym dodaje on: „Gdyż te zakony są w znacznej mierze filozoficzne, wolne od skazy, jako że Boskiego są pochodzenia“⁸⁸⁾. Tendencja autora zdradza się w jednym słówku *φιλοσοφώτεραι*; stąd poznajemy, do czego autor zmierza. Jest to skierowane przeciwko tym, którzy ze względów „filozoficznych“ określają Biblię jako „mityczną“ (*μυθώδης*)⁸⁹⁾. A gdy Aristeas pisze do brata Filokratesa w zakończeniu Listu: „Przypuszczam, że znajdziesz w tych rzeczach większe upodobanie aniżeli w podręcznikach mitologii“ (§ 322), to zarzut *μυθώδης* został w ten sposób wyraźnie odparowany.⁹⁰⁾ Jedno słowo z ust takiej miarodajnej osobistości greckiej, jaką jest Demetrios Phalereus, więcej znaczy niż

⁸⁶⁾ Fragmenty u Eusebiosza, Praep. evang, ks. VIII i XIII. O czasie Arystobula i o stosunku między nim i Ps. Ar. por. E. Stein, Alleg. Exegese 7 n. 12.

⁸⁷⁾ Szczegóły o alegorystyce Arystobula w mojej polskiej monografii o Filonie str. 10 nn.

⁸⁸⁾ *ὅτι τὸ καὶ φιλοσοφώτερον εἶναι καὶ ἀκέραιον τὴν νομοθεσίαν ταύτην ὡς ἂν ὁσάν θεῶν*, § 31.

⁸⁹⁾ Tak już u Arystobula, Euseb. Praep. evang. VIII, 10.

długie wywody apologetyczne ze strony żydowskiej. Jeśli więc Demetrios uznaje filozoficzny charakter Biblii, a nadto filozof Menedemos stwierdza wysoką inteligencję tłumaczy, król podziwia mądrość ustawodawcy żydowskiego, zaś Aristeas uważa, że nie można jej porównywać z grecką mitologią: czyż trzeba wiarogodniejszych świadków? Autor listu był zaiste nie tylko dyplomata i apologetą, lecz także dyplomatycznym apologetą. To co inni starali się udowodnić w długich traktatach, stara on się uzyskać prawie mimochodem za pomocą odpowiedniej taktyki.

U Filona i Józefa Flawiusza znajdujemy myśl, że okoliczność, iż przykazania biblijne nie zostały dotychczas zmienione, świadczy o ich doskonałości i o ich boskim pochodzeniu⁹¹). Podobnie podkreśla Ps. Ar. § 310 n., że nie wolno dodać do Biblii ani odjąć od Biblii — u niego odnosi się to do greckiej biblii — gdyż ona jest doskonała i nie wymaga żadnych zmian. Z tego wynika, że mamy tu dwa momenty, a mianowicie, że nie można zmienić w Septuagincie, jako że pokrywa się ona zupełnie z hebrajskim oryginałem, i że w ogóle w Biblii wszystko jest niezmiennie, przy czym aluzja do Deuteronomium 13, i jest przejrzysta.

Pouczające jest porównanie Ps. Ar. z Filonem:

Philo, Vita Mosis II 15

Ps. Aristeas § 313

πάντως ὥς ἔοικε τὸ σεμνὸν καὶ
τὸ θεοπρεπὲς αὐτῶν ἐκτετιμη-
κότων.

διὰ τὸ σεμνὴν εἶναι τὴν νομο-
θεσίαν καὶ διὰ θεοῦ γεγονέναι.

A więc myśl identyczna: niezmiennosc Biblii łączy się z jej boskim pochodzeniem.

2. **Monoteizm żydowski.** Od ogólnej oceny Biblii przejdźmy do opartej na niej religii, na razie w sensie teoretycznym tj. do kwestii wiary, po czym omówimy także jej stronę praktyczną. Wiara w Boga jednego — jedyne jest podstawą judaizmu. Pod tym względem rozwierała się przepaść między judaizmem a politeistycznymi religiami ludów starożytnych. Żydzi uważali wszystkich politeistów, nie wyłączając świątłych Greków i Rzymian, za bałwochwalców, a ich bóstwa za „próżność i nicotę”; z drugiej strony Grecy i Rzymianie widzieli w Żydach bezbożników gar-

⁹⁰) U Filona, De spec. leg. I 51 stoi Biblia właśnie w przeciwieństwie do politeizmu jako tworu mitycznego (*μυθικὰ πλάσματα*). Ta myśl jest właściwie zawarta już w aluzji Ps. Ar.

⁹¹) Filon, Vita Mos. II 15; J. Fl. c. Ap. I 42.

dzących bogami (*ἀνόστοι, ἄθεοι*), który to zarzut stale się powtarza u antycznych autorów⁹²). Wprawdzie znajdowali się niektórzy autorzy, którzy chwalili Żydów z powodu ich czystego kultu religijnego, nie znającego żadnych wizerunków i podobizn bóstwa. Takimi byli u Greków Strabon, u Rzymian Varro⁹³). Ale były to wyjątki, ogólnie zaś panowało mniemanie, że Żydzi to naród bezbożników. Wobec takich przeciwieństw czyż można było znaleźć jakiś pomost między judaizmem a hellenizmem?

A jednak Ps. Ar., którego cechuje pojednawczość i dążność do łagodzenia przeciwieństw, znalazł i tu sposób zbliżenia tych dwóch światów. Autor szukał punktów stycznych między wiarą żydowską a wiarą oświeconych Greków, aby umożliwić sobie zadanie apologetyczne. Boć ta apologia dąży do zharmonizowania sprzecznych poglądów i do wykazania owych głębszych podstaw, które leżą na dnie różnorodnych objawów życia kulturalnego.

Otóż z jednej strony zwykli autorzy klasyczni mówić o Bogu biblijnym jako o „Zeusie żydowskim“, z drugiej strony używali filozofowie greccy, zwłaszcza stoicy, wyrażenia *»θεός«* mówiąc o bóstwie w liczbie pojedynczej. Jest prawdopodobne, że już Hekatajos z Abdery pisząc o Żydach wspominał o „żydowskim Zeusie“, a Diodor ze Sycylii I 12, 2 naśladuje w tym cytowanego przez siebie Abderytę. Aristobulos zaś, żydowski perypatetyk, powiada, że poeci greccy w swoich wierszach — chodzi o wiersze pseudepigraficzne — dali wyraz swojemu przeczuwaniu Boga Izraela⁹⁴). Grunt był więc przygotowany, a Aristetas mógł już zaryzykować twierdzenie: „Podobnie jak wszyscy inni czczą i oni (Judejczycy) Boga wszechstworcę i opiekuna. Lecz my, o królu, (wielbimy go) nazywając go inaczej, mianowicie Zeusem. W ten sposób starożytni świetnie zaznaczyli,

⁹²) Apollonius Molo u J. Fl. c. Ap. II 148; Dio Cassius 67, 14.

⁹³) Strabon XVI 2, 36 i Varro u św. Augustyna Civ. Dei IV 31 są zależni od Poseidoniosa. Por. Reinhardt, Poseidonios über Ursprung und Entartung der Kultur (1928), 6 nn. Zob. też E. Norden, Jahve und Moses in hellenistischer Theologie, Festgabe-Harnack 1921, 292 nn. Varrona zbliżyła do judaizmu bezobrazowość kultu, która była wspólna religii żydowskiej i religii staro-rzymskiej. Por. o tym E. Stein, Judaizm a Hellenizm str. 11. Stawianie posągów bogom przyczyniło się według Varrona „do zniesienia bogobojności i pomnożenia błędów“ (metum dempsisse et errore addidisse).

⁹⁴) Aristobulos u Euseb. Praep. evang. XIII 12, 7: καθὼς δὲ οἱ θεομακάριον περιουροῦντες τὸν διὰ τῶν ποιημάτων Δία καὶ Ζῆνα διὰ γὰρ τῆς διανοίας αὐτῶν ἐπὶ θεὸν ἀνατίθεται.

że jemu wszystko zawdzięcza swoje powstanie i życie (*Ζεύς — ξῆν, żyć*)⁹⁵).

Charakterystyczne jest, że ta identyfikacja Zeusa z Bogiem żydowskim „Jao“⁹⁶) łączy się z bezobrazowością kultu religijnego w judaizmie. Poświadcza to św. Augustyn, *De civitate Dei* IV 9, 3: *hunc (Jovem) Varro credit etiam ab his coli, qui unum deum solum sine simulacro colunt, sed alio nomine nuncupari. Jest to zupełnie zrozumiałe, gdyż bezpostaciowość bóstwa uważali greccy myśliciele (Poseidonios, Strabo, Varro) za dowód jego uniwersalności. Na tym gruncie religijnego uniwersalizmu mogło nastąpić zbliżenie między judaizmem i hellenizmem.*

Umocniwszy w ten sposób swoją pozycję apologetyczną przechodzi autor do ofensywy, jak to zwykle bywa u żydowskich apologetów, gdy chodzi o obronę kultu monoteistycznego. Ps. Ar. posługuje się przy tym motywem zapożyczonym od samych Greków. Autor wskazał drogę późniejszym apologetom żydowskim i chrześcijańskim, iż najlepiej zwalcza się hellenizm zapomocą samego hellenizmu.

Tę taktykę zastosowuje arcykapłan Eleazar w naszej epistule. W 4. i 3. w. przed Chr. wystąpił mianowicie Euhemeros z Messany z nową teorią o powstaniu wiary w bogów, którą to teorię określa się mianem euhemeryzmu. W piśmie *ἱερὰ ἀναγραφή* opowiadał ten autor, iż gdzieś na wyspach Oceanu Południowego znalazł napis, z którego wynika, że bogowie byli to tylko ludzie, dobroczyńcy ludzkości. Dzięki dobrodziejstwom uzyskali oni mir i miłość u współczesnych, którzy oddawali im zasłużoną cześć. Z biegiem czasu poszły w zapomnienie właściwe powody tej czci, a to dało początek boskiemu kultowi „bogów“ mitologicznych. Teorią Euhemerosą w formie mniej lub więcej zmodyfikowanej posługiwali się chętnie autorzy hellenistyczno-żydowscy⁹⁷). Tę teorię, która zresztą rozpowszechniła się wśród Greków i Rzymian — aby wspomnieć tylko rzymskiego poetę Enniusza — przyswaja sobie także Ps. Aristes.

Opierając się na euhemeryzmie piętnuje autor tych, którzy

⁹⁵) τὸν γὰρ πάντων ἐπόπτην καὶ κτίστην θεόν οὗτοι αἰβονται, ὃν καὶ πάντες, ἡμεῖς δέ, βασιλεῖς, προσνομιάζοντες ἐτέρως Ζῆνα καὶ Δία· οὗτοι δ' οὐκ ἀνοικεῖλος οἱ πρότεο διεσήμηναν, δι' ὃν ἡροποιεῖνται τὰ πάντα καὶ γίνεται, § 16.

⁹⁶) Lydus, *De mens.* IV 53 (cyt. z Varrona) Por. Norden j. w. 229.

⁹⁷) Sap. Sal. XIV 15. Zyd. Sybilla III 431. Por. Kautzsch II, 180. O pewnych tendencjach euhemerystycznych u apologetów chrześcijaństwa zob. Geffcken *Zwei gr. Apologeten* 317, 322.

stawiają posągi bogom-ludziom. Podobno ci ubóstwiani ludzie zasłużyli się ongiś ludzkości różnymi wynalazkami, które przynoszą pożytek rodowi ludzkiemu⁹⁸). Atoli wynalazców nie brak również w teraźniejszości, a nie ma powodu do tego, aby przenosić zmarłych nad żywych (§ 137). Tymczasem ci głupcy, którzy oddają ludziom cześć boską, uważają się za najmądrzejszych spośród Hellenów (tamże). Oczywiście prawdziwie mądrymi są ci Hellenowie, którzy podobnie jak on, t. j. jak Aristeas, uznają tylko jednego Boga uniwersalnego jako źródło wszelkiego życia (*Ζεύς — ἕν*⁹⁹).

U Ps. Ar. mamy w ocenie religii stopniowanie, które później stale się powtarza u apologetów żydowskich i chrześcijańskich. Najwyższym i jedynie prawdziwym jest kult jedynego Boga. Grecki politeizm zawiera, jak widzieliśmy, pewne zarodki monoteizmu. Tylko wulgarna forma kultu jest czymś niższym. Kult obrazów jest niedorzeczny. U naszego autora, który daje politeizmowi interpretację euhemerystyczną, zostaje ten wulgarny kult zwalczony argumentem, że należałoby raczej uczcić obecnych wynalazców, jako że są genialniejsi od dawnych (§ 137). W każdym razie kult obrazów i podobizn zostaje potępiony. Ale niższym jeszcze niż grecki kult obrazów jest kult zooteistyczny u Egipcjan, którzy czczą i uwielbiają różne dzikie zwierzęta (§ 138). To pobłażliwsze traktowanie kultu obrazów znajdziemy jeszcze u Ps. Salomona w Księdze Mądrości XIII 6—7. Ten autor uważa bowiem egipski zooteizm za formę niższą od greckiego kultu obrazów (XV 18 n.). W ślad za tymi żydowskimi apologetami idą później apologeti chrześcijańscy, poczynawszy od autora *Praedicatio Perri* i Arystydesa⁹⁹).

Ale u Ps. Ar. nawet Egipcjanie dają świadectwo prawdziwej religii żydowskiej, podobnie jak to czyni Grek Aristeas, chwalcąc czysty kult Izraela. I tak egipscy kapłani nazywają Żydów „ludźmi Boga“ (§ 140). Mądrzejsi z pogan są więc według autora nękami duchowym rozdwojeniem, skoro będąc zwolennikami politeizmu chwalą jednak monoteizm żydowski.

W tym poznajemy znowu znaną nam już taktykę autora. Zamiast zbijać zarzut bezbożności, skierowany przeciw Żydom, woli on wykazać pozytywnie, że właśnie Żydzi przestrzegają czystości religii filozoficznej i że pod tym względem panuje zasadnicza zgod-

⁹⁸) *εὐνοίας παρὶν εἶναι τὸν ἐξνομόντων τι πρὸς τὸ ἔχειν αὐτοῖς χρησίμους*, § 135.

⁹⁹) Do *Praedicatio Petri* porównaj Geffcken, *Apologeten* XXXIII. Do Arystydesa tamże str. 42.

ność między Żydami i greckimi mędrkami jak i egipskimi kapłanami, choć u Greków pierwotnie uznawana jedność bóstwa została z biegiem czasu zaciemniona. Mając więc poparcie ze strony mądrzejszych spośród pogan, tym śmielej można było następnie atakować bezbożność tych właśnie, którzy Żydom bezbożność zarzucają.

Tyle co do podstaw wiary monoteistycznej. Przyjrzyjmy się teraz polemice, odnoszącej się do praktycznej części religii żydowskiej.

(Ciąg dalszy nastąpi)

OCENY I SPRAWOZDANIA

Stanisław Witkowski, *Historyczna składnia grecka na tle porównawczym*, Lwów 1936 (Skład główny w Kasie im. Mirowskiego w Warszawie), str. X, 417.

Książka St. Witkowskiego, honorowego profesora Uniwersytetu Lwowskiego, jest pierwszym naukowym opracowaniem składni historycznej greckiej w języku polskim. Wartość tego dzieła nie ogranicza się jednak do udostępnienia filologom, czytającym po polsku, wyników badań współczesnych w tej dziedzinie. Takiej książki, która by obiektywnie a wyczerpująco przedstawiała dzisiejszy stan badań w zakresie składni greckiej, brakło nie tylko w Polsce, ale i na Zachodzie. Po raz pierwszy od lat przeszło dwudziestu (mianowicie od ukazania się 4. wydania *Gramatyki greckiej* Brugmanna w r. 1913) ujęto tu w system całokształt składni greckiej.

Od razu należy zaznaczyć, że dzieło Witkowskiego jest pod każdym względem udane. Nie mówiąc już o tym, że autor przygotowany był do tej pracy, jako filolog, jak nikt inny (jest przecież autorem licznych studiów szczegółowych z zakresu składni greckiej; kilkakrotnie redagował sprawozdania z tej dziedziny do *Jahresberichte Bursiana*), trzeba podkreślić, że posiada on ponadto gruntowną wiedzę w zakresie językoznawstwa. Najnowsze badania składniowe, dotyczące języków indoeuropejskich innych niż grecki, zostały w jego dziele uwzględnione i zreferowane. Na szczególne podkreślenie zasługują dwie zwłaszcza cechy jego pracy: dokładne przedstawianie rozwoju badań w każdym z działów składni, i stałe uwzględnianie konstrukcji składniowych polskich, które odpowiadają badany konstrukcjom greckim. Dzięki wyczerpującym referatom dotychczasowych badań książka Witkowskiego nie straci na wartości nawet po latach, gdy w wielu szczegółach poglądy uczonych z pewnością się zmienią. Z drugiej strony porównanie z językiem macierzystym, żywym, usuwa niebezpieczeństwo objaśnień „papierowych”, jakie się jeszcze napotykały w pracach, poświęconych językom martwym.

Ujęcie faktów składniowych utrzymał Witkowski w ramach tradycyjnych, biorąc za punkt wyjścia nie treść, jaką w ten lub inny sposób można wyrazić językowo, lecz gotowe formy językowe, których zakres użycia podaje badaniu. Skłoniły go do tego głównie względy praktyczne: „Niechętnie zastępuje się system, który ułatwia szybkie zorientowanie się w materiale, podziałem teoretycznie lepszym, ale praktycznie niewypróbowanym” (str. X). Co się tyczy układu, autor zdecydował się na pewną innowację, rozpoczynając nie od składni wyrazów, lecz od zdania; dopiero później następuje omówienie składni czasownika i imion. Partykuły i spójniki włączone zostały przeważnie do działu o zdaniu, zwłaszcza o zdaniach pobocznych. Niestety, autor nie poświęca partykułom osobnego ustępu; pomija też zagadnienie szyku wyrazów, tłumacząc się brakiem miejsca. Rozdziały te mają ukazać się jako osobna całość w czasopiśmie *Eos*. Najbardziej dotkliwie daje się odczuć brak indeksu, nad czym zresztą boleje sam autor, tłumacząc się względami oszczędnościowymi.

Szczególną uwagę zwrócił autor na te działy składni, które zdaniem

jego najbardziej posunęły się w rozwoju od czasu ukazania się podstawowego dzieła Delbrücka (*Vergleichende Syntax der indogerm. Sprachen*, 1893—1900); dotyczy to zagadnienia rodzaju gramatycznego imion i rodzaju czynności czasownika. W obu dziedzinach autor ma własny swój sąd na zagadnienie.

Co się tyczy sposobu wykładu, nacisk położony został słusznie nie tyle na uwzględnienie drobnych szczegółów, które stoją już raczej na pograniczu stylistyki, ile na przedstawienie głównych linii rozwojowych i na zobrazowanie dotychczasowych badań w odnośnej dziedzinie. Być może, większa liczba przykładów ułatwiłaby studentowi orientację, tu jednak znów ograniczone miejsce łatwo wytłumaczy autora. Poza tym szala zewnętrzna wykończona jest z nadzwyczajną starannością. Nie natrafiłem na takie błędy druku, które warto by było korygować.

Nie będę tu mnożył pochwał, a przejdę do omówienia pewnych zagadnień szczegółowych, które mnie bliżej obchodzą, a których przedstawienie, jakie znajdujemy w Składni Witkowskiego, nie zawsze mnie zadowala.

Bardzo obszerny rozdział poświęca Witkowski zagadnieniu rodzajów czynności i czasów. Już w przedmowie (str. VII) podkreślił, że jest to jeden z tych działów składni greckiej, w których od czasów Delbrücka zaznaczył się wyraźny postęp. Istotnie, dzięki licznym pracom szczegółowym, tak w zakresie języka greckiego, jak i innych języków indoeuropejskich, zwłaszcza słowiańskich, jak również dzięki licznym studiom o charakterze ogólnym, możemy śmiało powiedzieć, że w zagadnieniu rodzaju czynności jesteśmy dziś znacznie bliżej prawdy, niż to było przed laty czterdziestu. Witkowski referuje postęp badań w sposób jasny, wyławiając to, co istotnie stało się zdobyczą nauki, i udostępnia materiał, zbierany z trudem przez wielu uczonych. Można by, co prawda, zrobić zarzut, że w tak referatowym ujęciu znika własny pogląd autora na zagadnienie — z tej racji początkującemu nie łatwo wyrobić sobie jasny sąd na rodzaje czynności na podstawie przedstawionych przez Witkowskiego teorii — niemniej przeto w zgromadzonych tu materiałach tkwią wszystkie elementy właściwego moim zdaniem rozwiązania problemu.

Pewną trudność sprawić może dwuznaczne użycie wyrazu *czas*, który z jednej strony oznacza pewien typ formacji morfologicznej (np. *praesens*, *aoryst* itd.), z drugiej zaś stopień czasu (wyrażanie teraźniejszości, przeszłości czy też przyszłości). Najlepiej by było może stale stosować te terminy, które wątpliwości usuwają, a którymi posługuje się Witkowski tu i ówdzie: *tematy czasowe* i *stopień czasu*, choć i tu nazywając formację *tematem czasowym* przesadzamy niejako, że chodzi o *czas*, gdy tymczasem w istocie o *czas* nie chodzi.

Nie łatwo jest sprecyzować, jaką wartość przypisuje Witkowski *tematom czasowym* prajęzyka indoeuropejskiego. Wyraźnie sformułowana jest pod tym względem tylko negatywna część jego definicji (str. 140): *tematy czasowe* nie służyły w prajęzyku indoeuropejskim do wyrażenia stopnia czasu. Część pozytywna jest bardzo ogólnikowa: *wyrażały głównie rodzaj czynności, tj. sposób, w jaki się czynność przedstawia mówiącemu*. Definicja ta obejmuje z pewnością istotę rzeczy, jest jednak tak szeroka, że na jej podstawie czytelnik nie łatwo sobie uzmysłowi, w jaki mianowicie sposób *czynność* może

się mówiącemu przedstawić, a więc co autor rozumie jako rodzaj czynności. Z dalszych uwag, rozsiańcych w tekście, można się domyślić, że chyba chodzi o dokonaność i niedokonaność; tak np. na str. 141 znajdujemy uwagę, że starożytny charakter języków słowiańskich widoczny jest m. in. z utrzymania się w nich znaczenia rodzaju czynności; na następnej stronie czytamy, że „i rodzaj czynności (dokonania i niedokonania) jest momentem czasowym”. Tak też jest w dalszym tekście: na str. 163 znajdziemy uwagę, że aoryst wyraża tylko dokonanie czynności bez względu na jej trwanie. Z uwag na str. 145 wynika, że już w prączyku indoeuropejskim od tego samego pierwiastka tworzą się tematy czasowe dokonane i niedokonane.

Toteż z pewnym zdziwieniem dowiadujemy się na tejże str. 145, że w dalszym ciągu autor odstępował od tej słowiańskiej terminologii, przyjmując terminologię Delbrücka, nader skomplikowaną i oczywiście nie zadowalającą. Nie zadowala nas — jak i Witkowskiego — po pierwsze odróżnianie rodzaju czynności „punktowej”, właściwej czasownikom niezłożonym, i „perfektywnej” czasowników złożonych z przedrostkiem: w obu wypadkach chodzi przecież po prostu o dokonaność (badamy bowiem rodzaj czynności, nie zaś budowę morfologiczną czasownika). Nie zadowala też w tym związku odróżnienie czynności „terminatywnej” od „kursywnej”, bo terminatywna czynność może być równie dobrze dokonana jak niedokonana: *dobiegam* jest oczywiście niedokonaną formą czasownika, *dobiegnę* zaś — dokonaną.

Zdaje się, że wobec tego lepiej by było zachować terminologię słowiańską i sformułować doktrynę o rodzaju czynności w sposób następujący: W prączyku indoeuropejskim (w końcowym jego stadium) tematy czasowe wyrażają sposób, w jaki się czynność przedstawia mówiącemu, a mianowicie praesens przeciwstawiało się aorystowi w zasadzie tak, jak formy czasownikowe niedokonane formom dokonany; perfectum stało pod tym względem na stronie i wyrażało stan, polegający na jakiejś poprzedniej czynności. — Nie będzie to jeszcze definicja ścisła, bo pozostanie do ustalenia, co rozumie się pod dokonanością i niedokonanością. W każdym jednak razie będzie ona zrozumiała dla Polaka, który przeciwieństwo dokonaności i niedokonaności odczuwa żywo.

W jakim sposób ustala Witkowski różnicę między dokonanością a niedokonanością? Definicję znajdziemy na str. 145: *dokonaną* nazywamy formę słowną, która prócz pojęcia czynności zawiera jeszcze uboczne pojęcie jej ukończenia. Definicja ta nie jest jednak wystarczająca, bo przecież terminatywne praesentia, oczywiście niedokonane, jak *doprowadzam*, *dobiegam*, *wykańczam*, zawierają również uboczne pojęcie ukończenia czynności. Z drugiej strony zbyt wąska jest definicja, podana na str. 142: „pisać” a „napisać” różnią się między sobą tym, że na dnie pierwszego leży dłuższe trwanie, drugie wyraża punkt w czasie. Bo przecież polskie *przeżyli ze sobą 30 lat* czy coś podobnego (a tak samo w greckim: *βασίλευσαν δὲ τὸν Χείωνα Ἀλφειῶτιος ἔλεον πενήκοντα ἔτη*, Hdt. 2, 127) nie wyraża punktu w czasie; można tu przecież dodać określenie trwania. Zresztą Witkowski sam zaznacza, że nie wszystkie słowa dokonane słowiańskie są punktowe, bo w niektórych uwydatniony jest przebieg czynności (str. 148 uw. 2). — Brak ścisłej definicji jest jednak w tym wypadku całkowicie usprawiedliwiony: jest to bowiem jedna z najgoręcej dyskutowanych kwestii językoznawstwa ogólnego.

Na str. 159 znajdujemy uwagę, że słowo ze znaczeniem punktowym (chodzi tu oczywiście o słowa dokonane) nie może tworzyć właściwego praesens. Jego praesens musi mieć znaczenie futuryczne. Twierdzenie to (powtórzone za Delbrückiem) słuszne jest jednak tylko w stosunku do niektórych języków, np. do polskiego, ale już nawet nie do wszystkich słowiańskich, bo jak wiadomo, w niektórych językach południowo-słowiańskich temat praes. nie służy do wyrażenia przyszłości; temat praes. czasowników dokonanych ma tam swój odrębny zakres użycia. Słuszniej zatem byłoby ograniczyć się do negatywnej części twierdzenia, dodając co najwyżej, że temat praes. czasowników dokonanych *może* mieć znaczenie futuryczne — jeżeli w ogóle wyraża kategorię czasu. W niezgodzie z twierdzeniem o futurycznej wartości tematu praes. czasowników dokonanych pozostają uwagi, podane o słowie *qávu* (str. 161): aoryst był zbyteczny, bo *qávu* wyraża czynność dokonaną („rzec“, nie „mówić“). Jakże z tym pogodzić, że *qnu* nie ma wartości czasu przyszłego?

Największym chyba brakiem w przedstawieniu badań nad rodzajami czynności jest nieuwzględnianie (choć i to Witkowski zreferował, str. 151) odróżnienia między obiektywnym a subiektywnym rodzajem czynności, czy też między rodzajem czynności a aspektem — nie chodzi tu, rzecz prosta, o termin. To odróżnienie, które jest niewątpliwie największym w tej dziedzinie od czasów Delbrücka krokiem naprzód, wprowadza natychmiast porządek w chaos faktów, ujmowanych jednolicie jako rodzaje czynności. Aspekt, czy też subiektywny rodzaj czynności, to właśnie dokonaność i niedokonaność. Dodać należy od razu: tylko dokonaność i niedokonaność jest aspektem, nie ponadto! Wszelkie inne różnice w sposobie dokonywania się czynności — to już różnice obiektywne, wchodzące w zakres raczej słownika (choć nie wyłącznie), a w każdym razie nie tworzące wyraźnego przeciwieństwa typu *a: nie-a*, jakie widzimy w stosunku dokonaności do niedokonaności.

Odróżnienie aspektu od obiektywnego rodzaju czynności zmieni przede wszystkim dotychczasowy sposób ujmowania aspektu¹⁾ jako cechy, wynikającej z treści czasownika. Każda bowiem w zasadzie treść czasownikowa może być ujmowana i w dokonaności i w niedokonaności: obok polskiego *dam, padnę, umrę* istnieją przecież odpowiedniki niedokonane: *daje, padam, umieram* itd. Nie znaczy to jednak, że we wszystkich językach indoeuropejskich wszystkie formy czasownikowe są formalnie scharakteryzowane jako wyrażające taki, nie zaś inny aspekt. Że tak nie jest, na to najlepszego przykładu dostarcza właśnie język grecki. Wszakże greckie futurum formalnie aspektu nie wyraża (Witkowski, str. 181 i n.) — choć oczywiście z kontekstu bardzo często można się domyślić, czy chodzi o dokonaność, czy też o niedokonaność. W języku greckim różnica aspektu, która w językach słowiańskich wyraża się w obocznym istnieniu dubletów słownikowych (jak *dać: dawać, paść: padać* itd.), normalnie nie wyraża się w elementach słownikowych — nie można więc mówić (ogółem biorąc) o greckich czasownikach dokonanych lub niedokonanych; to ujmowanie słuszne jest tylko dla języków

¹⁾ Posługuję się teraz tym terminem tylko dla krótkości, by nie powtarzać wciąż: subiektywny rodzaj czynności.

słowiańskich i to z pewnymi zastrzeżeniami. W języku greckim odróżnienie aspektu odbija się w obocznym istnieniu tematu praesens i tematu aorystu; jak to uwidocznił Witkowski (str. 156), temat praesens wyraża niedokonaność, temat aorystu dokonaność. Tylko takie czasowniki greckie, które nie ukazują się w ogóle w praesens (jak *εἶδov, ᾔδov* itd.), można by nazwać dokonanymi; tylko takie, które nie ukazują się w aoryście (jak *εἶλυ*) — niedokonanymi. Mamy tu jednak do czynienia z wypadkiem wyjątkowym, który w systemie morfologii greckiej roli nie odegrywa. Normalnie przecież każdy czasownik grecki posiada swoje praesens i swój aoryst.

Z chwilą, gdy się zajmie to stanowisko, tj. gdy jako odrębną kategorię morfologiczno-składniową uzna się aspekt ograniczony do przeciwieństwa dokonaności i niedokonaności, zbędne się staną możne rozważania nad rodzajem czynności w praesens: każdy czasownik, który tematem czasowym praesens wyraża rzeczywisty czas teraźniejszy, jest w tym temacie czasowym niedokonany, bez względu na to, czy wyraża czynność, której ciągłość w czasie jest mniejsza, czy też większa; czy wyraża fakt jednokrotny, czy wielokrotny; czy koniec lub początek czynności brany jest pod uwagę, czy też nie. Odwrotnie, ten sam czasownik w temacie czasowym aorystu będzie dokonany.

Witkowski nie docenia tego ograniczenia pojęcia aspektu do przeciwieństwa dokonaności i niedokonaności, nie daje jednak na to miejsce zadowalającego rozwiązania, a co ważniejsze, w praktyce stosuje sam kryterium dokonaności i niedokonaności w ocenie rodzajów czynności prajęzykowego czasownika.

O ile nie zadowala mnie w pewnych szczegółach przedstawienie stosunku dokonaności i niedokonaności, o tyle ujęcie rzekomego perfektywowania czasowników greckich przez dodanie prepozycji (str. 168—177) uważam za jeden z najpiękniejszych rozdziałów Składni; całkowicie też przychyliam się do wniosku autora, jasno sformułowanego na str. 177: nie ma w języku greckim perfektywowania w znaczeniu, które ten wyraz ma w językach słowiańskich. Można tylko mówić, że temat praes. przybiera z prefiksem znaczenie *terminatywne*. Jedyne zastrzeżenie, jakie tu od siebie dodam, dotyczy proponowanego przez Witkowskiego zrównania stanu słowiańskiego z łacińskim. Moim zdaniem, łacina nie zna perfektywowania przez dodanie prepozycji tak samo, jak język grecki. Nie tu jednak miejsce na roztrząsanie zagadnienia latynistycznego.

Przejdziemy teraz do innej dziedziny. — W rozważaniach nad stopniem czasu można by zarzucić zbyt szczupłe uwzględnienie wypadków użycia tematów czasowych dla wyrażenia pozaczasowości. Jest to jedna z bardzo charakterystycznych cech języków indoeuropejskich, że nie posiadają one na ogół takich formacji morfologicznych, które budową swą wyrażają pozaczasowość. W braku odrębnych formacji stosunki pozaczasowe wyrażane są w tych językach takimi formacjami, które normalnie służą do oddania pewnego stopnia czasu, a więc w języku polskim przeważnie formacją praesens, co jednak z punktu widzenia ogólnego weale nie jest czymś naturalnym lub obowiązującym. W różnych językach indoeuropejskich różne służą do tego formacje. Oczywiście, może się zdarzyć, że pewna formacja czasowa stanie się z biegiem czasu wykładnikiem pozaczasowości; punktem wyjścia takiej

normalizacji może być wówczas konstrukcja, która początkowo posiadała swą ściśle czasową wartość (wyrażała stopień czasu); z chwilą jednak, gdy stała się tradycyjnym środkiem wyrażania pozaczasowości, nie należy już doszukiwać się w niej ściśle czasowych elementów.

Takie stanowisko pozwoli wyjaśnić pewne wypadki użycia aorystu w języku greckim, mianowicie tzw. aorystu gnomicznego. Witkowski omawia oczywiście te wypadki (str. 196 i nn.) i referuje poglądy różnych autorów, jednak własny jego sąd nie łatwo z referatu wyłuskać. Moim zdaniem chodzi tu właśnie o pozaczasowość. Że w epoce historycznej aoryst gnomiczny jest pozaczasowy (jak twierdził Musić), to widzi również i Witkowski, gdy zestawia grecki aoryst gnomiczny z polskim użyciem dokonanego praesens w sentencjach, jak *małym człowiek się pożywi*, i dodaje: to praesens jest w gruncie bezczasowe (str. 198; w uwadze jednak do str. 197 kategorycznie stwierdza, że grecki indicat. aor. wyraża przeszłość, tym samym kwestionuje więc pozaczasowość aorystu gnomicznego). Inna rzecz, jak doszło do ustalenia tej pierwotnie czasowej konstrukcji (normalnie augmentowanej u Homera) dla wyrażania sentencji; tu można by się zgodzić na to objaśnienie (Sommera), ku któremu skłania się i Witkowski, że mianowicie aoryst gnomiczny wyszedł z przysłówi, które lubią formę anegdotyczną (jak w cytowanym na str. 197 polskim *przyszła koza do woza*), a więc pierwotnie uwzględniającą stopień czasu. Tylko jednak punkt wyjścia można objaśnić taką narracyjną konstrukcją; już u Homera aoryst gnomiczny jest tradycyjną formą wyrażania pozaczasowości i stopień czasu roli, jak mi się zdaje, wcale tu nie odegrywa, co najlepiej widać z konstrukcji zależnych od aorystu gnomicznego zdań pobocznych; ukazuje się tu coniunctivus z *ὅτι*, nie zaś optativus (Witkowski, str. 197); tak już u Homera.

Uwzględnienie pozaczasowości rzuci również światło na użycie aorystu dla wyrażenia czynności (rzekomo) przyszłej, mianowicie w zdaniach warunkowych, jak II. 9, 413 (słowa Achillesa): *εἰ μὲν γὰρ αὐτὸν μένων Τρώων πόλιν ἀμφιμάχομαι, ὅλκιμο μὲν μοι νόστος, ἀτὰρ κλέος ἄφθιτον ἔσται*. Nie chodzi tu chyba ani o przeszłość, ani też o przyszłość, lecz tylko o dokonaność, ujętą bez brania pod uwagę stopnia czasu (str. 195; por. uwagi Witkowskiego na str. 182 o wyrażaniu aspektu w czasie przyszłym). — Również w przykładach z Herodota, jak 2,47 (świnie Egipcjanie uważają za zwierzę nieczyste) *καὶ ὅτι τις παύσῃ αὐτὸν — ὁὖς, αὐτοῖσι ἡγιασμένοι ἀπ' ὧν ἔβλαψε ἑαυτὸν βᾶς ἐπὶ τὸν ποταμόν*, mamy z pewnością do czynienia z pozaczasowością: mowa tu bowiem o wypadkach, które zdarzają się zawsze, ilekroć nadarzą się odpowiednie warunki. Użycie aorystu, a więc ujmowanie czynności jako dokonanej, jest tu, jak zaznaczył Witkowski (str. 195), właściwością Herodota. Czy jest to cecha stylistyczna, tj. świadomie przez tego autora wprowadzona, czy też charakteryzuje ona dialekt, jakim się Herodot posługuje (a więc jest już u Herodota elementem tradycyjnym), tego bez dalszych studiów rozstrzygnąć oczywiście nie można. Niewątpliwie jednak mamy tu do czynienia z pozaczasowością, ustalenie zaś użycia aorystu uzależnione tu być może od rodzaju czynności (aspektu).

W inną dziedzinę wkracamy omawiając takie użycie aorystu, jak *ἡσθὴν* „ciesze się”, *ἐπ-ἦνθεα* „pochwalam” itd. Witkowski widzi tu „czynność, która odbyła się co dopiero i sięga niejako jeszcze w chwilę dla mówiącego obecną”;

197 197 u d
przysła koza
do woza

ich gnom.

aoryst ten „zbliża się znaczeniem do praesens” (str. 194 i n.; por. Debrunner, IF 48, 1930, 10—13). Mamy tu do czynienia z wypadkiem niezmiernie charakterystycznym, którego objaśnienia nie należy jednak szukać w czasowej wartości aorystu. Są to wypadki, które Koschmieder nazwał „typem koincydencyjnym”, a które dadzą się ująć w następującym sformułowaniu: samo wypowiedzenie danego słowa jest równocześnie tą czynnością, o której się w czasowniku mówi (por. Koschmieder, Nauka o aspektach czasownika polskiego, Wilno 1934, str. 109; poprzednio już Škrabec, Arch. f. sl. Phil. 25, 554 i n.; dyskusję nad tym problemem prowadzili: Debrunner, IF 48, 1930, 91—92; Koschmieder, IF 53, 1935, 287—295; Ed. Hermann, IF 54, 1936, 264). Wypowiedzenie nie jest tu informowaniem o pewnej czynności, lecz samą tą czynnością; tak oto po polsku rozpowszechniony zwrot *poproszę o bilety* w ustach konduktora nie jest zawiadomieniem, że nastąpi prośba (jakby było w zwrocie: za chwilę *poproszę panów o bilety*), lecz jest właśnie samą prośbą. Gdy piszę: *dodam, że...*, nie zawiadamiam, że za chwilę coś dodam, lecz właśnie coś dodaję. Ten sam wypadek mamy w badanej konstrukcji greckiej: *ἐπὶνεσα* nie wyraża zawiadomienia o pochwie, lecz jest samą pochwałą; *ἐμεμψάμην* jest samą naganą; w wierszu Sofoklesa Phil. 1289: *ἀπόμοσ' ἄνδρ' Ζηνός ὀπίσσω σέβας* mamy formułę przysięgi, nie zaś informację o przysiędze (zwrócić należy uwagę, że prawie zawsze mamy tu czasownikową formę 1. osoby 1. pojedynczej; w cytowanym przez Debrunnera IF 48, 1930, 12 przykładzie z Dziejów Apostolskich 9,34, gdzie koincydencję wyrażono w praesens, użycie trzeciej osoby wy tłumaczenia nie wymaga; św. Piotr mówi do chorego: *Αἰνέα, ἰάται σε Ἰησοῦς Χριστός ἀνάστηθι καὶ στήθων σεαυτοῦ*). — We wszystkich tych wypadkach stopień czasu roli nie odegrywa. Fakt, że takie samo użycie istnieje w najstarszych tekstach wedyckich, każe również szukać tu czegoś innego niż stopnia czasu. Moim zdaniem (idę tu za Koschmiedrem) chodzi tu o wyrażenie dokonaności, jak w polskich zwrotach: *poproszę, dodam, przypomnę* itd., a już wtórnym tylko objawem, wynikającym z natury typu koincydencyjnego, jest, że czynność, o jakiej mowa, należy do teraźniejszości.

Na zakończenie jeszcze parę drobnych uwag. — W rozdziale o stronach bardzo jasno przedstawiono prąjzykową wartość *activum* i *medium*, zdaje mi się jednak, że zbyt mało uwagi poświęcono impersonalnemu użyciu *passivum* (wzmianka na str. 100). Prawda, że zwroty takie, jak *λέγεται*, czy też znane *ὁ παραινέεται* w rozwoju składni greckiej wybitniejszej roli nie odegrały. Warto byłoby jednak mym zdaniem zaznaczyć, że jest to typ składniowy rozpowszechniony w innych językach indoeuropejskich (np. w łacinie, zwłaszcza archaicznej) i że właśnie jako impersonale należy on już do systemu prąjzyka; można nawet przypuszczać, że w epoce prąjzykowej impersonale stanowiło trzecią stronę czasownika, przeciwstawiającą się znaczeniowo, a być może i formalnie, zarówno w stosunku do *activum*, jak do *medium*.

Inna uwaga dotyczy zagadnienia definicji zdania (str. 35—37). Tu przede wszystkim wskazówki bibliograficzne należałoby uzupełnić tytułem książki: J. Ries, Was ist ein Satz, Praga 1931; nie dlatego, oczywiście, bym uważał, że Ries rozwiązał to zagadnienie, lecz ze względu na zgromadzony tam i omówiony materiał; przedstawiono tu i częściowo zanalizowano około 150 róż-

nych definicji zdania. Co się tyczy zaproponowanej przez Witkowskiego definicji: Zdanie jest to wyraz językowy myśli, uczucia lub woli, stanowiący całość w sobie zamkniętą, mam jej do zarzucenia, że termin „całość w sobie zamknięta” nie jest dość jednoznaczny. Czy bowiem wyrazu nie można nazwać całością w sobie zamkniętą? Albo czy okresu, złożonego niewątpliwie z kilku zdań, nie można nazwać całością w sobie zamkniętą? Wszystko zależy od tego, co rozumiemy jako całość. Niejasnym też jest, czy termin „całość” pojmowany jest w znaczeniu psychologicznym, tj. czy chodzi o treść psychiczną, czy też może o cechy fonetyczne (melodia zdania), czy może o jedno i drugie naraz. W każdym razie o składniku intonacji zdaniowej Witkowski w tym związku nie wspomina. — Chętnie jednak się zgodzę, że właściwe zdefiniowanie zdania jest rzeczą praktycznie nieosiągalną.

W zakończeniu chcę podkreślić raz jeszcze to, od czego mą recenzję zacząłem: dzieło prof. Witkowskiego uwiódłoby doskonale dzisiejszy stan wiedzy w zakresie składni greckiej. Rozważania, jakie wyżej podałem, są to raczej refleksje na tematy, poruszone w Składni, niż uwagi krytyczne. Nieraz służą one raczej do wypuklenia ukrytych w referatowym ujęciu sądów autora niż do ich zmodyfikowania.

JAN SAFAREWICZ

Raccolta di scritti in onore di Ulrico Wilcken nell' occasione del suo LXX anno. Società editrice „Vita e Pensiero”. (Aegyptus XIII) Milano 1933.

Z najokazalszym niewątpliwie upominkiem ku uczczeniu 70-lecia Ulryka Wilckena wystąpili Włosi, dedykując mu XIII rocznik czasopisma „Aegyptus” w postaci okazałego tomu o 692 stronicach, obejmującego 75 artykułów z dziedziny papirologii, pióra uczonych europejskich i amerykańskich. Mają one niezwykle bogactwem treści i różnorodności zaświadczyć wobec jubilatów uderzającą trafność słów Egona Weissa (Aeg. XIII 299): „Wohl wenige Zweige der Altertumswissenschaft gewähren so umfassenden Einblick in die Gesamtheit der Antike und der von ihr umspannten Lebensbeziehungen wie die Papyrusforschung”. Chlubnie zaznaczył się w księdze pamiątkowej udział przedstawicieli także polskiej nauki w osobach: Stanisława Witkowskiego¹⁾, Rafała Taubenschlaga²⁾, Kazimierza Kumanieckiego³⁾ i Jerzego Manteuffla⁴⁾.

Z całej tej plejady artykułów wybrałem kilka, które mnie specjalnie zainteresowały i z nimi chciałbym zaznaczyć Czytelników „Eos”.

Witkowski Stanisław: *De atticitate epistularum privatarum graecarum observationum specimen.* (Str. 529—541).

Mamy przed sobą w całym tych słów znaczeniu *ἡμέας ὁλίγων τε φίλων τε!* Nie jest to zwykły artykuł naukowy, będący mniej lub więcej opracowanym przyczynkiem, lecz maleńka, zamknięta w sobie, całość metodycznie opracowana, która problemat obrany w pewnym ściśle określonym zasięgu wyczer-

¹⁾ De atticitate epistularum privatarum graecarum observationum specimen. (Str. 529—541).

²⁾ Der Leihvertrag im Rechte der Papyri. (Str. 238—240).

³⁾ De Aesopi vita supplenda. (Str. 51—52).

⁴⁾ De novo quodam librorum inventario. (Str. 367—373).

puje zamykając rzecz ustępami: conclusio, appendix i index vocum et elocutionum. Stąd artykuł ten jako całość zamknięta może być od razu punktem wyjścia dla badań innych uczonych.

Na wstępie autor stwierdza, że tzw. *zotwē* potoczna, której najlepszym źródłem są papirusowe listy prywatne, dotąd tylko częściowo została zbadana; mało stosunkowo znana jest składnia, książka bowiem Maysera traktuje język listów prywatnych razem z językiem innych papirusów. A już najmniej zbadana jest copia verborum tych listów. Wedle więc dzisiejszego stanu rzeczy sprawa przedstawia się tak, że nie można powiedzieć, czy *zotwē* potoczna ludzi wykształconych III w. a. C. zawierała więcej pierwiastków attyckich czy hellenistycznych. Wobec tego autor postawił sobie za zadanie: zbadać copiam verborum kilku listów z III w. a. C. z tym, żeby w ich języku oddzielić pierwiastki attyckie od hellenistycznych i w ten sposób wykazać ich attycyzm. Za przedmiot więc badań obrał całą copiam verborum każdego listu z pominięciem jedynie wyrazów utartych. Następnie zbadał, czy dany wyraz zachodzi u prozaików attyckich V i IV wieku i te określa jako „klasyczne”. Po czym poddał badaniu 6 listów z połowy III w. a. C., listów ludzi wykształconych, przy czym brał pod uwagę nie tylko na formę wyrazów, lecz także na ich znaczenie, zważywszy, że *zotwē* nierzadko używa wyrazów attyckich w innym znaczeniu aniżeli pisarze attyccy. W zakończeniu przedstawił autor, co można powiedzieć o attykości mowy potocznej w połowie III w. a. C.

Jakże więc obfita treść jak na rozmiary rozprawki!

Autor dobrze zdaje sobie sprawę z tego, że na podstawie niewielkiej liczby przykładów trudno rzecz rozstrzygnąć bezapelacyjnie; niemniej chodziło mu o to, by ta rozprawka stała się posiewem, aby inni badacze, którzy zechcą się tą sprawą zająć, po zbadaniu znacznie obszerniejszego materiału rozstrzygnęli, czy wnioski jego są trafne.

Po wyluszczeniu zasad, których będzie się trzymał, przechodzi autor poszczególnie listy według swego wydania z roku 1911 i stwierdza:

1. W liście nr 1 wszystkie wyrazy są attyckie.
2. W liście nr 8 użycie wyrazu poetyckiego *εὐίλατος*, dalej użycie w znaczeniu odmiennym od attyckiego wyrazów: *προσσιαιέω*, *παρεπιδημέω* i zwrotu: *διὰ τέλους*.
3. W liście nr 2 hellenistyczny charakter wyrazu *τελώνιον* jako nazwy władzy oraz medialne użycie wyrazu: *οἰκονομέω*.
4. W liście nr 3 poza wyrażeniem: *ἀπὸ τοῦ παρόντος* = att. *ἐν τῇ παρόντι* zasób wyrazów jest czysto attycki.
5. W liście nr 12 spotykamy wyraz nowy: *ἐδχαριστέω* oraz wyraz: *πολλωροέομαι*, którego w activum zaczęto używać dopiero z końcem okresu attyckiego.
6. W liście nr 21 użyto wyrazu poetyckiego *ἔριφος*, nadto zachodzi nowy wyraz pochodny: *ἡματιομός*, nowy wyraz *φολακίτης*, wreszcie compositum *συνδιακομιζέω*.

Dla porównania bierze jeszcze autor fragment listu nr 59 z II w. a. C. i tu stwierdza, że poza wyrazem *λατοκλήσις* wszystkie inne są attyckie.

Wniosek: Ze zbadania 7 listów wynika, że u autorów ich, ludzi wykształconych, zamieszkających w Egipcie, copia verborum jest w olbrzymiej większości attycka.

Jerzy Manteuffel: *De novo quodam librorum inventario*. (Str. 367—373).

Chodzi tu o papirus, który w zbiorze „Papyri Varsovienses” otrzymał nr 5. Po przedstawieniu, jak Uniwersytet warszawski przyszedł do posiadania papirusów za pośrednictwem Karola Schmidta, stwierdza autor, że po wydanym przez Wilckena (Chrest. nr 155) katalogu książek z początków III w. p. C. a następnie po wydaniu przez Vitelli’ego w Atene e Roma VII N. 66 p. 178 i n. drugiego katalogu również z III w. p. C., trzecim katalogiem spisany na papirusie okazał się pap. Varsov. 5. Zdaniem autora pochodzi on z jakiejś biblioteki powiatu arsinoickiego, co potwierdził Karol Schmidt. Jak się okazuje, biblioteka składała się z pism filozoficznych i medycznych.¹⁾

Berneker Erich: *Zur Sondergerichtsbarkeit*. (Str. 25—30).

W swoim referacie z wydawnictw papirusowych (Archiv IX 232) zwrócił Wilcken uwagę jurystów na pap. Zen. Cairo 59466, jako pozwalający wysnuć pewne wnioski z dziedziny sądownictwa za Ptolemeusza Filadelfa. Chodzi o list niejakiego Meieusa do Zenona, którego treść w zachowanej jego formie przedstawia się nam bardzo niejasno. Trzeba było dopiero bystrości Wilckena, który zrekonstruował priora tej sprawy, by rzecz nie przedstawiała już żadnych trudności. Oto na podstawie brzmienia listu wynioskował Wilcken, że niejaki Pasis wraz z autorem listu, pszczelarzem Meieusem, są w sporze z niejakim Stachysem. Meieus, przynależny do miejscowości *Ἀζάνδων πόλις*, zna Zenona dobrze z jakiegoś dawniejszego procesu, w którym o rozsądzenie sprawy prosił właśnie Zenona, Pasis zaś służy u Zenona jako pasterz owiec i przebywa w Filadelfii. I ze Stachysem spotykamy się często w papirusach z archiwum Zenona, z których dowiadujemy się, że był parobkiem subdijekty Zenodorosa.

Jaką rolę w tej sprawie ma odegrać Zenon?

Na to pytanie nie można dać odpowiedzi jednoznacznej, bo tu mamy do czynienia ze specyficzną jego rolą jako plenipotentą ministra Apolloniosa. Zgodnie z Edgarem trzeba stwierdzić, że w teorii Zenon nie był państwowym urzędnikiem, a więc ani *οἰκονόμος* ani *ἐπιστάτης*, niemniej faktycznie spełniał on na obszarze całej *δωρεά* Apolloniosa funkcje oikonomosa w charakterze urzędnika sądu specjalnego. Niezależnie jednak od tego z powodu ogromnego miru wśród ludzi zamieszkałych na obszarze *δωρεάς*, był przez nich nagabywany jako człowiek prywatny. W takich warunkach trudno istotnie przeprowadzić rozgraniczenie między jego działalnością prywatną, doradczą i pośredniczącą a urzędową.

Wszyscy trzej, u których tu chodzi, tj. oskarżyciele i oskarżony, są *ὑποταγμένοι τῇ διοίκησει*, a więc o normalnym sądzie nie może tu być mowy. Z pap. Cairo Zen. 59520 wynika, że Meieus ma do Zenona nieograniczone zaufanie. Możliwe więc, że i w naszym wypadku zwrócił się do Zenona

¹⁾ Po bliższe szczegóły odsyłam czytelnika do wydanych 1935 przez tegoż autora Papyri Varsovienses str. 7 i n. oraz do artykułu jego w Księdze pamiątkowej Cwiklińskiego, Poznań 1936, str. 145—154.

z prośbą o rozstrzygnięcie sporu. Atoli Zenon oświadczył, że zachodzi tu trudność formalna ta, iż nieprzynależni do danej miejscowości nie mogą wytaczać skargi przed forum niewłaściwym w myśl zasady: *actor sequitur forum rei*.

Odpowiedź Zenona nie była widocznie na rękę Meiusowi, skoro zdecydował się w ogóle skargi nie wnieść. Wobec takiej decyzji Meiusa przyszło zapewne zapytanie ze strony Zenona, a nasz list jest na nie odpowiedzią. Powoływanie się Zenona na zasadę przynależności nie jest — zdaniem Meiusa — słuszne. Właściwego powodu, dla którego nie wytacza skargi w Krokodilopolis, Meius nie podaje, podaje tylko następstwa: obu oskarżycieli aresztowanoby z chwilą, gdyby zbliżyli się do metropolii powiatu... Wobec odpowiedzi Zenona występuje Meius z interesującą kontrpropozycją: sprawa mogłaby być rozstrzygnięta w miejscowości, w której obie strony byłoby *ξέροι*. Z argumentacji Meiusa widać, że nie są mu miłe osobiste stosunki, jakimi oskarżony rozporządza w Krokodilopolis, bo te mogłyby wpłynąć niekorzystnie dla niego na wynik procesu. Toteż charakterystyczne, że Meius liczy na pomoc Zenona i to na pomoc prywatną, bo urzędowo Zenon nie ma tu nic do powiedzenia. Jego propozycja, aby i oskarżyciele byli w miejscu oskarżenia *ξέροι* i żeby to zrobił Zenon, jest możliwa do spełnienia, bo Zenon, jako prawa ręka ministra, mógł u niego zdziałać wiele. Mógł więc do władzy w uzgodnionej miejscowości wystosować tzw. *ἐπιστολήν*, zawiadomić o tym pominiętą władzę w Krokodilopolis a nawet wywrzeć pewien nacisk na oskarżonego. Ale kto jest tym, który wyrokuje w sprawach tzw. *ὑποτέτακται* w Krokodilopolis? Zapewne subdijekta Zenodoros, a więc najbliższy ministra Apolloniosa, pan oskarżonego Stachysa! Dlatego Meius jest dość oględny w wyrażeniach, bo nie chce go wobec Zenona posądzać o stronnictwo; z tejże przyczyny Pasis jest w panicznym strachu i dlatego chroni się do ołtarza królewskiego, by uniknąć wyroku subdijekty, w którego bezstronność nie wierzy.

Pouczającą jest rzeczą przyjrzeć się w świetle tego aktu różnicy między sądownictwem zwykłym a sądownictwem urzędników administracyjnych. Trwoga pocziwego Pasisa, która nie jest nieuzasadniona, bo opiera się na doświadczeniu, rzuca jaskrawe światło na stosunki w sądownictwie specjalnym w połowie III w. a. C., kiedy to wszechwładny urzędnik w stosunku do podlegającej jego władzy ludności zbyt często pozwala sobie na akty samowoli.

Bell H. I.: *Diplomata Antinoitica*. (Str. 514—528).

W roku 1911 Muzeum Brytyjskie nabyło kolekcję papirusów, zawierającą pokaźną liczbę dokumentów interesujących i ważnych. Wśród nich wiele pochodziło z Tebtynis i zawierało dokumenty pewnej rodziny z Antinoopolis. Dla nas ważne są one z tego powodu, że przedstawiają nowe dowody na to, jakim to oczkiem w głowie stało się nowo założone przez Hadriana tzw. greckie miasto Antinoopolis.

Nie mogąc wydać chwilowo całego zbioru, Bell wybrał 5 najcenniejszych tekstów, by wydać je w księdze pamiątkowej Wilckena.

Przejdźmy je po kolei.

1. *Pap. Lond. Inv. No. 1890 + 1892*. Rok 135 p. C.

Doniosłość tego wyciągu z dziennika urzędowego stratego z Herakleopolis tkwi w fakcie, stwierdzającym, że Antinoopolici byli zwolnieni od opłaty tzw. *ἐγκόκλιον* uiszczanej przy nabywaniu nieruchomości.

Różnica zdań w konkretnym sporze między niejakim Kastorem, synem Asklepiadesa, a Heronem, poborcą należitości zwanej *ἐγκόκλιον*, dotyczy kwestii: czy to zwolnienie od opłaty było ogólne czy też ograniczone było do nabywania własności w samej Antinoopolis, bo — jak okazała praktyka — wyrażenie: *ἐν τῇ Ἀντινόου πόλει* interpretowano także jako *ἐν τῇ Ἀντινόου νομαρχίᾳ*. Kastor motywuje swoje stanowisko jak następuje: *...τὸν γὰρ νόμον Καίσαρα μεθ' ὃν ἄλλων ἐχαρίσατο δοῦρεὼν τοῖς Ἀντινοεῦσι κεκελευμέναι τοὺς ἀπὸ τῆς Ἀντινόου πόλεως τίλος μὴ δοῦναι ὃν ἐὰν κτήσονται* (sic).

Na to replikuje Heron: *...ἀτέλιον δίδοσθαι τοῖς Ἀντινοεῦσι μόνων ὃν ἐὰν κτήσονται* (sic) *ἐν τῇ Ἀντινόου πόλει*.

W duchu tej interpretacji postępowali i poprzednicy Herona, którzy pobierali *ἐγκόκλιον* w wypadkach analogicznych do wypadku z Kastorem.

Ponieważ sprawę w celu rozstrzygnięcia odesłano do epistratega, nie wiemy, jaka zapadła decyzja.

2. Pap. Lond. Inv. No. 1905. Rok 151 p. C.

Ten dokument informuje nas o stworzeniu przez Hadriana ciekawej fundacji na utrzymanie dzieci powiatu antinoickiego, o ile się rejestrują w ciągu dni 30 od dnia urodzenia.

Akt ma formę zgłoszenia do nomarcha ze strony niejakiego Lizymacha, że urodził mu się syn Heraklejdes liczący w dniu zgłoszenia dni 20. Należytość za certyfikat rejestracji zapłacił za pośrednictwem senatu miasta, dostarczając świadków aktu małżeństwa.

3. Pap. Lond. Inv. No. 1896. Rok 133 p. C.

Jest to tzw. *ἀπαρχή* czyli poświadczenie zarejestrowania. Ojcem chłopów, o których chodzi, jest Heraklejdes zwany też Valerius. Tu określony jest on jako jeden spośród *ἀνδρες Ἕλληνες*, ale — ciekawe — tenże Heraklejdes w Pap. Lond. Inv. No. 1893 określony jest jako *ἀναγραφόμενος ἐπ' ἀμφόδοις Ταμείων, Πέρονος τῆς ἐπιτορῆς*. W naszym akcie jest Antinoitą a zarazem *ἄποικος Ἀγοισιότων*. Rodzinę tę możemy śledzić do czasów Karakalli. W dalszym ciągu jest ona ściśle związana z Tebtynis i może nigdy nie osiedliła się w Antinoopolis. W obecnym dokumencie Heraklejdes określa siebie samego i świadków krótko jako *Ἀντινοεῖς*. Dokument wyjaśnia, dlaczego żaden z jego 2 synów nie mógł być zarejestrowany w ciągu przepisanych dni 30 od urodzenia. Jasnym jest, że sam Heraklejdes był nowym obywatelem, jeszcze nie zarejestrowanym w demos i że był oznaczony termin, do którego nowi obywatele mogli rejestrować swoje dzieci, dawniej urodzone, w celu uzyskania dla nich pełnych dobrodziejstw obywatelstwa. Chociaż założenie miasta przypada na rok 130 p. C., to jednak organizacja jego i jego obywatelstwa potrwała czas dłuższy; nasz dokument pochodzi zapewne z okresu przejściowego.

Procedura rejestracji przedstawia się w świetle naszego dokumentu jasno: ojciec wnosi tzw. *ἀπόμνημα* do senatu, po czym przedstawia syna osobiście przypuszczalnie w obecności świadków i przy tej okazji uiszcza zapewne należytość, chłopca wciągają do rejestru, po czym prytan wydaje ojcu dokument.

4. Pap. Lond. Inv. No. 1895. Rok 151 p. C.

Jest to również tzw. *ἀπαρχή*, stąd brzmienie aktu jest niemal identyczne z tym wyjątkiem, że wyszczególniony jest dzień, w którym chłopca zarejestrowano, niewątpliwie w celu zapewnienia sobie korzyści wypływających z rejestracji *ἐν τῷς ἡμερῶν τοῦτοκτοῦ*.

Dla porównania zestawia Bell szereg późniejszych takich certyfikatów. Dwa z nich pisane są atramentem czerwonym, obramowane u góry i po lewej stronie wzgl. ze wszystkich stron ozdobnymi kreskami. Po zestawieniu jeszcze z 3 innymi aktami wyraża Bell przypuszczenie, że certyfikaty pisane atramentem czerwonym były wyciągami z rejestrów sporządzonymi znacznie później od daty rejestracji i służącymi za dokument do okazania na żądanie.

5. Pap. Lond. Inv. No. 1894. Rok 145/6 p. C.

Dokument wpisania w poczet efebów. Zestawia go Bell z analogicznymi pap. Michigan Inv. No. 2895 i Lond. 2499 i wykazuje podobieństwa i różnice w stylizacji. Wszystkie te 3 dokumenty potwierdzają to, co powiedzieliśmy o istocie i formie papiirusu pod l. 4.

—Kiessling Emil: Zum Kult der Arsinoe im Fayum. (Str. 542—546).

Specjalne znaczenie dla rozwoju kultu Ptolemeuszów w Egipcie ma Arsinoe, druga żona Ptolemeusza Filadelfa. Ona to dała inicjatywę do stworzenia wspólnego kultu jej i małżonka, kultu tzw. *Θεοὶ Ἀδελφοί*, który wprowadzono w życie po raz pierwszy już za życia panujących władców, co jest niezwykle doniosłym krokiem w dziejach kultu Ptolemeuszów. Ale obok tego wspólnego z mężem uczczenia jej za życia ustanowił Filadelf po jej śmierci kult specjalny, wykonywany przez specjalną kapłankę *κατηφόρος* podobny eponymowy kult wraz z kapłanką *κατηφόρος* otrzymała Arsinoe później w Ptolemaidzie. W Aleksandrii czczono ją także jako Afrodytę, jako Nike i zrównano ją z Izydą.

W przeciwstawieniu do tych kultów w Aleksandrii i Ptolemaidzie była Arsinoe czczona w reszcie Egiptu prawdopodobnie na sposób czysto egipski. I tak postanowił Filadelf, że od roku 264/3 będzie w całym Egipcie pobierany specjalny podatek kościelny *ἀπόμοιρα* na rzecz kultu bogini Arsinoe Filadelfos. Jeżeli nawet kult Arsinoe, jako *σύνναος θεᾶς*łączono z kultem jakiegoś boga egipskiego, może chodzić jedynie o egipski kult tej bogini. Tak więc w miejscowości Mendes przyjęto ją do kultu boga Mendesa i kult jej wprowadzono w Sais. Ale całkiem szczególne znaczenie miał jej kult w Fayum, gdzie będąc boginią powiatu została jako *σύνναος θεᾶς* doczepiona do kultu dawnego boga powiatu Suchosa. Jednak Egipcjanie z Fayum poszli w uczczeniu swojej nowej bogini powiatu jeszcze dalej: oto nazwali teraz swój powiat arsinoickim. Już Wilcken (Droysen, Kl. Schriften II 435) podkreślił fakt, że przemianowano wtedy nie metropolię lecz powiat wedle imienia nowej bogini. Metropolia bowiem w tekstach z czasów Filadelfa i Euergetesa I nazywa się: *ἡ Κροκοδείλων πόλις τοῦ Ἀρσινόου νομοῦ*; później zgodnie z tym nazywa się poprawnie nie *Ἀρσινόη* lecz *ἡ τῶν Ἀρσινόων πόλις* tzn. miasto arsinoickich mieszkańców powiatu.

Prastary kult boga-krokodyla Suchosa był w stolicy powiatu tak dalece

zakorzeniony, że nie mógł być wyparty przez nową boginię. Stąd tytuł ich wspólnych kapłanów brzmi: *ἱερεῖς τοῦ Σοῦχος καὶ τῆς Φιλadelphov*. Suchos jest tu wymieniony na pierwszym miejscu, a Arsinoe jest doczepiona do niego tylko jako *σύνναος θεά*. Wobec tego wyłania się kwestia, czy zależność nowej bogini powiatu od dawnego boga-krokodyła istniała także w innych miejscach kultowych Fayum. Otóż mimo że mamy tyle papirusów z Fayum, żaden nie dał na to odpowiedzi. Tylko na podstawie faktów, że wyniesiono ją do rzędu bogini powiatu, że metropolię powiatu nazwano od niej, możemy wnosić, że jako bogini powiatu doznawała wielkiej czci i zapewne miała odrębny własny kult. Ten domysł znalazł poparcie w pewnym greckim napisie z Ibion-Eikosipentarouron, który nabył prof. C. Schmidt. Jest to napis dedykacyjny z czasów Filometora. Na cześć pary królewskiej i jej dzieci różne osoby poświęcają bogini Arsinoe oraz *Θεοῖς Ἐδεστέταις* tzw. *τέμενος* tj. święty obszar wraz z kapliczką. Dedykacja przypada na lata między 163 a 146/5. Nazwiska dedykantów — to typowe nazwiska czysto-egipskie z Fayum zwłaszcza *Πετεσοῦχος*. Także bóstwa, którym dedykuje się *τέμενος*, wskazują na Fayum. Arsinoe — to tylko bogini powiatu, która w wielkiej świątyni Suchosa doznawała czci jako bogini egipska wespół z prastarym bogiem-krokodyłem.

Nasz napis wskazuje, że już w połowie III w. a. C. w Medimet Mâdi rodzima ludność egipska oddawała cześć nowej bogini powiatu, nie wymieniając nawet starego boga powiatu.

W metropolii, tj. w Arsinoe, nie ważono się naruszyć prymatu Suchosa przed boginią Arsinoe; za to poza terenem jego kultu uznano nową boginię powiatu bez skrupułów za jego samodzielną boginię i czczono nawet bez równoczesnego czczenia starego boga Suchosa.

Znaczenie więc naszego napisu tkwi w tym, że stwierdza istnienie samodzielnego kultu egipskiego bogini powiatu fayumskiego.

Ernst Kornemann: Das „Hellenium“ der Makedonen in Aegypten. (Str. 644—650).

Zdenacjonalizowanie pojęcia „Hellenów“ w ptolemejskim Egipcie omówił E. Bickermann w Archiv f. Papyrusforschung VIII 220 i n. oraz IX 40 i n.

Przyjmuje on, że swoiste rozciągnięcie tego pojęcia na wszystkich przybyszów, tj. i na barbarzyńców, a więc nadanie nowej treści dawnej nazwie wyszło nie od zdobywców, lecz od pokonanych. Rozpatrując tę sprawę w dalszym ciągu, musimy pociągnąć linię demarkacyjną między członkami tych ludów, dla których podciągnięcie pod nazwę „Hellenów“ było awansem, a Macedończykami, którzy przez zaliczenie w poczet „Hellenów“ zostali zdegradowani.

Awansowanie dokonało się łatwo, natomiast ciężko było Macedończykom, jako zwycięzcom, kapitulować wobec narodu nie cenionego wysoko a czasowo nawet znieawidzonego.

Przez stworzenie terminów: „hellenizm“ i „epoka hellenistyczna“ Droysen silnie zaciemnił fakt ten, że państwa Diadochów na Wschodzie zrazu chciały być i faktycznie nawet były — choć krótko — państwami czysto macedońskimi. Królowie podkreślali wyraźnie swoją „macedońskość“, a regularna armia zwała się oficjalnie *Makedóneg* nawet wtedy, gdy dzięki insty-

tucji kleruchii stała się osadniczą, a przez przyjmowanie do tej armii terytorialnej także przybyszów greckich skład wojska przestał być czysto macedońsko-narodowym. Także określenie „Macedończycy” przeszło — przynajmniej w wojsku — proces denacjonalizacji, co Lesquier w „Les institutions militaires” wyraził w ten sposób, że „Macedończycy z pojęcia etnicznego stali się technicznym terminem wojskowym. „Stało się tu więc to samo, co z nazwą „Hellena”, w tym ostatnim wypadku na dużo szerszej podstawie. Jest rzeczą łatwo zrozumiałą, że ta warstwa Macedończyków, która rychło została przepojona nie-Macedończykami, a więc przede wszystkim Grekami, stawiała swemu denacjonalizowaniu mniejszy opór aniżeli armia etnicznie zwarta. Pierwszy atak na wszystkie ludy poza Macedończykami i to już za Ptolemeusza Sotera przypuszczono na Greków, których uważano za Macedończyków. Nie ulega wątpliwości, że zrazu z punktu widzenia militarnego ogarniającego całe państwo mówiono o władzy państwowej w Egipcie nie: król i naród, lecz: król i jego wojsko. Zrazu więc dążono do tego, by Greków dopasować do właściwego narodu zdobywców tj. Macedończyków. Że nastąpiło coś całkiem przeciwnego tj. zwycięstwo nazwy Hellenów a wraz z tym zwycięstwo greckości — to nie wina pierwszych Ptolemeuszów, lecz następstwo znikomej liczby Macedończyków, którzy mimo wciągnięcia do warstwy Macedończyków innych ludów z Bałkanu właśnie ze względu na liczbę a może i niższość kultury musieli stanąć w tyle za Grekami.

I poza Egiptem dzieje się ta sama historia. Wszędzie widzimy analogiczne dążenie, by Macedończyków wysuwać na czoło a Greków do nich dopasowywać. Nie nie małuje tego dobitniej aniżeli formuła: *οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες*, którą stworzono po zwycięstwach Filipa i Aleksandra W. Już w liście do Dariusza (Arrian II 14, 4) Aleksander W. używa zwrotu: *εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα*. Formuła ta oznacza pierwotnie całokształt obszaru państwa królów macedońskich oraz całego zjednoczonego później w tzw. korynckim związku elementu greckiego jak i ogółu ludności na tym obszarze.

Z późniejszych przykładów warto zacytować z zachowanego u Polibiusza VII. 9, 3 tekstu układu Filipa V z Hannibalem z roku 215 słowa: *ἐναντίον θεῶν πάντων, ὅσοι Μακεδόνες καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα κατέχουσιν*. Ten i inne przykłady wskazują, że wyrównanie nastąpiło już dawno, skoro wedle Polibiusza IX 37 Akarnańczyk Lykiskos w roku 211 w mowie nazywa Lacedemończyków, Achajczyków i Macedończyków *ὁμόφυλοι*. Zwyciężyła tedy koncepcja helleńska a nie macedońska; Macedończyków wciąga się do ogólnej warstwy helleńskiej zamiast żeby oni Hellenów związali z sobą i zmacedonizowali.

Zestawiając los Macedończyków z losem Rzymian, świetnie uwydatnił zasadniczą między nimi różnicę Bickermann (Archiv VIII 231): Macedończycy rozplnęli się w zdenacjonalizowanym pojęciu „Hellenów”, Rzymianie natomiast wchłonęli w siebie „Italików”.

W Egipcie, a prawdopodobnie w ogóle na Wschodzie, to wyrównanie dokonało się znacznie wcześniej, bo „macedońskość” stanowiła zbyt cienką warstwę pokostu na greckości. Proces ten przyspieszyła wielka reakcja żywiołu egipskiego, która zaczęła się za Filopatora a zwyciężyła za Epifanesa. Sytuację tę znakomicie ilustruje świeżo wydana na nowo przez Wilkena

korespondencja słynnego katocha w Serapeum Ptolemajosa z lat 172—152 a. C. Lúbo ten ostatni jest z pochodzenia Macedończykiem, mimo to przyznaje się do tego, że należy do warstwy „Hellenów“ i opowiada o przykrościach, na jakie jest narażony dlatego tylko, że jest „Hellenem: *Ἕνεκα [τοῦ;] Ἑλληνὸς με εἶναι*.

Tak więc państwo Ptolemeuszów, jeszcze w III w. rządzone po macedońsku i na macedońskiej podbudowie w wojsku i w warstwie urzędniczej zbudowane, teraz stało się państwem egipskim, które miało ponadto „helleńską“ tj. nie-egipską warstwę górną obejmującą i Macedończyków. Z pojawieniem się Rzymian ginie nawet „helleńskość“, bo nowemu państwu podlega tylko egipskość, w której rozpuścili się wszystkie dotychczasowe warstwy panujące a więc i macedońska. Liwiusz (XXXVIII 17, 11) określił lapidarnie i dosadnie ten proces, przez który przeszli Macedończycy, w sposób następujący:

„Macedones, qui Alexandriam in Aegypto, qui Seleuciam ac Babyloniam, quique alias sparsas per orbem terrarum colonias habent, in Syros, Parthos, Aegyptios degeneraverunt.“

Proces egipsyzacji Macedończyków, który przyspieszył u nich zamarcie tzw. „greckości“, rozpoczął się zapewne w tzw. *ζώρα* skutkiem stykania się na kleruchach z egipską warstwą włościańską.

Egon Weiss: De nonnullis locis papyri illius, qui Gnomon inscribitur, praesertim de iure sepulchrorum in Aegypto. (Str. 299—304).

Punktem wyjścia dla autora jest tzw. *γνώμων ἰδίων λόγος* zachowany w BGU V 1210, ważny dla prawa rzymskiego. Mimo wysokiej wartości nie został on dotąd wyzyskany tak, jak na to zasługuje. A chodzi nieraz o problemy zasadnicze. Przedmiot tego pomnika prawa stanowi przedstawienie prawnej pozycji fiskusa. Między innymi twórca jego w interesie ludności chce go uchronić przed nieuzasadnionymi atakami nie tylko przez to, że pozytywnie formułuje uprawnienia fiskusa, ale je także rozgranicza. Tym się tłumaczy, że zaraz na początku roztrząsane jest ustawodawstwo dotyczące grobów, wedle którego groby w przeciwstawieniu do cmentarzy nie podpadają pod to rozporządzenie.

Specjalnie postanowienie dotyczące grobów sprawiało komentatorom wybitne trudności. Przede wszystkim bowiem miejsce to mówi, że groby są *ἀκαταχρημάτιστοι* tzn. nie podlegają zarządzeniom prawnym. Postanowienia treści ogólnej, które by obejmowało wszystkie w Egipcie położone i w związku z tym będące grunta, nie możemy przyjąć choćby dlatego, że zakaz sprzedaży nie odnosił się do Rzymian zamieszkających w Egipcie. Gaius w Institutiones II 4, 8 stwierdza, że groby są poświęcone Dis Manibus i nie mogą być niczyją własnością tak jak res religiosae stoją extra commercium. Jakżeż więc mogłoby Rzymianom przysługiwać prawne dysponowanie cmentarzami? Wszelkie zarzuty są nieuzasadnione; wszak nasz pomnik prawa ma na myśli jedynie egipskie stosunki. Ta okoliczność, iż Gaius na początku stwierdza, że grunta na prowincji nigdy nie mogą stać się „religiosa“, oznaczałoby, że postanowienie dotyczące niesprzedajności tu nie mogą mieć zastosowania.

Atoli twierdzenie o zupełnym równouprawnieniu cmentarzy w Italii

i po prowincjach przechodzi do porządku nad tym, iż Gaius robi różnicę między pojęciami: *solum religiosum* a *solum, quod pro religioso habetur* i stąd terminologia zależna jest od sensu wyrazów, wiemy zaś, że oba pojęcia nie pokrywają się.

Nam chodzi o edykty następujące:

- 1) si quis mortuum in locum alterius intulerit vel inferre curaverit;
- 2) si quis mortuum inferre prohibitus esse dicetur;
- 3) de sepulchro violato;
- 4) de sumptibus funerum.

Tu więc, tj. w prawie edyktów, faktycznie postawione są na równi: *solum Italicum* i grunta prowincjonalne.

Calkiem inaczej przedstawia się sprawa na gruncie prawa cywilnego. Cywilna forma sprzedaży nieruchomości obejmuje albo tzw. *mancipatio* albo in *iure cessio*, które o tyle stoją ze sobą na równi, o ile powołują się na *meum esse ex iure Quiritium*.

Jak więc wynika z tego, co powiedziano, sprawę zdolności sprzedawczej tzw. *solum religiosum* oceniać należy nie wedle edyktałnego, lecz cywilnego prawa. Tymczasem dowiadujemy się z Wellejusza i Diona, że Egipt od czasów Augusta stał się *solum stipendiarium*, a o nim pisze Gaius II 14 a: item *stipendiaria praedia et tributaria nec Mancipi sunt*, a w II 21 jest powiedziane, że grunta po prowincjach należy uważać za *res nec Mancipi*.

Z tego, co powiedziano, okazuje się, jak to Gnomon mógł przyznać Rzymianom możność sprzedawania cmentarzy. Tym samym jest powiedziane, że wynikająca z cywilnego pojęcia *solī religiosi* niezdolność gruntu cmentarnego do tego, by być przedmiotem *mancipationis*, w Egipcie z jego gruntami określanymi jako *stipendiaria* czy *provincialia* nie mogła być stosowana. Gnomon tedy przedstawia nam nie miejsko-rzymskie lecz prowincjonalne prawo nawet tam, gdzie mówi o Rzymianach.

F. S.

Index Apuleianus. W. A. Oldfather, H. V. Canter, B. E. Perry with the Assistance of K. M. Abbott and other Friends and former Students published by the American Philological Association. Middletown, Connecticut 1934. American Philological Association Number III, duża 8-a, str. LI + 490 + 3 nłb.

Najznakomitszy autor świeckiej literatury rzymskiej II w. po Chr. a zarazem czołowy przedstawiciel tzw. łaciny późniejszej, Apulejusz z Madaury, podobnie jak genialny Petroniusz, zawsze szczególnie nęcił filologów nie tylko treścią dzieł swoich, ale przede wszystkim odrębnością formy literacko-artystycznej oraz oryginalnością i śmiałością języka i stylu, za co uzyskał w nowszych czasach przydomek, którym nie cieszyłby się może, żonglera wyrazów.

Jak bujnie przedstawiało się zainteresowanie zagadnieniami apulejańskimi w nowszych czasach do r. 1926, skreślił to zgrabnie w języku francuskim S. Hammer w XXIX tomie *Eos* (1926) na str. 233 i nastt. Zainteresowanie to Apulejuszem nie osłabło bynajmniej i w następnym lat dziesiątku, co więcej, wzrosło nawet, rozszerzyło się i pogłębiło, wydając plon dojrzały niejednokrotnie, szczególnie na polu językowym.

Dowodem szerszego zainteresowania się zwłaszcza *Metamorpho-*

zami Madauryczyka są liczne przekłady tego dzieła, które pojawiają się w ostatnich czasach systematycznie w Anglii, Francji, Ameryce, w Niemczech i we Włoszech. I nam nie pozwolił pozostać w tyle pod tym względem lwowski literat E. Jędrkiewicz, obdarzwszy nas w r. 1925 pierwszym, zupełnym i to bardzo udatnym przekładem *Metamorfóz*. Nawet sowiecka Rosja, zdawałoby się tak obojętna dla antyku, wydała nakładem Akademii leningradzkiej w r. 1930 pokaźny tom przekładu *Złotego Ośła*, dokonanego przez M. A. Kuzmina, ze wstępem i objaśnieniami A. I. Piotrowskiego.

Równoległe z tłumaczeniami, przeznaczonymi dla szerszej publiczności inteligentnej, pojawiają się fachowe prace naukowe, przeznaczone dla filologów. I tak artystyczno-literacką techniką opowiadania Apulejusza w *Metamorfózach* zajął się po S. Hammerze i B. E. Perzym młody P. Junghanns w gruntownej i dużej rozprawie pt. *Die Erzählungstechnik von Apuleius Metamorphosen und ihrer Vorlage*, wydanej jako I zeszyt XXIV tomu uzupełniającego *Philologusa* (1931). Nowele Apulejusza, spotykane w *Metamorfózach*, bada E. Paratore (Palermo-Rzym, 1928), a po nim O. Weinreich w *Stzb. d. Heidelb. Akad. d. Wiss., Phil. hist. Kl.*, 1931.

Odżyły także, zaniedbane trochę w poprzednich okresach, badania językowe, stylistyczne i krytyczne pism Apulejusza, wydając plon dojrzały i może najwartościowszy w tym okresie. Ciężkiej i mozolnej pracy nowego skolacjonowania kodeksów *Metamorfóz* Apulejusza, zwłaszcza F. i A podjął się po D. S. Robertsonie pizański prof. C. Giarratano, a rezultaty tej pracy zużytkował następnie w nowym wydaniu *Metamorfóz* (Turyn, 1927, *Corpus Paravianum*), które niejednokrotnie zwłaszcza trzecim obiektywizmem przewyższa trzecie wydanie *Metamorfóz*, dokonane przez R. Helma w r. 1931 (Lipsk, Teubner), ponieważ Helm psuje niepotrzebnie tekst Apulejusza koniekturami, a niejednokrotnie zbyt go normalizuje.

Wśród drobnych przyczynków krytyczno-hermeneutycznych, rozsianych po rozmaitych pismach naukowych, na pierwszy plan jakościowo i ilościowo wysuwają się prace dwu alumnów doskonałej szkoły szwedzkiej, H. Arminiego (*Eranos* XXVI, 1928) i G. Wimana: *Textkritiska studier till Apuleius* (Göteborg, 1927).

Językowi i stylowi Apulejusza poświęca wiele przygodnych wprowadzie, ale jak zawsze, trafnych obserwacji E. Löfstedt, najlepszy i najsubtelniejszy współczesny znawca języka łacińskiego, zwłaszcza późniejszego, w tomie I (1928) i II (1933) swoich *Syntactica*. Systematycznie opracował styl Apulejusza uczeń O. Weinreicha, M. Bernhard, w swoim młodzieńczym dziele, obejmującym 366 stron druku, pt. *Der Stil des Apuleius* (Stuttgart, 1927). Ale jeżeli stylistyka ta, daleka zresztą od doskonałości, wyparła na zawsze „unkritisches Sammelsurium“, jak słusznie nazwał E. Norden książkę H. Koziola pt. *Der Stil des Apuleius* (Wiedeń, 1872), i będzie przez długie lata wystarczająca, to gorzej przedstawia się sprawa ze składnią Apulejusza, która jest piękną potrzebą dnia, bo eklektyczne prace syntaktyczne, powstałe z zachęty W. Krolla, M. Lekyego (*De syntaxi Apuleiana*, Münster, 1908) i J. von

Geisau (*De Apulei syntaxi poetica et graecanica*, Münster, 1912) są zupełnie niewystarczające. Również dotkliwie daje się odczuć brak nowych, wyczerpujących prac z zakresu leksykalnego, semantycznego, prac o szyku wyrazów i ich doborze, o elementach wulgarnych itp.

Brak tego rodzaju prac językowych spowodowany został w wielkiej mierze brakiem zupełnego, nowoczesnego indeksu do pism Apulejusza. Żali się publicznie na brak indeksu obok innych leksykograf wiedeński Petschenig (*Berl. Philol. W.*, 1897, szp. 987), a zasłużony czeski łatinista R. Novák wręcz oświadcza, że bez takiego „studiorum adiumentum“, jakim jest dobry index verborum, trudno mu „quaestiones criticae grammaticasque Apuleianas tractare“ (*Quaest. Apuleianae*, 1904, str. 3).

Słuszność tych skarg potwierdzał każdy, kto do r. 1934 musiał posługiwać się niekrytycznym, niezupełnym, wadliwie ułożonym indeksem, sporządzonym w r. 1688 przez J. Floridusa do jego dwutomowego, komentowanego wydania pism Apulejusza, przeznaczonego *in usum delphini Ludovici, Ludovici Magni filii*. Posługiwanie się tym indeksem, który zresztą należał do rzadkości bibliograficznych, było bardzo utrudnione, ponieważ konfrontowanie tekstu Floridusa, na którym opierał się indeks, z nowymi wydaniem Helma i Thomasa narażało wiele czas rabujących trudności.

Toteż z wielką radością i wdzięcznością przyjmujemy po 250 latach nowy index Apuleianus, który wyszedł z druku nakładem amerykańskiego Towarzystwa Filologicznego jako III-ci numer monografii filologicznych w Middletown w stanie Connecticut w r. 1934. A jeżeli index jako rusztowanie naukowe jest wśród prac ściśle naukowych tylko *pecus*, to ten index jest w każdym razie *pecus aurei velleris*. Opracował go bowiem znany twórca dobrego indeksu do tragedii Seneki, W. A. Oldfather, wraz z kolegami swymi H. V. Canterem i B. E. Perryem przy pomocy K. M. Abbotta oraz całego sztabu przyjaciół i byłych uczniów. Pracę rozpoczęło w r. 1918, trwała więc lat szesnaście. Redakcja po rozkalkowaniu materiału zasięgała rady kilku najwybitniejszych znawców rękopisów Apulejusza, a mianowicie D. S. Robertsona, R. Helma i P. Vallette'a. Książkę wydano na pięknym i trwałym papierze, oprawiono w mocne i praktyczne płótno, licząc się słusznie z tym zapewne, że będzie ona używana przynajmniej tak długo, jak stary Floridus. Również pod względem typograficznym przedstawia się ta książka praktycznie i estetycznie. Właściwy index verborum, rozmieszczony w podwójnych kolumnach na 490 stronach, poprzedza obszerny wstęp, obejmujący 51 stron druku. Składa się on z przedmowy, zawierającej historię powstania indeksu, spis współpracowników i objaśnienia, potrzebne do nauczania się sprawnego korzystania z tego indeksu. Jest to bowiem indeks krytyczny, ponieważ autorowie nie ograniczyli się do zestawienia autentycznych wyrazów i form Apulejusza, ale zebrali także formy i wyrazy wątpliwe, koniekturalne, oznaczając ich rodzaj jednym z pięciu wprowadzonych znaków krytycznych. Po wstępie następuje krótki spis rzeczy, a za nim na pięciu stronach nowe, krytyczne wydanie fragmentów Apulejusza, opracowane przez B. E. Perryego. Nowe to wydanie fragmentów jest tym cenniejsze, że nie było dotąd fragmentów Apulejusza w wydaniu

teubnerowskim. Z większą jeszcze radością należy powitać *Additamentum ad apparatusum criticum*, który to dodatek oddawać będzie specjalne usługi wydawcom i krytykom tekstu pism Apulejusza. Dodatek ten składa się z dwóch części, z których pierwsza obejmuje 43 nazwiska apulejańczyków wraz z tytułami ich prac krytyczno-egzegetycznych, którzy ogłosili je po 1908 r., a które autorowie indeksu wyzyskali, jak zapewniają. Z prac polskich widnieje w tym spisie artykuł T. Sinki, zamieszczony w tomie XXX (1927) *Eos* i artykuły podpisanego, ogłaszane w tymże organie w tomach od XXV (1922) do XXXIII (1931). Część druga dodatku na 34 stronach dwukolumnowych zawiera lekcje kodeksów, poprawki, uzupełnienia i koniektury uczonych wraz z ich nazwiskami a często z bliższymi informacjami o ich artykułach. Krytyczny ten indeks traktuje w kolejnym następstwie *Metamorfozy*, *Apologię*, *Florida*, traktaty filozoficzne: *De deo Socratis* wraz z *Prologiem*, *De Platone et eius dogmate*, w końcu *De mundo* i *Asclepius*. Ostatnia strona tego wielkiego wstępu zawiera obszernie „compendia” gramatyczne i „sigla” tytułów dzieł Apulejusza.

Indeks opiera się na teubnerowskim tekście Apulejusza. Jednakże w słusznej nadziei, że indeks przeżyje tekst, opracowany przez Helma i Thomasa, nie cytują autorowie indeksu wyrazów Apulejusza wedle stron i linii tegoż wydania, co byłoby chwilowo najwygodniejsze, ale po liczbie ksiąg i rozdziałów, w których znajdują się cytowane wyrazy, dodają liczby linii poszczególnych rozdziałów. Sposób ten cytowania jednak w rozdziałach dłuższych, które np. we *Floridach* obejmują kilka stron, nuży i zabiera wiele czasu.

Indeks opracowano z wielką starannością i dokładnością, jak się przekonałem przez porównywanie go z indeksem Floridusa. Jest jednak rzeczą zrozumiałą, że tu i ówdzie, zwłaszcza w porządku alfabetycznym wyrazów, znajdują się pewne usterki, co w tak obszernym dziele zwłaszcza jest rzeczą nieuniknioną. Ale szkodliwsze są przeoczenia tego rodzaju, na szczęście rzadkie, jak np. pomieszenie na str. 67 form rzeczownika *cognomen* z formami przymiotnika *cognominis*, -e, wziętego mylnie za rzeczownik. Sprawa tym gorsza, że Apulejusz nie używa wcale rzeczownika *cognomen*, tylko zgodnie ze zwyczajem późniejszych pisarzy rzeczownika formy pełniejszej, *cognomentum*, a wyraz *cognomen*, raz tylko znajdujący się u Apulejusza, nie jest przekazany w rękopisach, ale jest pochodzenia koniekturalnego. Na inne drobne niedokładności w *Additamentum criticum* zwróciłem uwagę w *Munera Philologica* (Poznań, 1936), na str. 228, uw. 5-la.

Po indeksie wyrazów łacińskich Apulejusza następuje *index vocum Graecarum* z słusznym wyłączeniem monstrów językowych, powstałych z poprzekręcania wyrazów greckich, których nie rozumiał kopista, a w które obfitują zwłaszcza młodsze rękopisy Apulejusza.

Nowy ten, bardzo dobry indeks, przyczyni się niewątpliwie do nowego, jeszcze żywszego zajmowania się zagadnieniami językowymi, stylistycznymi i krytycznymi pism Apulejusza. Zainteresowania te naukowe doznają zapewne i u nas nowego natężenia, zwłaszcza że ciekawy ten autor starożytny zawsze dziwnie jakoś pociągał do siebie słowiańskich uczonych. Zajmował się nim wspomniany czeski profesor R. Novák, zajmowali się

u nas profesorowie: M. Kawczyński, K. Morawski, A. Miodoński, T. Sinko, S. Hammer i inni. Nie jest to może także wynikiem czystego przypadku, że i z niemieckich uczonych zajmowali się gorliwie Madauryjczykiem ci, których nazwiska zdradzają słowiańskie ich pochodzenie. Należą tu przede wszystkim: wiedeński H. Koziol, wrocławski J. Piechotta, raciborski M. Leky, Fr. Gatscha (słoweńskie = spodnie) oraz królewiecki H. Kretschmann, którego nazwisko, podobnie jak nazwisko wiedeńskiego językoznawcy P. Kretschmera, wywodzi się niewątpliwie od słowiańskiego karczmarza.

WI. CHODACZEK

Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von W. Kroll und K. Mittelhans. I. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, Erste Reihe: Bd XIV, XV, XVI; Zweite Reihe: Bd IV, V; Supplementbd. VI.

Przed trzydziestu przeszło laty prof. St. Witkowski, ówczesny redaktor *Eos*, zamieszczał w dziale sprawozdawczym tego pisma zwięzłe notatki bibliograficzne z wybranych nowości filologicznych, wśród których znajdowały się także ważne, choć zbyt ogólnikowe, wiadomości o artykułach, zawartych w poszczególnych, nowych tomach Paulego-Wissowy Realenzyklopädie. Notatki te urywają się niestety w r. 1909 na VI tomie tego wydawnictwa, z chwilą gdy prof. Witkowski złożył redakcję *Eos* w ręce prof. T. Sinki, a Wissowa redakcję encyklopedii w ręce prof. W. Krolla.

W latach przed wojną światową encyklopedia ta wraz z *Thesaurus linguae Latinae* znajdowała się w każdej gimnazjalnej bibliotece nauczycielskiej. Dziś niestety nie tylko żadna biblioteka nauczycielska nie może kontynuować prenumeraty tych drogich wydawnictw naukowych, ale nie może uczynić tego nawet Ognisko filologiczne, skupiające u siebie filologów-nauczycieli z całego okręgu kuratorskiego. I nie w tym dziwnego, tom bowiem jeden tego wydawnictwa, przeważnie 80-cio arkuszowy, oprawny, kosztuje dzisiaj około 130 zł, całość zaś dotychczasowa około 3000 zł. Wobec tego więc informacje o treści tego monumentalnego wydawnictwa są dzisiaj jeszcze bardziej potrzebne i pożądane niż przed wojną światową. Nawiązać jednak w zupełności na nowo przerwana niegdyś nie sprawozdawczą jest rzeczą wprost niemożliwą, ponieważ posiadamy obecnie aż 15 tomów 80-cio arkuszowych serii pierwszej, 5 takich samych tomów serii drugiej, rozpoczynającej się od litery R i 6 nieco mniejszych tomów, uzupełniających systematycznie tomy obu seryj, zwłaszcza starsze.

Zrobię więc, co jest wedle mego zdania możliwe, i zacznę sprawozdanie od roku mniej więcej 1930, omawiając wybrane, ważniejsze i ciekawsze artykuły tomu XIV-go (w części), XV-go i XVI-go (1935) serii pierwszej, tomu IV-go (w części) i V-go (1934) serii drugiej, oraz tomu VI-go (1935) uzupełniającego.

Lecz zanim przejdę do omawiania poszczególnych artykułów, muszę najpierw zauważyć w ogólności, że tak niemiecka przysłowiowa pilność i dążność do dokładności, przeradzająca się nieraz w hipertrofię erudycji, jak i nadmierna pobłażliwość redaktorów encyklopedii oraz jej nakłady sprawiły,

że źródłowa ta pierwotnie encyklopedia świata starożytnego traci coraz więcej na swojej organiczności i zwartości i staje się luźniejszym zbiorem nie tylko czasem mniej potrzebnych i zbyt długich artykułów, ale nawet nieraz jakimś *corpus* specjalnych rozpraw o rozmiarach pokaźnych książek. Ale rozlewność pisarską, widoczną zwłaszcza u młodych autorów, skłonnych zwykle, a zwłaszcza dzisiaj, do „wypisywania się” i popisywania się erudycją, należało nieraz zatamować dla dobra encyklopedii i jej ceny. W czasach bowiem dzisiejszego ubóstwa ogólnego stać się może z tym olbrzymim przedsięwzięciem naukowym, co się stało w Anglii z monumentalnym angielskim słownikiem oksfordzkim Murraya. Słownik ten obejmował pierwotnie dwadzieścia kilka tomów i przez to nie nadawał się ani do użytku, ani do kupna. Nie pomogła do jego rozpowszechnienia się znaczna redukcja formy i materiału, i dopiero wyciągi stały się popularne i bezkonkurencyjne niemal.

Rozumiemy dobrze, że tak zawilemu i ważnemu zagadnieniu, jakim są bezsprzecznie misteria starożytne, musieli obaj wybitni znawcy religij świata starożytnego, O. Kern i Th. Hopfner, poświęcić aż 140 szpalt encyklopedii, ale niezrozumiałą jest rzeczą, po co zamiast zwięzłego artykułu, przedrukowano tyleż szpalt, co misteria obejmującą rozprawę O'Brien Moore'a, pt. *Senatus*, w tłumaczeniu Ruty Keimer i W. Krolla, jako też inne angielskie dzieło 176-cio szpaltowe W. L. Westermanna, w przekładzie W. Abła i Elżbiety Illicher, zaopatrzone w liczne tablice i diagramy, przedstawiające ceny zboża w różnych czasach i w różnych okolicach (*Sitos*). Także *Makedonia* Geyera, obejmująca 134 szpalty, i rozprawa O. Steina (97 szpalt) o greckim etnografie Indyj *Megasthenesie* byłyby niewątpliwie tylko zyskały na wartości, gdyby były znacznie zwięźlejsze. Wydaje mi się także, że 30-to szpaltowy artykuł A. Ruschy o Panie egipskim *Min* nadawał się raczej do jakiejś encyklopedii egiptologicznej niż do encyklopedii starożytnego świata klasycznego.

Któż wreszcie spodziewa się, że znajdzie w tej encyklopedii ciekawe zresztą i cenne artykuły, jak np. Gardthausena o *monogramie*, Ernesta Fraenkla o nazwiskach (*Namenwesen*), F. Pfistera o nagości (*Nacktheit*) w życiu codziennym, w rzeźbie, religii i magii, Bernerta o odczuwaniu przez starożytnych piękna przyrody (*Naturgefühl*) w poezji i I. v. Lorentza w plastyce?

Przechodząc do omówienia ważniejszych poszczególnych artykułów encyklopedii zacznę od języków i literatur starożytnych jako rzeczy najważniejszych i najciekawszych dla większości filologów klasycznych.

Językom pierwotnych mieszkańców Azji Mniejszej poświęca wie-deński uczony, W. Brandenstein, bardzo interesujący, zwięzły artykuł pt. *Kleinasiatische Ursprachen*, w którym charakteryzuje on kolejno języki: protochaltycki, egejski, protoindoeuropejski, luwijski i hettycki. Ten sam uczony omawia również język karyjski, języki mieszkańców Kappadocji, wysp Krety i Cypru, a E. Vetter język Mesapiów, pierwotnych mieszkańców Apulii. Dla filologa jednak największą wartość posiada wspomniany artykuł E. Fraenkla, zaopatrzony w olbrzymią literaturę przedmiotu, omawiający kolejno: greckie imiona własne, pełne i skrócone oraz pieszczotliwe; rzymskie imiona własne, nazwiska patrycjuszowskie rzymskie, ich powstanie i znaczenie, praenomina w dawnych czasach, wreszcie na-

zwiska niewolników. Gruntowny ten artykuł kończy rozbiór nazwisk rzymskich pod względem sufiksalmym i semazjologicznym.

Wśród artykułów z zakresu poezji greckiej rzecz o *Menandrze*, pióra A. Körtego, doskonałego znawcy komedii greckiej, wybija się na pierwszy plan pod względem jakości i objętości (55 szpalt). Po szkicu biograficznym Menandra omawia Körte wpływ najznakomitszego przedstawiciela nowej komedii attyckiej na współczesnych i potomnych, analizuje jego spuściznę literacką i omawia szczegółowo wszystkie fragmenty. Rozdział o sztuce Menandra obejmuje kolejno: język poety, metrum, analizę scen i akcji, oraz charakterystykę osób komedyj. Artykuł zamyka bogata literatura przedmiotu. Historii, analizie i wpływowi mimu grecko-rzymskiego na kraje wschodnie i północne poświęca dobry artykuł, 37 szpalt zajmujący, doskonały znawca tej gałęzi literatury starożytnej, E. Wüst. Odzyskaniu niepodległości, jako też dobrej propagandzie *Eos* w czasach powojennych zawdzięczamy, że wszędzie spotykamy cytowane prace naszych uczonych. W omawianym artykule np. powołuje się Wüst na prace J. Mantouffla i St. Srebrnego. Bardzo ważny jest także artykuł A. v. Blumenthala o sielankopisarzu *Theokrycie*, w którym po najważniejszej literaturze przedmiotu omawia profesor z Jeny życie i dzieła poety, nie wyłączając pseudepigrafów, historię tekstu, metrykę i język sielankopisarza, wreszcie artyzm literacki poety.

Mniejsze natomiast znaczenie posiadają artykuły: W. Alyego o *Theognisie* i J. Geffckena o *Meleagrze z Gadary*, zwolenniku filozofii kynicznej, autorze epigramów erotycznych. W artykule tym Geffcken podaje rękopiśmienne uzupełnienia do tekstu poety, opracowane przez L. Sternbacha. Ziomkiem Meleagra i jego wzorem na polu satyry, *Menippos*em z *Gadary*, zajmują się R. Helm, autor głosnej niegdyś dziś atakowanej książki pt. *Lucian und Menipp* (Lipsk, 1906).

Wśród prac, poświęconych prozie greckiej, dominuje retoryka. Ważniejsze artykuły z tej dziedziny rozpoczyna dobry szkic literacki W. Stegemanna, poświęcony *Teisiasowi*, właściwemu obok Koraksa twórcy sycylijskiej retoryki. Ale nie tylko Teisiasem i jego nauką zajmuje się w tym szkicu młody uczony, lecz także daje on równocześnie zwięzły zarys początków retoryki greckiej w ogólności. Następnie dokładnie omawia Stegemann teorie uczonych o *éixós* w obrębie retorycznego *γένος δικανζόν*. To rozbudowanie teorii o *éixós* na gruncie wymowy sądowej uważa autor za trwałą zdobycz ściśle praktycznej i jednostronnej retoryki sycylijskiej, która została później usunięta w cień przez prace sofistów. Ten sam młody uczony poświęca gruntowny artykuł innemu twórcy szkoły retorycznej, *Theodorowi z Gadary*, rywalowi *Apollodora z Pergamon*, którego św. Hieronim nazywa *nobilissimus artis rhetoricae praeceptor*. Opierając się na ważnych J. Kowalskiego *Studia rhetorica I* (*Eos* XXXI, 1928), stara się Stegemann zrekonstruować Theodora pisma retoryczne, grammatyczne, geograficzno-historyczne i filozoficzne. Z pośród szczegółów interesujące jest zestawienie porównawcze retoryki Theodora z systemem retoryki Apollodora. Artykuł ten, w którym uwzględniono także prace retoryczne K. Morawskiego, zamykają uwagi o losach szkoły retorycznej Theodora po jego śmierci. Mniejszy artykuł poświęca Stegemann *Aeliusowi Theonowi*

z Aleksandrii, rówieśnikowi Kwintyliana, autorowi retorycznych: *προο-
γυμνάσια*, których nowe wydanie na podstawie materiałów H. Raabe go
przygotowuje u Teubnera H. Herter, młody prof. rostocki. *Theodektesem*,
retorem z czasów Aleksandra W., znanym z fenomenalnej pamięci, który
pisywał później także tragedie, zajmuje się młody Fr. Solmsen, który
stara się zrekonstruować jego system retoryczny (*τέχνη*).

Wśród artykułów, odnoszących się do filozofii greckiej, wspo-
mnieć należy pobieżny szkic W. Nestlego, poświęcony jednemu z ojców
filozofii greckiej, *Thalesowi z Miletu*. *Menedemosen z Eretrii*, założycielem
eretrejskiego odłamu filozoficznej szkoły nowomegarejskiej oraz *Menedemo-
sem kynikiem*, uczniem epikurejczyka *Kolotesa*, zajął się rostocki greecysta,
K. v. Fritz. Ten sam młody uczony poświęcił także poważny i ciekawy
artykuł 15-to szpaltowy nauczycielowi Platona, matematykowi *Theodo-
rowi z Kyrene*, oraz 22-u szpaltowy artykuł, równie ważny i interesujący,
uczniowi tegoż matematyka, przyjacielowi i uczniowi Platona, *Theaite-
towi z Aten*. K. v. Fritz opracował także filozofa szkoły kyrenejskiej,
Theodora, zwanego *ὁ ἄθεος*, natomiast K. Praechter, niedawno zmarły,
zajął się *Theodore* z Asine, nowoplatonikiem, oraz platonikiem *Taurosem*
w gruntownym, dużym artykule. Innym nowoplatonikiem, *Marinosem z Ne-
apolis*, zainteresował się O. Schissel, który opracował także *Marka sofistę*
z Bizancjum (z I w. po Chr.).

Jedną z czołowych postaci tej tzw. drugiej sofistyki był *Fa-
vorinus z Arelate*, żyjący w I/II w. po Chr., z którego licznych pism niestety
nie się nie zachowało do naszych czasów. Dopiero w r. 1930 szczęśliwy traf
sprawił, że odkryto w „*Papiri Vaticano greco II*” fragment jego mowy
περὶ φυσῆς, obejmujący 1300 normalnych linii pisma, wydany drukiem
w r. 1931 w Rzymie przez M. Norse i G. Vitelliego. Fragment ten,
przynoszący wiele ciekawych szczegółów do życia Favorinusa oraz pewne
wiadomości historyczno-literackie, streszcza i oświecla W. Schmid, znany
historyk literatury greckiej.

Trzy tylko artykuły odnoszą się do literatury lekarskiej, z któ-
rych artykuł W. Capellego o *Menodotosie z Nikomedei*, głównym przed-
stawicielu szkoły empirycznej i sceptycznej w II w. po Chr.,
stracił na znaczeniu, ponieważ posiadamy już tymczasem poważną mono-
grafię tej szkoły wraz z fragmentami jej zwolenników, opracowaną przez
K. Deichgräbera, młodego greceję z Marburga, pt. *Die griechische
Empirikerschule. Sammlung der Fragmente und Darstellung der Lehre*.
Berlin, 1930, str. VIII + 398. Natomiast ponieważ ani szkoła dogmatyków,
ani metodyków nie znalazła dotąd podobnego monografa, cenny jest arty-
kuł 16-to szpaltowy Edelsteina pt. *Methodiker*, znajdujący się w VI
tomie uzupełniającym. W tym samym tomie znajduje się duży artykuł tego
samego autora, zajmujący aż 56 szpalt, o *Hippokratesie*, zawierający bio-
grafię ojca medycyny, historię jego pism, świadectwa starożytnych o osobie
Hippokratesa, jego nauce i dziełach, wreszcie wiadomości o jego wpływie
na wieki średnie i czasy nowożytne.

Najważniejsze artykuły z zakresu historiografii greckiej są
następujące: W. Krolla o *Manethonie*, kapłanie egipskim i historyku
Egiptu i jego religii, który pisał w języku greckim, Laqueur o *Marmor*

Parium, o *Theopomposie* z *Chios* i o *Theophanesie* z *Mitylene*, G. Ostrogorskyego o *Theophanesie*, kronikarzu bizantyńskim z VIII w. po Chr., wreszcie Buxa o *Marcellinusie*, biografie *Thucydidesa*. Wszystkie te artykuły obejmują po pięćdziesiąt niemal szpalt druku.

Geografem greckim, *Menippos*em z *Pergamon*, zajmuje się na 27 szpaltach Fr. Gisinger, a *Marinos*em z *Tyru*, geografem i kartografem, na 30 szpaltach Honigmann, który posługuje się pracą Lelewela o tym geografie, znajdującą się w jego sławnym w swoim czasie zwłaszcza dziele, *Géographie du Moyen-âge* (Bruksela 1852).

Bardzo gruntownie wreszcie opracowany został przez E. Faschera *Stary i Nowy Testament* w wielkim artykule, obejmującym 109 szpalt.

Przechodząc z kolei do prac z zakresu literatury rzymskiej zaczniemy znowu od poezji. Tutaj na pierwszy plan pod względem wartości wysuwa się duży artykuł, 52 szpaltowy wypełniający, G. Jachmanna, poświęcony komediopisarzowi *Publiuszowi Terencjuszowi*. Z artykułu tego najważniejsze są niewątpliwie obserwacje Jachmanna, odnoszące się do języka, metrum i kompozycji komedij Terencjusza. Natomiast nie przynosi niczego nowego do drugiego, największego komediopisarza rzymskiego, *T. Maccusa Plauta*, mniejszy artykuł *Sonnenburga*, ściśle informacyjny i mało samodzielny. Najlepszy natomiast niemiecki znawca *Plauta*, E. Fränkel, pozbawiony katedry z powodu niearyjskiego pochodzenia, a wykładający na oksfordzkim uniwersytecie, od którego oczekiwać należało artykułu o *Plaucie*, napisał dobrą rzecz, poświęconą poecie *Cn. Naeviusowi*. Równieśnikiem *Catullusa*, poetą epicznym, holdującym kierunkowi aleksandryjskiemu, *P. Terencjuszem Varronem* z *Ataks* w Galii *Narbonieńskiej*, zajął się Fr. Lenz, który napisał także mniejszy artykuł o niezbyt utalentowanym sielankopisarzu z III w. po Chr., *Nemesjanusie z Kartaginy*. Pożyteczny jest następnie artykuł o *C. Maecenasi*, w którym O. Stein na 10 szpaltach zajmuje się kolejno źródłami do żywotu *Maecenasa*, jego nazwiskiem, pochodzeniem, życiem prywatnym i charakterem. Lepsza jeszcze jest druga część artykułu, napisana przez przedwcześnie zmarłego profesora wiedeńskiego, A. Kappelmachera, omawiająca stosunek *Maecenasa* do współczesnej literatury i literatów, jego twórczość literacką, prozaiczną i poetycką. Poematem anonimowym *Moretum* zajął się z właściwą sobie zręcznością W. Kroll, a *Maniliuszem* wydawca jego tekstu u Teubnera, nie żyjący już holenderski prof. van Wageningen.

Szereg autorów prozaicznych otwiera największy polihistor rzymski, *M. Terencjusz Varro Reatinus*, któremu poświęca gruntowny szkic, 106 szpalt obejmujący, młody prof. w Kolonii, H. Dahlmann. Bardzo ważny także i wiele nowych rzeczy przynoszący jest 20-to szpaltowy artykuł historyka E. Kornemannna o *Monumentum Ancyranum*. Obok rekonstrukcji i interpretacji tego dokumentu omawia autor jego rodzaj literacki, który różni się od biografii, względnie od autobiografii tym, iż ogranicza on się do czynów, *res gestae* (πραξεις), dokonanych w służbie publicznej, państwowej. Chodziło mianowicie w owym *Monumentum* o przedstawienie wielkich cnót i zalet charakteru wielkiego cesarza, a mianowicie: *virtus*, *iustitia*, *clementia* i *pietas*. W obfitej literaturze przedmiotu nie brak także

pracy H. Markowskiego, ogłoszonej o tym pomniku w *Eos* XXXII (1929).

Przechodząc do niektórych przedstawicieli tzw. łaciny późniejszej nadmienić muszę, że krótki artykuł H. G. Opitza o *Minucjuszu Feliksie* nie posiada bynajmniej większej wartości niż znane szkice Minucjusza z niemieckich podręczników literatury rzymskiej. Natomiast rzecz o właściwym twórcy tzw. łaciny kościelnej, płodnym bardzo pisarzu *Tertulianie*, pióra uczonego teologa H. Kocha, należy do najlepszych artykułów omawianej encyklopedii. Koch na 23 szpaltach analizuje zwięźle wszystkie prawie dzieła tego ojca teologów, dzieląc je na trzy grupy, na: 1) pisma apologetyczne, 2) dogmatyczne i 3) praktyczno-asketyczne. Ważny zwłaszcza bardzo jest szczegółowy traktat o języku i stylu Tertuliana, w którym mamy indeks wyrazów nowych, stworzonych przez Tertuliana. Traktat ten posiada samodzielną wartość mimo dużej pracy H. Hoppego, *Syntax und Stil des Tertullian* (Lipsk, 1903), jako też nowych przyczynków tegoż autora do pracy dawniejszej, pt. *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians* (Lund, 1932). Nie Henryk, ale Karol Hoppe, który obok innych prac z dziedziny historii weterynarii starożytnej wydał w r. 1927 w Lipsku *Commenta artis medicinae veterinariae Pelagoniusa*, daje ważny, samodzielny i problemowy do opracowania wskazujący szkic starożytnej *Mulo-medicina*. Cenne są jego uwagi, poświęcone Palladiusowi, którego księgę *De veterinaria medicina* niedawno odkrył i wydał J. Svennung, młody szwedzki uczony, niezwykle płodny uczeń P. Perssona i E. Löfstedta, którego już praca doktorska, pt. *Orosiana* (Upsala, 1922), należy do najlepszych prac nowszych z zakresu łacińskiego języka późniejszego. P. Wessner zajął się w dłuższym artykule gramatykiem z II w., Kw. *Terencjuszem Scaurusem*, a w mniejszym retorem z IV w., pochodzącym z Afryki, *C. M. Victorinusem*. Większą jednak wartość od tych szkiców posiadają dwa jego duże artykuły o dwu ważnych bardzo autorach V w., a mianowicie o *Macrobiuszu* (29 szp.) i o *Martianusie Capelli*. Ten ostatni artykuł, jakkolwiek od poprzedniego krótszy (14 szp.) i może zwięźlejszy, posiada dużą wartość samodzielną. Cenne w nim są zwłaszcza uwagi uczonego autora o źródłach, z których korzystał *Martianus Capella*, i obserwacje, odnoszące się do języka autora *De nuptiis Philologiae et Mercurii*.

Wspomnieć w końcu należy o małym artykule Kinda, poświęconym lekarzowi *Marcellusowi Empirykowi* z V w., którego wydał w r. 1916 M. Niedermann, doskonały znawca łaciny późniejszej, oraz o solidnej pracy cytowanego już K. Deichgräbera, poświęconej jednemu z 203 Teodorów, omówionych w tej encyklopedii, a mianowicie lekarzowi z IV/V w., *Theodorowi Priscianusowi*, przedstawicielowi tej gałęzi późniejszej sztuki lekarskiej, która rozpoczyna upadek nauki i zapoczątkowuje medycynę magiczną. Łacina tego lekarza, jako też łacina *Pseudo-Theodora* nie jest jeszcze zupełnie opracowana i przedstawia wdzięczny temat do pracy językowej.

WŁ. CHODACZEK
(C. d. n.)

= Jaeger Werner, *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*. Bd. I. Berlin-Leipzig, de Gruyter 1934, S. 513, 89.

Jakkolwiek już nieraz przedtsawiano wszelkie przejawy życia religijnego, społecznego i państwowego w Grecji w ich rozwoju historycznym, jednak dotychczas prawie nikt nie próbował nakreślić historycznego procesu kształtowania się umysłowości Greka. A jest to przecież jedna z najważniejszych spraw już chociażby z tego względu, że umysłowość grecka działa przez lat tysiące aż do dzisiaj. Autor omawianego przez nas dzieła zamierza podzielić pracę swoją na dwa tomy. Pierwszy z nich obejmie czasy do upadku państwa attyckiego, tj. do końca wojny peloponeskiej. Drugi tom obejmie czasy Platona, a zatem odrodzenie duchowe, jego walkę o państwo, tworzenie się i przeistoczenie się kultury grecko-helleńskiej we wszechświatową — hellenistyczną.

Cały tom składa się zasadniczo z dwóch części, podzielonych na szereg rozdziałów, których już same tytuły są nieraz wprost fascynujące. Zaznaczywszy w przedmowie przyczyny, dla których wydaje dzieło swoje i jaki cel sobie w nim nakreślił, przechodzi autor do samej rzeczy.

Wiadomym jest, że wszystkie narody, które osiągnęły jakiś stopień rozwoju kulturalnego, już z natury posiadają pęd do metod wychowawczych, gdyż wychowanie młodego pokolenia jest najgłówniejszą nicią przewodnią, którą się społeczeństwo ludzkie posługuje, aby swe duchowe nawyki i istnienie fizyczne utrzymać i dalej je kształtować. Jednostki giną, ale sama metoda — zwyczaj pozostaje. Duch ludzki nosi w sobie nieskończenie wiele możliwości rozwoju. Temu pomaga wychowanie już chociażby z tych względów, że człowiek to *Ζῷον πολιτικόν* — animans sociale. Samo znowu wychowanie nie jest sprawą indywidualną lecz sprawą całego społeczeństwa. Natomiast charakter społeczeństwa odzwierciedla się w jego poszczególnych członkach. Wychowanie jako takie jest jednym z najważniejszych węzłów łączących dane społeczeństwo w jedną, całość i nadających mu swoje piętno. W historii rozwoju społeczeństwa i jego sposobów wychowawczych Grecja zajmuje stanowisko odrębne, a w porównaniu z ludami Wschodu tworzy ogromny postęp. Bo jakkolwiek wielce cenimy wszystko to, co ludy dawniejsze od Greków stworzyły, to jednak dopiero Grecy dają początek temu, co my nazywamy kulturą w naszym słowa rozumieniu i na każdym kroku związani jesteśmy z Grecją. A zasadniczą cechą umysłowości greckiej jako takiej było kształtowanie wyższego człowieka, „die Formung eines höheren Menschen“ (5). Ta myśl stała się dla Grecji najwyższym usprawiedliwieniem istnienia społeczności ludzkiej i jednostki, a w postaci „paideia“ — „kultury“ przekazali ostatecznie Grecy cały swój dorobek duchowy jako spadek innym narodom starożytności. To była grecka myśl o kulturze, do której August nawiązywał potrzebę istnienia rzymskiej monarchii światowej. Bez greckiej idei o kulturze nie byłoby świata klasycznego jako historycznej całości, nie byłoby również żadnego zachodniego „świata kultury“. „Das Griechentum ist uns nicht nur der kulturgeschichtliche Spiegel der modernen Welt und ein Symbol ihres rationalen Selbstbewusstseins“ (8).

Historyczno-światowe znaczenie Greków jako wychowawców wpływa z nowego i świadomego ujęcia przez nich stanowiska jednostki w społeczeństwie. Jeżeli patrzymy na Greków i na ludy starożytnego Wschodu, to zauważymy między nimi ogromną różnicę tak, że Grecy — można powiedzieć — całkowicie należą już do naszych nowych czasów. Tu jednostka w pełni

występuje jako indywidualność, natomiast na Wschodzie gubi się ona i ginie całkowicie w cieniu piramid czy budowli wschodnich a zatem w masie. Grek jest ilozofem wśród narodów, on patrzy na przyrodę i rozważa jej prawa. Największym arcydziełem, które stało się Grekowi przed oczyma, stał się człowiek. Grecy pierwsi przyszedli do przekonania, że wychowanie jest także pewnym procesem rozwojowym. Tak Grek stał się twórcą człowieka wśród narodów. Greka dzieli od ludów Wschodu nie tyle odkrycie subiektywnego „ja”, jak raczej zrozumienie i wycucie tego, że człowiek powinien świadomie zastosowywać wszystkie prawa istoty człowieka. Duchowym wskaźnikiem Greka nie jest indywidualizm, tylko „humanizm” (od *humanitas*), jeżeli wolno użyć tego słowa w jego pierwotnym starożytnym znaczeniu, co oznacza wychowanie człowieka w jego prawdziwym kształcie, we właściwym człowieczeństwie („es bezeichnet die Erziehung des Menschen zu seiner wahren Form, dem eigentlichen Menschen”. — Por. Gell. Noct. Att. lib. XIII, c. 16 [ed. Nivard, Paris 1843]: „Qui verba Latina fecerunt, quique iis probe usi sunt, *humanitatem* non id esse voluerunt, quod vulgus existimat, quodque a Graecis *φιλοσοφία* dicitur, et significat dexteritatem quandam benevolentiamque erga omnes homines promiscuam: sed *humanitatem* appellaverunt id propemodum, quod Graeci *παιδείαν* vocant; nos eruditionem institutionemque in bonas artes dicimus; quas qui sinceriter percipiunt appetuntque, ii sunt vel maxime humanissimi: huius enim scientiae cura et disciplina ex universis animantibus uni homini data est; idcirco *humanitas* appellata est. Sic igitur eo verbo veteres esse usos. To jest prawdziwa grecka *paideia* tak, jak ją rzymski mąż stanu stawiał sobie jako wzór przed oczyma. Nie wychodzi ona od jednostki, lecz od idei — wzoru. Ponad człowiekiem jako istotą społeczną, czy człowiekiem jako osobnym indywiduum z własnym „ja”, stoi człowiek jako idea i tak nań patrzyli Grecy jako wychowawcy, tak też jako poeci, artyści i mężowie nauki. Człowiek jako idea to najdoskonalszy wzór całego rodzaju ludzkiego. Lecz ideał człowieka, w który wcielić się miała jednostka, to nie pusty schemat, poza granicami czasu i przestrzeni; to forma żywa, która podlega różnym formom rozwojowym, czego właściwie ani humanizm ani klasycyzm nie uznawał i nie uwzględniał, a widział w tym coś stałego, niezmiennego i skostniałego. Grecka trójca: poety (*ποιητής*), męża stanu (*πολιτικός*) i uczonego-mędrca (*σοφός*) ucieleśnia najwyższe kierownictwo narodu, a mianowicie jego wychowawców. „Dennoch sind die eigentlichen Träger der *Paideia* im Sinne der Griechen nicht die stummen Künste des Bildhauers, Malers und Baumeisters, sondern Dichter und Musiker, Philosoph und Rhetor d. h. Staatsmann“ (9).

Po tym wstępie przystępuje autor do treści właściwej i zaczyna od czasów Homera. Przede wszystkim uwzględnia autor ówczesne warstwy społeczne, głównie zaś arystokrację, jako przedstawicielkę ducha czasu. Jest, jak wiadomo, pewien szereg wspólnych nici w wychowaniu u wszystkich narodów, chociażby np. właściwy stosunek do bogów, rodziców i bliźnich, ale oprócz tego tworzy się typ wychowania z pewnym wybitnym piętnem i cechami charakterystycznymi. Tu w naszym wypadku w czasach Homera chodzi o wychowanie arystokracji, którą musiała cechować pewna *ἀρετή*. „Der Adel ist die Quelle des geistigen Entstehungsprozesses der Bildung

einer Nation" (24). Każda historia zaczyna się od wystąpienia arystokracji na arenę dziejową. Wychowanie i rozwój kulturalny jest niczym innym jak tylko stopniową uduchowiającą się formą arystokratyzacji narodu. Naturalną linią przewodnią greckiego rozwoju kulturalnego jest przede wszystkim pojęcie i zrozumienie tzw. ἀρετή, które musimy odnieść do czasów najdawniejszych. W pojęciu ἀρετήs konkretyzuje się wychowawcza treść epoki homerskiej w najczystszej formie.

Najstarszym świadkiem starohelleńskiej kultury arystokratycznej jest Homer w swych eposach Iliadzie i Odysei. Homer jest zarazem historycznym źródłem dla życia swej epoki a równocześnie trwałym poetyckim odbiciem ideałów tych czasów. I z tych właśnie dwóch punktów należy rozpatrywać Homera. Ἀρετή jest właściwą cechą arystokracji, której człowiek prosty nie posiada. Panowanie i ἀρετή są z sobą nierozzerwalnie związane. Pojęcie ἀρετήs rozszerza się z czasem. Autor bardzo szeroko zastanawia się nad tym słowem i jego znaczeniem wychowawczym wśród arystokracji homeryckiej. Z całości wynika, że grecki ideał wychowawczy miał zawsze charakter arystokratyczny. Pomiędzy obu wielkimi filozofami (Platon i Aristoteles) i utworami Homera ciągnie się nieprzerwany łańcuch świadectw i dowodów na żywe istnienie myśli o ἀρετή najstarszej epoki helleńskiej. — Następnie autor zajmuje się kulturą i wychowaniem arystokracji homeryckiej, opierając się na Iliadzie, która — wychodząc z punktu historycznego, jest starszym utworem od Odysei, przedstawiającej późniejszy stopień rozwoju kultury helleńskiej. Autor skłania się ku opinii tych uczonych, którzy twierdzą, że Odyseja powstała dopiero w VI w. przed Chr. (39) i to w Jonii (42), i nieco bliżej wnika w analizę obu utworów, w ich treść, formę ducha epoki itd. W Iliadzie, jako starszej, bohater i w ogóle mąż dzielny jest zawsze pochodzenia arystokratycznego, człowiek na swym posterunku. Walka i zwycięstwo jest jego najwyższą odznaką i jego właściwą treścią życia. To samo pozostaje i w Odysei, jednak tu już bardzo wysoko ceni się duchowe i towarzyskie, a zatem społeczne cnoty, zaradność i roztropność, co w Odysei nadzwyczaj jasno i żywo występuje. Autor wyraźnie podkreśla, że w Odysei bardzo dużo dowiadujemy się o wychowaniu kobiety. Bo społeczne stanowisko kobiety nigdy nie stało już potem wyżej, aniżeli w homeryckiej epoce ryerskiej. Widzimy to głównie w Odysei. Z Iliady jest zwłaszcza bardzo ważna dla greckiego wychowania IX ks. (wychowanie Achillesa), jak z Odysei Telemachia. Rozwój duchowych form homeryckiego wychowania arystokracji aż do filozofii Platona, który przebiega poprzez osobę Pindara, jest zupełnie organiczny, należyście ugruntowany i konieczny. Ten rozwój to nie „ewolucja“ w na pół przyrodniczym rozumieniu tego słowa, jak to badania historyczne starają się przedstawiać, lecz to istotny rozwój tej pierwotnej formy ducha greckiego, który w swej podstawowej strukturze nie pozostaje tym samym we wszystkich epokach swej historii. Trzeba z góry zaznaczyć, że wychowanie starożytne uwzględniało przede wszystkim praktyczne wzory — παραδείγματα, a daleko mniej teorię.

Nadzwyczaj jest ważnym rozdział pt. „Homer als Erzieher“, gdyż wiadomo, że na dziełach Homera wychowała się cała Grecja. Platon wyraźnie powiada, że Homer stał się wychowawcą całej Grecji (Polit. 606 E)

i Homerowi wcale nie poszkodziła krytyka jego dzieł. Homer nie przestał być nigdy pierwszym i największym twórcą i urabiaczem greckiego człowieczeństwa. Wzniosła poezja grecka ma to do siebie, że daje nam nie tylko dowolny kawałek rzeczywistości, ale też wycinek z życia. Homer stał się nauczycielem nie tylko Grecji, ale i całej ludzkości. Podać w krótkim streszczeniu wszystkie cechy Homera jako wychowawcy Grecji jest trudno. Ograniczymy się tylko do rzeczy najważniejszych. O tym, że Homer jest przedstawicielem wczesnohelleńskiej kultury, nie potrzeba wspominać. „Das Pathos der heldischen Schicksalsgrösse des kämpfenden Mannes ist der geistige Atem der Ilias, und das menschliche Ethos der adeligen Kultur und Sitte gibt der Odyssee als Dichtung ihr Leben“ (68). Homer stworzył *κλέα ἄνδρῶν*, czyli epos bohaterskie, które w swej istocie jest idealizujące, skierowane na stworzenie bohaterskich czynów, a zwłaszcza wzorów. Stąd też kolosalne jego znaczenie wychowawcze, a wychowawczy duch eposu przechodzi na inne rodzaje poezji jak iambos i chór w tragedii, gdyż tragedia jak co do treści, tak też i co do ducha jest następczynią eposu. I tylko związkowi z eposem, a nie swemu dionizyjskiemu pochodzeniu zawdzięcza tragedia swoją godność etyczno-wychowawczą. Podobnie w prozie historia i filozofia; stąd też epos jest źródłem całego wyższego wykształcenia greckiego. Zupełna zaś harmonia życia człowieka z naturą przebiega się wszędzie w homeryckim ujęciu rzeczywistości. Homer nie jest ani naturalistą (malarzem natury) ani moralistą. Byстрым wzrokiem obejmuje on obiektywnie ludzkie słabości i na tym właśnie polega nieograniczone oddziaływanie eposu homeryckiego. Tajemnica zaś plastycznej siły i wyrazistości postaci Homera polega na tym, że są one wstawione w mocny system koordynacyjny jednej przestrzeni życiowej z matematyczną wyrazistością i jasnością. W ogóle w tym rozdziale daje autor świetną analizę Iliady i Odysei Homera, ich tendencji i wszelkich środków artystycznych.

Nie mniej ważnym jest rozdział „Hesiodos und das Bauertum“ jako przedstawienie arystokracji *ἀριστοί* Homera. Wiadomo, że obok Homera stawiali Grecy drugiego wielkiego poetę Hezjoda z Askry w Beocji. W Hezjodzie zamyka się sfera kulturalna całkiem różna społecznie od arystokracji. *Έργα και ήμέραι* dają nam przejrzysty obraz życia włościańskiego w Grecji pod koniec VIII w. pd. Chr. i doskonale uzupełniają obraz Homera. Jeżeli Homer wywleka na światło dzienne przede wszystkim fundamentalną zasadę, że każda kultura bierze początek swój w kształtowaniu arystokratycznego typu człowieka, który tworzy się przez odpowiednie urabianie cech bohatera i pana, to w Hezjodzie uwidacznia się drugie główne źródło kultury: świat pracy. Zresztą sam tytuł dzieła Hezjoda dobitnie na to wskazuje. Bo nie tylko walka bohatera-rycerza z wrogiem przeciwnikiem na polu walki, ale także cicha, lecz zacięta walka pracującego człowieka z oporną ziemią i żywiołami przyrody kryje w sobie heroizm i ćwiczy właściwości, które dla kształtowania się człowieka mają wartość wieczną. Nie bez powodu Grecja stała się miejscem narodzin t. zw. humanitas, w której ma miejsce wysoka ocena pracy. Natomiast walka z przemocą o prawo, to nie jest tylko osobisty pogląd poety, lecz jest to odzwierciedlenie panujących wówczas nastrojów wśród wieśniaków. Obraz społeczeństwa Hezjoda nie ma nie wspólnego z obrazem Homera, gdyż u Hezjoda arystokracja to „zjadacze podarków“.

a zatem darmozjady-panowie. Praca — co prawda jest dla człowieka twardym obowiązkiem, ona jest koniecznością. Postawienie na równi woli boskiej Zeusa z ideą prawa i stworzenie nowej postaci boskiej Dike, która pozostaje w jak najściślejszym stosunku z Zeusem, bogiem najwyższym, jest to bezpośrednie oddziaływanie siły religii i obyczajowej powagi, dzięki którym nowonarastające slany włościactwa i mieszczaństwa odczuwają stawiane przez nich żądania obrony prawnej. W „Erga” Hezjod swoimi myślami o prawie przenika całą treść życiową i myślenie stanu włościńskiego. Przez połączenie idei prawa z myślą o pracy udało się Hezjodowi stworzyć w „Erga” dzieło, które duchową formę i realną treść życia wieśniaka oświeclają nam z wychowawczego punktu widzenia, który w całym dziele dominuje. W pocie czoła ma człowiek swój chleb spożywać, lecz nie jest to dla niego przekleństwem tylko błogosławieństwem. Tylko za taką cenę można kupić ἀρετή. Jasnym jest tutaj, że Hezjod przeciwstawia arystokratycznemu wychowaniu arystokracji swoje wychowanie ludu, on naukę o ἀρετή zwykłego człowieka stawia obok ἀρετή arystokraty. Sprawiedliwość i praca są to podstawy, na których wszystko spoczywa, gdyż praca nie jest hańbą, lenistwo jest hańbą. Przez gwałt, kłótnie i niesprawiedliwość człowiek do celu nie dojdzie. „In dem Erziehungtum Hesiods liegt die eigentliche Wurzel seines Dichtertums” (110). Z Hezjodem zaczyna się przodownictwo ducha, które światu greckiemu nadaje piętno swoje. Prawdę chce mówić Hezjod, bo tak go muzy nauczyły (Theog. 27), prawdę chce on zwiastować bratu swemu. I właśnie to polecenie: uczycь prawdy, jest czymś nowym w stosunku do Homera, jak również mówienie w osobie pierwszej przez „ja”. To jest prawdziwa autocharakterystyka greckiego poety-proroka, który chce błądzących ludzi przez głębsze poznanie związku świata z życiem na prawdziwą drogę wyprowadzić. W ogóle ten rozdział autora charakteryzuje, podobnie jak i przy Homerze, głęboka i wnikliwa analiza przewodnich myśli zawartych w dziełach Hezjoda.

W dalszym ciągu autor omawia wychowanie państwowe w Sparcie, pozostające w związku z powstaniem polis-miasta-państwa i jej typów. Państwo jest przez całe stulecia od końca najdawniejszej epoki patriarchalnej aż do założeń makedońskiej monarchii światowej przez Aleksandra Wielkiego prawie wszędzie równoznaczne z polis, miasto-państwo. Polis jest dominantą najśłynniejszego dla historii greckiej i najważniejszego okresu klasycznego rozwoju greckiego; polis stoi przeto na pierwszym planie badań historycznych. Polis obejmuje również wszystkie formy życia duchowego człowieka, nie tylko polityczno-społeczne. Polis daje ramy społeczne dla historii kultury greckiej, w tych ramach powstają największe arcydzieła literatury greckiej aż do końca przodownictwa ateńskiego. Zaznaczyć jednak trzeba z góry, że życie całej Grecji jako całości reprezentują dwie główne formy państwowe: spartańskie państwo wojskowe, oraz attyckie — pochodzenia jońskiego — państwo prawa (Rechtsstaat). Tu widzimy całkowite przeciwieństwo istoty duchowej szczepów greckich i tych dróg, którymi potoczyło się życie narodu greckiego. Szczep joński i szczep dorycki nadawały całkiem inne oblicze polis. Arystokratyczna filozofia attycka, zwłaszcza Platona, ucieleśniała się w wielkiej mierze w Sparcie. Stąd też Sparta zajmuje wybitne stanowisko w historii wychowania. Najważniejsze, co Sparta dała, to państwo, które ujawnia się tutaj po raz pierwszy jako potęga wychow-

wawcza w szerokim tego słowa znaczeniu. Autor dokładnie omawia i analizuje ustrój Sparty, tendencje wychowawcze Sparty, ich dobre i złe strony i podkreśla dobitnie rolę poety Tyrtajosa w wychowaniu Sparty i analizuje jego dzieła. Równocześnie autor wszędzie podkreśla fakt, że zachowane źródła o ustroju Sparty są późniejsze i zapewne w wielu wypadkach nie dają w pełni rzeczywistego obrazu. „Das homerische Ideal der heroischen Acte wird umgeschmolzen zum Heroismus der Vaterlandsliebe und mit diesem Geist durchdringt der Dichter (Tyrtaios) die ganze Bürgerschaft“ (129—130). Co on chce stworzyć, to jest cały lud, całe państwo bohaterów. Śmierć jest piękna, jeżeli ją mąż jako bohater poniesie, tę śmierć przenosi on jako bohater, jeżeli zginie za ojczyznę. Bo dla Grecji, jak w ogóle i dla całej starożytności, bohater jest zawsze wyższą formą człowieka.

Rzuciwszy krótko okiem na tworzenie się państwa prawa i jego ideału obywatela, oraz podkreśliwszy kształtowanie się indywidualności-osobowości w poezji jońsko-eolskiej, zwłaszcza u Safony, której — jak w ogóle wszystkim głównym i ważniejszym poetom — poświęca kilka stronie głębokiej analizie, przechodzi autor do drugiego najgłówniejszego państwa Grecji starożytnej, tj. do Aten i Attyki i zaczyna od Solona, a zatem mniej więcej od r. 600 p.d. Chr. Poświęca autor Solonowi i początkom politycznej myśli ateńskiej osobny dłuższy rozdział pt. „Solon und die Anfänge der politischen Bildung Athens“. Całkiem słusznie powiada autor (205), że Solon dzięki swemu połączeniu w jedno państwa i dziedziny duchowej ogółu społeczeństwa i jednostki w jedną wspólną całość jest pierwszym Ateńczykiem, mającym całą Attykę na oku. Dzięki temu związaniu w jedną całość wymienionych właśnie elementów, stworzył Solon trwały typ męża Attyki na cały czas dalszego rozwoju szczepego swego. Następnie poświęca autor bardzo obszerny rozdział greckiej filozofii przedsokratycznej, zwłaszcza starszej, przed sofistycznej, która zdołała odkryć kosmos, i uwydatnia wszystkie najważniejsze dane, jakie ona wniosła do skarbnicy nauk ludzkich i wykazuje dokładnie na takich postaciach jak: Anaksimander, Pitagoras Ksenofanes, a zwłaszcza Heraklit, jakie znaczenie miała filozofia dla rozwoju nie tylko umysłowości greckiej, lecz co więcej — wszechludzkiej. Bardzo dużo miejsca poświęca autor Teognisowi i Pindarowi, tym dwom poetom-piewcom warstwy czysto arystokratycznej, właśnie w tym okresie, kiedy to znaczenie arystokracji w świecie greckim zaczyna mocno podupadać. Są to — żeby tak powiedzieć — poeci-reakcyjniści. Był to umierający świat, za który walczyli ci obaj poeci, świat, którego już oni wskrzesić nie mogli. W liryce, w ogóle w poezji tych obu poetów ucieleśnia się do najwyższego stopnia poczucie tych wyjątkowych zalet i cnót, które odrodziły się na nowo w arystokracji. Możemy to określić mianem arystokratycznego ideału wykształcenia tych czasów. Przy tym autor, poświęca sporo miejsca tradycji rękopiśmiennej utworów Teognisa, którego dzieło to raczej przysłowia. Obaj poeci, a zwłaszcza Teognis, walczą zjadle o rasową wyższość warstwy swojej. Autor szeroko zastanawia się nad poezją Pindara, tego najtrudniejszego poety greckiego i daje bardzo dużo głębokich uwag, które wraz z dziełem Wilamowitza „Pindaros“ (Berlin 1922) walnie przyczyniają się do zrozumienia jego. Tak umierająca arystokratyczna kultura grecka wydaje swego Pindara, greckie zaś miasto-państwo (polis) Platona

i Demostenesa podobnie, jak daleko później średniowieczna hierarchia kościelna po przekroczeniu swej największej potęgi i mocy, Dantego (291). Rozdziałem o kulturalnej polityce tyranii greckiej, zwłaszcza ateńskiej, kończy autor pierwszą księgę I-go tomu tak głęboko ujętego i nadzwyczaj interesującego dzieła. A zatem koniec wieku VI-go pd. Chr.

Druga, nieco mniejszą część I-go tomu poświęca autor wiekowi V-mu pd. Chr. i zaczyna rozdziałem o dramacie Ajschylosa i analizuje go bardzo szeroko. „In ihm (= Aischylos) ist ihr (= der Tragödie) Erziehtum gegründet, das zugleich sittlich, religiös, menschlich ist, weil alles dies der Staat in neuer grossen Weise umfasst“ (309/10). Tragedia Aischylosa jest to zmartwychwstanie bohaterskiego męża z ducha wolności. Droga od Pindara do Platona, od arystokracji krwi do arystokracji ducha i poznania wydaje się tak bliską i konieczną. Lecz ona prowadzi przez Ajschylosa. Podobnie dokładnie analizuje autor dramat Sofoklesa w rozdziale pt. „Der tragische Mensch des Sophokles“. Sofokles tworzy swoje główne postacie jako wyrazicieli najwyższej *ἀρετή*, jak to ona błędziła w myśli największych wychowawców jego czasów. Ludzie Sofoklesa zrodzili się z wyczucia piękna, którego źródłem jest dotychczas całkiem nieznane i niesłyszane uduchowanie postaci (356). Tragedia Sofoklesa odkrywa prawdziwą kobietę, a odkrycie kobiety jest koniecznym następstwem odkrycia człowieka jako właściwego przedmiotu tragedii. W cierpieniu, a nawet całkowitym zniszczeniu swego szczęścia na ziemi albo swego społecznego i psychicznego istnienia wznosi się dopiero tragiczny człowiek u Sofoklesa do prawdziwej wielkości człowieka (361).

Bardzo obszernie zajmuje się autor sofistami, ich nauką i tendencjami wychowawczymi w ścisłym tego słowa znaczeniu tzw. *paideia*, które od nich począwszy nabiera znaczenia „wychowanie dzieci“. Tak więc państwo ateńskie z V w. pd. Chr. musiało dać nowy punkt wyjścia dla wielkiego ruchu wychowawczego, który nadał piętno następnyim stuleciom i całej dzisiejszej myśli kulturalnej Zachodu. Ta myśl kulturalna tak, jak ją rozumieli Grecy, dawała wychowanie na wskroś polityczne. Z najgłębszych potrzeb państwa powstała idea wychowania, i ta idea uznaje naukę, tę nową potężną siłę duchową owych czasów, jako siłę, co urabia i kształtuje człowieka i do służby tego zadania przysposabia (368). Celem zaś ruchu wychowawczego, który sofisci wyprowadzili na światło dzienne, było już z góry niekształcenie i urabianie szerokich mas ludowych, lecz kształtowanie przywódców-Führerów. Był to w gruncie rzeczy tylko stary problemat arystokratyzacji w innej formie. Sofisci robią wybór, a do nich na naukę udają się tylko ci, co chcą być politykami i państwem kierować. Starożytność nazywa polityka retorem. W historii rozwoju ducha ludzkiego sofisci byli taką samą koniecznością jak Sokrates i Platon, a nawet ci ostatni bez tamtych są nie do pomyślenia. Sofisci są twórcami kultury duchowej i zbudowanej na niej sztuki wychowania. W ogóle wpływ sofistów jako wychowawców-pedagogów był w Grecji ogromny. Dzięki swemu wystąpieniu na arenie dziejowej tworzą sofisci w historii wychowania zjawisko wagi pierwszorzędnej. Dzięki im zrodziła się *paideia* w rozumieniu pewnych określonych idei i teorii tworzenia człowieka i została ugruntowana na podstawach racjonalnych. Sofisci położyli podwaliny pod pedagogikę a wykształcenie inte-

ktualne idzie w większej swej części dotychczas drogami, przez nich wytkniętymi. Mimo wszelkich zarzutów sofisci bardzo dużo zdziałali na każdym polu. Grecki system wyższego wykształcenia tak, jak sofisci go rozbudowali, panuje do dzisiaj w całym świecie cywilizowanym (400). Nie tylko wykształcenie humanistyczne, ale co więcej — i realistyczne, przez które humanistyczne obecnie jest tak mocno zwalczane, wzięło początek od Greków.

Podobnie jak sofistom poświęca autor bardzo wiele miejsca Eurypidowski, trzeciemu z wielkiej trójcy tragików, najbardziej nowoczesnemu autorowi. W nim kryzys jego czasów najbardziej się uwidacznia. Eurypides jest pierwszym psychologiem. On jest odkrywcą duszy w naszym słowa rozumieniu, badacz niespokojnie poruszającego się świata uczuć i namiętności ludzkich. On jest twórcą patologii duszy. Eros i sophia stoją wielokrotnie w bardzo ścisłym związku ze sobą u Eurypidesa (447—8). Tak samo bardzo szczegółowo zajmuje się autor komedią Arystofanesa i w swej nadzwyczaj wnikliwej analizie wszystkich zachowanych komedii wykazuje dokładnie, jak wielkim talentem był Arystofanes i jak wielkim jest jego znaczenie dla poznania życia codziennego Aten. Zwłaszcza „Chmurom” poświęca autor dużo miejsca, jako komedii, w której nicią przewodnią jest sprawa wychowania młodzieży. A wychowawcze znaczenie komedij Arystofanesa było wprost ogromne.

Ostatni rozdział swego ogromnego dzieła poświęca autor Tukidydesowi jako myślicielowi politycznemu (Thukydides als politischer Denker). Ażeby wszystko należycie odtworzyć, co autor o tym historyku powiada, trzeba by chyba cały rozdział przepisać. Tukidydes, choć nie jest twórcą historiografii greckiej, to jednak jest pierwszym i niezbędnym warunkiem do poznania tego początku, do ujrzenia, jaki stopień poczuć historyczne już przed nim osiągnęło. Tukidydes jest twórcą historii politycznej i tkwi cały w życiu Aten Peryklesowych; a przecież chlebem powszednim tego życia była polityka. Nadzwyczaj oryginalne jest podejście autora do różnych zagadnień, związanych z dziełem Tukidydesa. Na każdym kroku przebija u autora głębokie zrozumienie tego największego historyka greckiego. Dzieło swoje kończy autor słowami Peryklesa, charakteryzującymi nigdy nieprzemijającą rolę Aten w dziejach całej Grecji: „Gdy okiem wszystko ogarnę, uznaję nasze miasto za wysoką szkołę wychowania Grecji — (Συνελόν τε λέγω τῆν τε πόσιν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδεύειν εἶναι, Thuk. II 41, 1).

Dzieło pierwszorzędnej wartości. Głębia myśli i wczucie się w ducha Grecji starożytnej wprost nadzwyczajne. Na każdym kroku widać ogromną erudycję i przemyślenie tematu; stąd też szereg oryginalnych poglądów na najróżnorodniejsze zagadnienia, związane z obranym tematem. Trudno po prostu powiedzieć, które partie dzieła Jaegera są mocniejsze, a które słabsze. Wszystkie jednakowe. Takie rozdziały jak o sofistach, czy Eurypidese, albo wreszcie o Tukidydesie są wprost klasyczne. Ogrom mądrości w każdym zdaniu. — Jakkolwiek dzieło pisane jest jasno i przejrzysto — gdzie indziej tylko styl nieco zawiły i zdania zbyt długie — czytać się je musi powoli, gdyż głębia myśli autora nas przytłacza. Kto chce należycie zrozumieć ducha Grecji starożytnej, dla tego dzieło Jaegera jest wprost konieczne, to *conditio sine qua non*.

NIKITA DUMKA

Quintus Horatius Flaccus: Pieśni Ksiąg Czwo-ro przełożył Tadeusz Feliks Hahn, Lublin 1936. Druk. „Narodowa“ Lublin, str. 143 — 5 nłb.

W rozprawie swojej o polskich przekładach Horacego (*Commentationes Horatianae* II str. 203) mogłem tylko zaznaczyć dzięki informacji prof. Wiktora Hahna, że istnieje przekład Ód Horacego, dokonany przez śp. Tadeusza Feliksa Hahna. Obecnie wydał ojciec w 100 egzemplarzach tę część spuścizny zmarłego przed 1 i 1/2 rokiem tłumacza „w przekonaniu, że postępuje zgodnie z życzeniem śp. Syna”. Skutkiem tego pietyzmu ojcowskiego wzbogacił się niezbyt obfity zasób polskich przekładów pieśni Horacego w całości o jedną jeszcze, bardzo ciekawą pozycję.

Śp. Tadeusz Feliks Hahn odziedziczył po ojcu miłość do klasycznych autorów i staropolskiej literatury. Śmierć jego pozbawiła nasze piśmiennictwo i dzielnego pracownika naukowego i nieprzeciętnego tłumacza, o ile o tym sądzić mogę na podstawie znanych mi jego prac. Pozostała więc z jego dorobku naukowego wnikliwa i nader sumienna rozprawa pt. *Anonima Diariusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z r. 1595*, Lwów 1935, z przekładów zaś, wcześniejszych od Horacego, 3 tomiki wydane w Lublinie 1923 w tej samej Drukarni Narodowej, a mianowicie: *Publius Vergilius Maro, Catalepton*; *Publius Vergilius Maro, Sielanki* i *Publius Ovidius Naso, Środki gwoli gładkości twarzy niewieściej*. Jeżeli o spuściznie tej mało było w Polsce słyhać, to przyczyna tkwi w małej ilości nakładu, bo owe przekłady z Owidiusza i Wergilego wyszły tylko w 50 egzemplarzach każdy, rozprawa zaś i Horacy po 100.

Tym więcej godzi się napisać szerzej o wydanym świeżo przekładzie Horacego, którego dokonał szczerzy miłośnik poety wenuzyńskiego, że niewiele zapewne ludziom dostanie się do rąk ten rzadki tomik. Jakkolwiek brzmieć to będzie nieco dziwnie w ocenie pracy przekładowej, można wszakże powiedzieć bez przesady, że śp. Tadeusz Hahn „sobie śpiewał a Muzom” i może także tym dawnym wieszczom, których pokochał i którym chciał wypłacić się swoim trudem.

Z współczesnych, kto ciekaw w dobrym tego słowa znaczeniu i wolny od uprzedzeń, znajdzie w lekturze przekładu wiele rzetelnej przyjemności, choćby dlatego, że ani tłumacz ani wydawca nie liczyli na szeroki krąg odbiorców. Czytelnicy zaś powinni się znaleźć przede wszystkim w Małopolsce Wschodniej, a szczególnie we Lwowie, którego dzieckiem jest przekład. Zapewne nie Lwowa dzisiejszego, lecz dawnego, kolebki poezji Szymonowicza i Zimorowiczów, których lektura wypiaślowała język poetycki Tadeusza Hahna. Trzeba się wszakże czytać dobrze w *Pieśni Ksiąg Czwo-ro*, aby zrozumieć, że ta archaizowana nieco i stylizowana polszczyzna nie jest żadną manierą, tylko serdecznym spojrzeniem tłumacza w poetów rzymskich i próbą oddawania ich czaru niewyblakłą, jędrną mową polską, której nie da się znaleźć w dzisiejszym języku. Czy się tłumacz mylił, to inna zupełnie sprawa; pewne jest tylko, że nikt z tych, którzy nam dali całość pieśni Horacego po polsku, nie wytworzył w takim stopniu jednolitości wrażenia, jakie pozostaje po przeczytaniu tego właśnie przekładu.

Jest to świat dla siebie zamknięty, posiadający własną, odrębną od innych atmosferę i nie przypominam sobie, żeby ktokolwiek prócz Ignacego Ki-

kiewicz, Aleksandra Krajewskiego i Konstantego Mariana Górskiego osiągnął podobny skutek. Tamci wszakże tłumaczyli najwyżej po dwadzieścia kilka pieśni, tu zaś mamy 104. Nie idzie w tym wypadku bynajmniej o to, czy Hahn dał takiego Horacego, jakiego chcielibyśmy widzieć w przekładzie polskim, bo i wymienieni poprzednio trzej tłumacze nam go nie dali; w każdym razie jest tu żywa indywidualność tłumacza, a nie przeciętna gładkość lub poprawność i na brak własnego oblicza przekładu nikt nie ma prawa się uskarżać. Jest tu niewątpliwie i Horacy taki, jakim go widział tłumacz, Horacy różny wielokrotnie od naszych wyobrażeń, ale nigdzie nie spospolitowany, nigdzie nie przyprawiony według chwilowej mody czy manieri.

Jako próbę przytoczę początek c. IV 15:

Kiedym chciał śpiewać i męce i boje
i grody wzięte, Febus mię przynagli,
bym morza wirom na przeważne znoje
zbyt słabych moich nie powierzał żagli.
Twój rząd, Cezarze, wrócił ziemi płony
bujne i oddał bogom naszym zbrojny
znaki, które był przybił Part shardzony
do dźwierzys swoich, a zaś próżny wojny
Kwirynusowy zamknął on przybytek,
mocny — swawole uskromił bezprawne,
usunął winy wszystkie i błąd wszystkie
a zaś przywrócił nasze cnoty dawne,
Którymi wzrosło imię cne Latynów
i moc Italii, a sława bez końca
i władza nasza wśród wieńców wawrzynów
biegła od wschodu do zachodu słońca.

Z uśiłowiań poprzedników przyswoił sobie Hahn tylko niektóre. Chce Horacego uczynić zrozumiałym bez potrzeby komentarza, a więc to, co nieistotne z aparatu uczonego poety, pomija nie dla uniknięcia własnej trudności w oddaniu po polsku, lecz dla trudności w zrozumieniu przez czytelnika. Nie znaczy to, żeby czytelnik nie napotkał czasem na przytrodniejsze wyrażenie, czy nawet nieporadność tłumacza, ale z drugiej strony często z nawiązką wynagradzają mu to szczęśliwe spolszczenia trudnego do przekładu tekstu, jak np. Carm. saec. 9 n.:

Słońce, co dzień nam wiedziesz na rydwanie,
coś zawsze inny a równy widomy
bóg, spraw, większego niech nic nie postanie
od naszej Romy.

Przejął również Hahn od niektórych swych poprzedników zasadę oddawania stale tego samego metrum antycznego przez jeden kształt polski stroficzny i pod tym względem zaledwie parę robi wyjątków. Jeden z nich uznaje można za szczęśliwy. Oto dwuzwrotkowe piosenki w metrum saffickim I 30 i 38 oddaje zwrotkami o powtarzającym się czterokrotnie rymie, zamiast użytego gdzie indziej rymu przeplatane.

Dla uzasadnienia c. I 38:

Ani mi perska uczt wystawność płuży,
ani mnie cieszy wian przy pełnej kruży;
nie szukaj, chłopcze, czy się jeszcze dłuży
kiedy kwiat róży.

Mirty się jeno w wianek mi owina,
i ani tobie będzie to przewina,
ni mnie, pod winogrodu gdy gęstwiną
popijam wino.

Zasób użytych przez Hahna postaci metrycznych nie jest wielki: pięcio-, ośmio-, dziewięcio-, jedynasto-, trzynasto-, czternasto- i szesnasto-zgłoskowce z rymem żeńskim, oraz rzadkie cztero-, ośmio- i dziesięcio-zgłoskowce z rymem męskim i z tymże rymem 20 trochejów dla oddania dwuwiersza dekametrów jońskich — oto wszystko. Z nich buduje przeważnie strofy czterowierszowe, czasem odróżniające się od siebie tylko porządkiem rymów, np. metrum asklepiadejskie II ma tę samą budowę, co safickie mniejsze, tylko w nim rym biegnie parzysto, gdy tam jest przeplatany. Asklepiadejskie III różni się od II pięciozgłoskowcem w wierszu trzecim zamiast czwartym. Rym zgodnie z zabarwieniem staropolskim całego przekładu nie sili się na niezwykłość, czasami nawet bywa gramatyczny i pospolity, ale płynie potoczyscie i rzadko pojawia się tylko dlatego, że na inny tłumacz nie zdołałby się zdobyć.

Całość jest owocem rozmiłowania się w przekładanym autorze, w parze z tą zaletą idzie i wnikliwe opanowanie treści i sumienna wytrwałość w cyzelowaniu szczegółów. Jeżeli lepiej na ogół udał się tłumaczowi przekład ód politycznych od innych, to niemniej i tamtych nie godzi się lekko cenić. Do pocztu naszych przekładów Horacego przybył nowy, który nie sprzeniewierza się tradycji kultu polskiego dla poety rzymskiego, lecz owszem świadczy dobitnie o rzetelnym obcowaniu i borykaniu się z jego czarami. Horacy Hahna nie jest dla wszystkich, tylko dla niewielu „dobrych przyjaciół” lecz zdaje mi się, że ich w Polsce będzie więcej niż stu.

WINCENTY OGRODZINSKI

J. Svenung, Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache, Upsala, 1935 str. XXXV+698.

Książka liczy 8 rozdziałów, z których 1—4 obejmujące 102 stron (Einleitendes über Palladius und sein Werk, Einiges über die Echtheit des veterinärmedizinischen Buches, Über die Echtheit des *Liber de insitione*) można by uważać za wstęp do krytycznego wydania Palladiusa. Dalsze ustępy (5. Zur Laut- und Formenlehre str. 103—154, 6. Zur Syntax str. 155—516, 7. Zur Stilistik str. 517—550, 8. Semasiologisches und Lexikalisches [In alphabetischer Ordnung] str. 650—618) omawiają tematy gramatyczno-językowe, nie chcąc bynajmniej tworzyć pełnej gramatyki języka Palladiusa. Dalsze strony do 698 obejmują spis rękopisów Palladiusa i indeksy.

Przy czytaniu ustępów 1—4, które powinny kiedyś wejść jako wstęp do wydania Palladiusa, uderza, jakie postępy uczyniły badania nad Palladiusem od wybuchu wojny światowej i ile nauka zawdzięcza Svenungowi, jakkolwiek właśnie w krajach skandynawskich dużo się pracuje nad literaturą i językiem epoki późnolacińskiej. Przede wszystkim do niedawna obejmowała spuścizna

literacka Palladiusa ks. 14, a to 13 prozaicznych i ostatnią (Liber de insitione) pisaną dystychem elegijnym. Sabbadini odkrył w r. 1905 (a potem nie o tym nie wiedząc, wpadł na to samo Svenung) księgę stojącą między ostatnią prozaiczną a Liber de insitione, obecnie naznaczoną liczbą 14, pisaną też prozą pt. *Medicina pecorum*.

Ustęp drugi pt. *Einiges über die Echtheit des veterinärmedizinischen Buches* poświęcony jest kontrowersji z H. Widstrandem, który zaprzecza autentyczności nowoodkrytej księgi tzw. *Medicina pecorum*. Svenung operuje argumentami, które wystarczają do uzasadnienia wiary w autentyczność tej księgi.

Ustępy 5—8 omawiają różne zagadnienia językowe Palladiusa i innych pisarzy zajmujących się zagadnieniami praktycznymi, jak Katona De agri cultura, Varrona, Columelli, Celsusa, Apiciusa itd. Nie można o tym dziele powiedzieć *μεγα βιβλίον, μέγα κακόν*. Owszem czyta się je z dużą przyjemnością: autor potrafi omawiać zagadnienia w sposób, który nie tylko przekonywa ale i ujmuje. Jednakowoż trzeba przyznać, że objętość książki byłaby o wiele mniejszą, gdyby autor nie był umieścił ustępów, które się bardzo luźno łączą z tematem. Np. na str. 238—262 omawia Sv. sposób oznaczania dat w obrębie miesiąca i wyrazy *Kalendae*, *Nonae* i *Idus*. Ustęp ten obejmujący 24 stron nie ma żadnego związku z Palladiusem, Palladius bowiem przy datach nie okazuje żadnych odchyień od norm epoki klasycznej.

Przykładów takich jest więcej: p. 442—445 usiłuje — bez wyniku — objaśnić znaną formę *explicit* spolykaną często w mss. na końcu czyto dzieła, czyto księgi lub pieśni; p. 383—392 zastanawia się nad zagadnieniem mieszania się wyrażen oznaczających ruch i spoczynek.

W ustępie pt. *Zur Laut- und Formenlehre* Svenung stawia i uzasadnia twierdzenie, że pisowni u starożytnego pisarza nie należy uniformować, ujednastajniać. Twierdzenie to jest całkiem słuszne, ale z pewnymi ograniczeniami: są wypadki, w których nieujednostajnienie psułoby tekst autentyczny. Mówi się u nas murarz i mularz. Normalnie żaden z nas nie używa jednocześnie obu wyrazów; odwrotnie, każdy przywykł do jednego z obu. I tu należałoby tekst właśnie ujednastajnić. Może jednak zająć wypadek, że ktoś, co stale używa wyrazu z *l*, w mowie podnioslejszej świadomie i wbrew nawykowi użyłby wyrazu z *r* jako bardziej jego zdaniem literackiego. Należy więc, przyjąwszy zasadę Svenunga, w każdym szczegółowym wypadku zastanowić się, czy nie mamy tu wyjątkowo wypadku przełamującego zasadę.

Przeprowadziwszy ogólne rozważania przechodzi do kilku szczegółów fonetycznych. Najpierw zastanawia się, czy Palladius (XII 13, 5) napisał *Tarentinas* (oves) czy *Terentinas* z *e*. Mss. mają i *Tarentinas* i *Terentinas*. Wydawcy wydają przez *a*, tym bardziej, że źródło Palladiusa do tego miejsca (Columella XI 2, 35) ma *Tarentinas*. Svenung broni lekcji *Terentinas* i słusznie. Działały tu i etymologia ludowa (*terra*) i prawo fonetyczne: przejście *a* przed zgłoską akcentowaną w *e* jak np. *fatigatus* z *feligatus*. Autor omawiając fonetycznie przejście *a* w *e* zaczyna od innych typów tu niepotrzebnych, od przejścia np. *citara* w *citera*, typów, które nie mają nic wspólnego z naszym przykładem.

Omawiając dalej stosunek wyrazu *malum* do *melum* (jabłko), cytuje Sv. zebrane u pisarzy fachowych miejsca, w których występuje *mela* jako

fem. sing. a nie neutr. plur. Należałoby dodać, że już w łac. archaicznej są wypadki tego typu (cf. np. Plaut. Bacch. 513 *ramenta*, -ae, lub *gaudia*, -ae, w późnej łacinie np. u Grzegorza z Tours itp.). W łac. ludowej musiało tych przykładów być więcej, skoro np. w francuskim jest *la feuille* z *folia*, -ae itd.

Bardzo pięknie objaśnia pomieszanie fonetyczne *ea* i *ia*, jak np. *iamus* i *eamus*, *pariat* i *pareat* itd. Na tym tle powstają u Palladiusa formy *senapi* (zamiast *sinapi* *lexivium*, ług) zamiast *lixivium*, *absentium*, zamiast *apsintium*.

Mss. Palladiusa mają (XII 22, 1) *columbares*; wydawcy wydają *columbades*. Aby obronić tradycję mss., Svenung objaśnia przejście *d* w *r* i pięknie i przekonująco. Trzeba może było dodać wyraźnie, że *d* i *r* są oba dźwiękami przedniojęzykowymi, więc tym łatwiej mogły ulec zamianie. Mówiąc o dysymilacji Svenung wspomina, że mss. Palladiusa mają *coliandrum* i *coriandrum*. Svenung czyni wydawcom zarzut z tego, że to ujednolajnił wydając wszędzie *coriandrum*. Wydawcy mają rację, a nie Svenung, bo obu wyrazów Palladius nie używał (cf. to, co wyżej powiedziałem o wyrazach *mularz* i *murarz*).

Dużo też jest ciekawych wiadomości, często nowych zdobyczy w rozdziale pt. Formenlehre (p. 132—15). Z iście mrówczą pilnością autor przeszukał dziesiątki miejsc w mss. i indeksach, by udowodnić, że *czereśnia* znaczy *cerasium*, a nie *cerasum* i że należy poprawić wydania i słowniki.

Obok *fraxinus* (jesion) mają mss. Palladiusa także *fraxus*. Wydawcy „poprawiają” te miejsca na *fraxinus*. Svenung na porównawczym tle języków romańskich wykazuje, że w łacińskim języku ludowym popularna była forma *fraxus*. Dwa wyrazy, które podałem, niech służą jako przykład metody autora na tym polu.

Rozdział zatytułowany Syntax jest najobszerniejszy, obejmuje bowiem około 370 stron. Jest tu mowa o liczbach (użycie liczby mnogiej zamiast pojedynczej i odwrotnie), o przykładach (nominativus w roli innych przypadków, dopowiedzenie w roli przypadku podrzędnego, accusativus zamiast datiwu celu, różne typy genetiwu, datiwu, ablatiwu, synezyis) constructio ad sensum, rzeczowniki a przymiotniki, przymiotniki, mocja przymiotników, liczebniki, zaimki, przyimki, przysłówki, verbum: infinitivus, gerundium, i gerundivum, verba intransitiva a transitiva, przejście jednych w drugie, passivum, medium, deponentia, czasy, tryby, verba impersonalia, zdanie złożone, spójniki, parataksa i hypotaksa, ich kontaminacja, spójniki współrzędne, spójniki podrzędne.

Jak widać z podania niektórych ważniejszych zagadnień, nie ma mowy, aby recenzent mógł streścić ciekawe często wywody — z braku miejsca. Chciałbym przynajmniej zwrócić uwagę na pewne rzeczy, które wymagają oświelenia. Na str. 162 pod napisem „Plural durch Perseveration” czytamy długi cytat z Palladiusa XI 18: „omnia uno genere conficiantur ex musto. nam defritum... effectum est; caroenum, cum, tertia perditā, duae partes remanserint; sapa, ubi ad tertias redacta descenderit. Tu powinno być ad tertiam (sc. partem). Objaśnienie tego pluralis mieści się w nazwie Perseveration: *ad tertias* (zamiast singularis) zostało wywołane poprzednim pluralis *duae partes*. Inne — zdaje się — jest źródło tego pluralis. Należy wyjść od takich typów plur., w których one są psychologicznie uzasadnione, np. *in eas partes Asiae profectus est* wyruszył w te strony Azji. Tu mogłoby

równie dobrze stać plur. jak i sing. Cf. Cicero, Pro Mur. 41, 89 mówi: Quo⁹ ad orientisne partes... exercitus duxit? An se in contrariam partem terrarum abdet?... Z takich miejsc przeniosło się plur. i na te wypadki, w których nie było uzasadnione. Od takich miejsc należy wyjść i pokazać rozwój, na którego końcu stoją wypadki pluralis, nie różniącego się znaczeniem od singularis.

Również niebardzo szczęśliwie wypadło uzasadnienie twierdzenia (str. 165), że w zdaniu Palladiusa VIII 3 „conveniet aqua prohibere bovem... tum polentae sextarios collata hallecula conspargere“ wyraz *sextarios* ma znaczenie pregnantyczne „aliquot sextarios“. Słuszność mają ci wydawcy, którzy przyjmują, że tu wypadł jakiś liczebnik. Przykłady, które autor przytacza jako paralele, nie nadają się do poparcia jego twierdzenia, gdyż są wzięte z całkiem innej dziedziny, z dziedziny określeń czasowych. I u nas też się mówi „Po latach wrócił do domu“. W tym zdaniu mówiący nie opuścił „wielu“ czy „kilku“. On chciał tylko powiedzieć, że to się stało po latach a nie po dniach, czy miesiącach. Nie można natomiast pokazać wyrażań ani polskich ani łacińskich, w których brak by było określenia ilości przy miarach czy wagach.

Piękny jest ustęp (str. 172—197) zatytułowany „Einige Fälle vom sog. konstruktionslosen Kasus“. Ma tu autor na myśli wypadki, w których nominativus występuje w syntaktycznej roli innych przypadków. Źródłem różnych typów tego anakolutu jest niedbałość lub nieumiejętność regularnej budowy zdań, objawiająca się bądź w tym, że mówiący będąc na początku zdania nie przedstawia sobie jasno, jak zbuduje jego koniec, albo będąc przy końcu zdania, już nie dba, albo zapomniał, jak zbudował początek. Są na tym tle najróżnorodniejsze wykołajenia przypadków, które autor pięknie omówił; nie dość jednak jasno na tym tle występują wypadki, które są wyłączną cechą języka Palladiusa.

Po kolei Svennung omawia wypadki, w których substantivum podrzędne występuje w przypadku rzeczownika rządzącego jako apozycja np. *multis miliaribus spatiis*, gdzie *spatiis*, apozycja do *miliaribus*, zastępuje genetivus. Mam wrażenie, że trzeba by tu zwrócić uwagę i na to, że powoli zaczęły się zacierać znaczenia zakończeń przypadkowych.

Czasem materiał porównawczy obejmuje całą łacinę od najstarszej, np., objaśniając fakt, że u Palladiusa występuje nieraz acc. zamiast dativu celu, sięga po paralele do łaciny archaicznej i cytuje Plauta Trin. 508 eum (sc. agrum) dabo dotem sorori, lub Varro na R. R. III 10, 7 polentam... dant cibum.

Piękny między innymi jest ustęp o stosunku przymiotników i rzeczowników, choć w odniesieniu do konkretnych miejsc czasem teoria zawodzi. I tak u Palladiusa (I 15) mają mss. *ex marmore grano* (z ziarna marmurowego). Trudno wykazać, że *marmore* gra tu rolę przymiotnika *marmoreo*. Należy raczej przyjąć, że to jest miejsce zepsute.

Przekonywująco autor omawia powolne obejmowanie funkcji superlativu przez comparativus, rozwój, na którego końcu *melior* znaczy i lepszy i najlepszy.

Dużą przemianę znaczenia przeszły zaimki, głównie wskazujące, na drodze z łaciny do języków romańskich. Ustęp odpowiedni (str. 294—325)

wiele światła rzuca na te zagadnienia nie tylko w łacinie późniejszej, ale i na łacinę klasyczną.

Bardzo dużo materiału jest zebranego i objaśnionego w ustępie o prepozycjach. Trzeba było dodać, że przy powstaniu nowych prepozycji na pograniczu łaciny i języków romańskich działały najczęściej te same siły, co w rozwoju łaciny przedliterackiej. Np. przejście w łacinie późnej rzeczownika *litus* w prepozycję (*litus finibus Apuliae est insula. Tremetis* (= obok granic) nie jest zasadniczo procesem różnym od historii prepozycji *circum* czy *circa*.

Ustęp o czasowniku (*Zum Verbum*), obejmujący str. 418—477, traktuje o czasach, trybach, stronach itp. Najciekawsza jest partia o infinitiwie w tytułach. Mianowicie w kilku wypadkach spotykamy u Palladiusa infinitivus jako podtytuły (w rubrykach), np. IV 7, 4 *Aegras vites refovere*. Takie infinitiwy ma też i Cato w *De agricultura*. Według Maxa Wellmanna (w *Abh. d. preuss. Akad. d. Wis.* 1921 *Phil.-hist. Kl.* 4) Cato wzorował się na Bolosie z Mende. Svenung wywodzi, że infinitiwy w tytułach są już u Eukleidesa (starszego od Bolosa), w *Stoicheia*; nadto próbuje wykazać, że są to skróty całych zdań. Infinitiwy u Eukleidesa nie są tytułami, nie są też skrótami zdań; są to pełne zdania, w których infinitivus wyraża rozkaz. *Ἐπὶ τῆς δοθείσης ἐθνείας πεπερασμένης τριγώνου ὁσάπλευρον συστήσασθαι* (Elem. I 1 zbudować trójkąt równoboczny na danym odcinku). Infinitivus na wyrażenie rozkazu w 2 i 3 osobie jest zjawiskiem bardzo starym. Ma go już Homer np. H 79 *τέχνηα σιλήσας φερέτω κοίλας ἐπὶ νῆας, σῶμα δὲ οἴκαδ' ἐμὸν δόμεναι πάλιν*.

Infinitiwy jako tytuły u Palladiusa przedstawiają zdaniem moim dwa typy: 1) infinitiwy te pełnią funkcję rozkazów, n p. *Olivas virides servare* (zachowuj oliwki świeże) 2) podają czynność bez bliższych określeń, np. *aegras vites refovere* (pielegnowanie chorych winorośli). Infinitivus jako forma czasownikowa oznaczająca czynność bez podania bliższego określenia dobrze nadawał się na tytuły.

W dalszym ciągu Svenung omawia budowę zdań, poświęcając dużo uwagi i miejsca spójnikom współrzednym i podrzędnym i mieszanu się hypotaksy z parataksą. Po uwagach językowych takich jak użycie abstractum pro concreto, które są zebrane pod nagłówkiem *Zur Stilistik*, idzie ustęp, w którym autor na 70 stronach w porządku alfabetycznym zestawiał te wyrazy Palladiusa, które albo są nowe, albo tu występują w innym niż zwykle znaczeniu.

Dokładne indeksy obejmują 34 stron.

Największą korzyść z tej pracy uczonego skandynawskiego odniesie recenzja tekstu Palladiusa i egzegeza. Ponadto wdzięczni będą Svenungowi leksykografowie. Autor nie zamierzał dać kompletnej gramatyki języka Palladiusa i literatury fachowej (str. IX), lecz omówić jedynie wybrane rozdziały. I to zadanie wykonał w sposób, który budzi podziw. Czytając wywody autora czuje się, że choć operuje materiałem języka martwego, kształcony jest nie tylko filologicznie, na językach klasycznych, ale ma otwarte uszy na język żywy, raczej słyszy dźwięki, niż widzi litery. Wywodami swymi przykuwa uwagę czytelnika nawet tam, gdzie trudno się zgodzić z jego wnioskami.

Bibliografię cytuje bardzo bogatą. Wątpię czy opuścił rzecz ważniejszą

szą. Zauważyłem brak dzieła K. Vossler, *Über neue Denkformen im Vulgärlatein* 1922 i F. G. Mohl, *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, 1899.

Druk bardzo staranny. Zauważyłem jedynie dwa błędy drukarskie: str. 221, w. 8 z dołu zam. *Dativ* ma być *Genetiv*, str. 517, w. 12, zam. *ein* ma być *eine* (Rüstkammer).

MARIAN AUERBACH

M. Auerbach i K. Dąbrowski, *Disce Latine*. Podręcznik do nauki łaciny dla III klasy gimnazjalnej. Lwów 1936. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Podręcznik powyższy zasługuje na szczególną uwagę przede wszystkim dlatego, że już pierwsza część jego, stanowiąca jeszcze podkład do nauki gramatyki, zawiera w głównej mierze oryginalne teksty autorów łacińskich i mniej lub więcej uwydatniającymi się przesunięciami lub uzupełnieniami, które są naturalnym następstwem dostosowania tekstów do zasobu wiadomości uczniów oraz konieczności umieszczenia odpowiednich przykładów ilustrujących omawiane właśnie zjawiska językowe.

Treść tekstów zaczerpniętych głównie z Cycerona, Gelliusa, Swetoniusza obraca się w pierwszym rzędzie około wybitnych postaci greckich i rzymskich, wśród których czołowe miejsce zajmują Solon i Perykles oraz Kato i Oktawian. Że oni stanowią centralne niejako postaci pierwszej części podręcznika łacińskiego, — dowodzi także treść czytanki polskiej, która im właśnie baczniejszą poświęca uwagę (ust. 1, 2, 3, 5). Jedynie ustęp 4-tej części czytanki polskiej, która odnosi się jeszcze do materiału półrocznego ma treść inną, stanowiącą rozszerzenie wiadomości zawartych w ust. XXX *De bibliothecis Graecorum*. Pozostałe teksty łacińskie przynoszą garść pożytecznych wiadomości o urzędach i prawie rzymskim, o wychowaniu rzymskim, o greckich i rzymskich księgozbiorach, o rzeźbach greckich. Ustępy dłuższe, które wymagały podziału na kilka jednostek lekcyjnych, winny być traktowane w kolejnym następstwie a nie rozdzielone jak *Monumentum Ancyranum* (V, VI—X, XI, XII), *De iure Romano* (XVII—XX), *De Protagora* (XXXIII, XXXIV—XXXVI). Zauważyć należy, że piękny dobór tekstów przekracza nieraz możliwości orientacyjne uczniów klasy trzeciej. Ustępy takie jak *De iure Romano* — mimo pozornej łatwości, która mogłaby wynikać z przejrzystej konstrukcji zdań, są ze względu na precyzyjność wyrażenia oraz skonsolidowaną a ważką treść za trudne na tym stopniu nauki. Ten sam materiał sprawia trudności natury rzeczowej nawet w klasie czwartej; zdaje się jednak, że autorowie sami na to zwrócili uwagę, bo ustępy te nie zawierają nowych zjawisk gramatycznych i oznaczone są gwiazdkami wskazującymi, że można je ewentualnie opuścić. Szereg ustępów (17) zakończony jest złotymi myślami dostosowanymi do ich treści. Złote myśli zaczerpnięte z dzieł autorów rzymskich, wśród których przeważa Owidiusz (prawie połowa zdań) stanowią doskonały materiał do memorowania. Materiał gramatyczny rozmieszczony planowo z wyraźną dążnością do unikania przeciążenia nim oraz do osiągnięcia potrzebnych miejscami retardacyj. Może zbyt mało miejsca pozostawiono dla zebrania typowych formacji perfecti; ograniczone do trzech ustępów (XXXIII, XXXIV, XXXVI) i w dodatku przedzielone ustępem zawierającym semide-

ponentia i supinum (XXXV) nie stanowi ono wystarczającej podstawy do ugruntowania odnośnego materiału gramatycznego.

Wypisy łacińskie przeznaczone na półroczu II podają w pierwszym rzędzie wyjątki z Neposa i Cezara, uzupełniają je jednak wyimkami z Swetoniusza, Cyclerona, Gelliusa. Wyjątki ułożone są bowiem w grupy treściowe objęte wspólnym tytułem: A) Graeci libertatem suam contra barbaros defendunt, B) Graeci inter se de principatu contendunt, C) De rebus in Sicilia gestis, D) De Gaii Iulii Caesaris vita et rebus gestis. W czytance polskiej odpowiada grupie A) — ustęp 6, grupie C) — ustęp 7, grupie D) — ustęp 8—11. Wiele uwag rzucających światło na treść ustępów grupy B znajdzie uczeń w ustępie 2. Mowa Peryklesa na cześć poległych. Szczególną zaletą doboru i rozmieszczenia wypisów jest uwydatnienie jedności Greków w walce z Persami, niezgodności i rozbicia w walce o hegemonię. Podkreślenie fatalnych dla świata helleńskiego skutków tego rozbicia byłoby bardzo celowe. Szkoda, że nie poświęcono temu zagadnieniu odpowiedniego ustępu choćby w czytance polskiej.

Ryciny w tekście (62) opierają się głównie na zabytkach starożytnych, choć nie brak i ilustracji nowszych (np. Neuville — Poddanie się Wercyn getoryksa). Spis rycin podaje miejscami uwagi bardzo cenne (opis gemmy Augusta na str. X lub wazy na str. XI). Pięć map (Roma, Imperium, Romanum, Italia, Graecia, Gallia) stanowi wartościowe i pożyteczne nader uzupełnienie podręcznika.

W osobnym tomiku podają autorowie preparacje i słowniczki — łacińsko-polski oraz polsko-łaciński. Brak słowniczka imion własnych; przy ustępach łacińskich znajduje uczeń odpowiednie objaśnienia w preparacji, przy polskich jednak przeznaczonych do przekładu na łacinę, nieraz i pisownia odnośnych imion będzie mu sprawiała trudności; wobec tego uważam uzupełnienie słowniczków słowniczkiem imion własnych za konieczne. Dodatnią stroną preparacji jest nie tylko ich dokładność ale i uwagi rzeczowe, w pierwszym rzędzie dane historyczne, oświetlające w miarę potrzeby sytuację i prowadzące do tym pełniejszego zrozumienia tekstu.

M. Auerbach i K. Dąbrowski, *Disce Latine*. Podręcznik do nauki łaciny dla IV klasy gimnazjalnej. Lwów 1936. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Czytanka łacińska zawiera cztery grupy tekstów prozaicznych oraz jedną grupę poetyckich. Stosunek 4 i 1 utrzymany też jest w ilości wierszy — 40 stron tekstów prozaicznych, 10 poetyckich. Wśród pierwszych przeważa Liwiusz. Wyjątki z dzieła tego autora tworzą pierwszą grupę ustępów zatytułowanych *Bellum Punicum secundum* oraz drugą *De legibus agrariis*, co razem wzięwszy stanowi połowę wszystkich tekstów prozaicznych. Grupa trzecia *Civis Romanus sum* czerpie treść z Cyclerona (*In Verrem* i *Pro Archia*), częściowo z *Digesta*. Grupa czwarta to obraz spisku Katyliny ułożony na podstawie wyjątków z Cyclerona i Sallustiusza. Ten dobór tekstów sprawia, że czytanka ma w części prozaicznej charakter ściśle historyczny, zróżnicowany tylko częściowo przez wyjątek z mowy w obronie Archiasza. Układ grupy pierwszej kreślący szlakami wiekopomnych zapasów strategicznych nad Trebią, jeziorem Trasumeńskim, pod Kannami i nad Metaurem, zarys gigantycz-

nej w świecie starożytnym drugiej wojny punickiej, ma niewątpliwie w grupowaniu momentów uwydatniających wielkość ducha rzymskiego, niezachwianego mimo klęsk dotkliwych i dzięki temu zdolnego do opanowania najtragiczniejszej sytuacji, jaką była bitwa pod Kannami oraz do osiągnięcia zwycięstwa decydujących nad Metaurem — bardzo wielkie znaczenie wychowawcze. A jednak mimo tych walorów, których nikt zaprzeczyć nie może, nasuwa się pytanie, czy umieszczenie czterech długich opisów bitew w czytance dla naszej klasy czwartej walczącej, wydatnie z trudnościami językowymi, jest wskazane, — czy wśród trudności językowych i nużącej pracy nad epicznym opisem bitew nie zgubi się gdzieś cel wielki, który bez wątpienia przyświecał autorom przy układaniu grupy *Bellum Punicum secundum*. Mam wrażenie, że możliwości pracy w klasie czwartej zostały tu przecenione, a za nader szczęśliwie uważałabym warunki, w których osiągnięcie zakreślonego tym tematem celu byłoby możliwe. Może dałby się cel ten łatwiej osiągnąć, gdyby temat ten znalazł się był w przekładzie w czytance polskiej. Samo umieszczenie Liwiusza, autora trudniejszego zarówno pod względem językowym jak i treściowym, na początku podręcznika i to w tak obszernym wymiarze (dwie piąte wszystkich tekstów) sprawia, że poziom podręcznika wysoki ale tym samym i nie łatwo dostępny. Układ i rozmieszczenie następnych grup prozaicznych, w których poruszone są ważne zagadnienia związane z ustrojem Rzymu już to społecznym już to politycznym, zagadnienia wiecznie żywe i dziś jeszcze aktualne, są zupełnie właściwe i celowe.

Grupa V zawiera dwie elegie Tibullusa, cztery wyjątki z *Metamorfoz* Owidiusza oraz urywek z jego autobiografii i wyjątek z *Fasti* odnoszący się do zgonu Fabiuszów pod Kremerą. Elegie Tibullusa dobrane tak, że mimo niewielkiej liczby wierszy (46) dają obraz sielankowości i prostoty jego Muzy. Piękny jest też wybór z Owidiusza, mam jednak pewne zastrzeżenia co do skrócenia tekstów. Autobiografia rozpoczęta od słów „*Sulmo mihi patria est*“ a więc opuszczająca apostrofę do połomności zatracca jeden z najcharakterystyczniejszych swych rysów i nie dość właściwie oświetla wyrażenie „...ut tempora noris“. Opowieść o Orfeuszu i Eurydyce skrócona z 63 wierszy oryginału do 34 wierszy miejscami bardzo udatnie. Dwa miejsca skrócone nasuwają jednak pewne wątpliwości. Opuszczenie wierszy 18—22 sprawia, że wyrażenie Orfeusza „*causa viae est coniunx*“ bezpośrednio po apostrofie „*o positi sub terra numina mundi*“ nie jest dość jasne bez odpowiednika „*descendi*“ (w. 21), a stylistycznie niezgrabne. Jeszcze mniej właściwym wydaje mi się zakończenie opowieści wierszem 61 („*quid enim nisi se quereretur amatam?*“) Zamknięciem mrocznego obrazu podziemia a zarazem tragicznym finałem smutnej i wzruszającej opowieści nie może być pytanie, będące wyrazem refleksji poety i wtrącone tylko w tok opowiadania. Zakończeniem mógł być natomiast w. 57 (w czytance 32), albo na leżało doprowadzić opowieść do w. 64; w obu wypadkach zostałyby w pamięci ucznia mgliste kontury spływającej w otchłań podziemną Eurydyki — jako zakończenie przeczudnej ballady starożytnej. Dobór innych opowieści Owidiusza (*Narcissus, Daedalus et Icarus, Latona colonos Lycios in ranas mutat*) należy uważać za bardzo szczęśliwy z tym, że wskazane by było powiększenie pewne ilości tekstów poetyckich dochodzących ledwie do prze-

pisanej ilości trzystu wierszy. Zwięzłe i treściwe uwagi o miarach wierszowych poezji epicznej i elegii dostarczą uczniom dość wiadomości potrzebnych do czytania tekstów, zwłaszcza że początkowe teksty zaopatrzone są w znaki objaśniające iloczas, a dalsze zaznaczają iloczas w miejscach, które mogłyby nasuwać jakieś wątpliwości.

Czytanka polska zawiera 10 ustępów stanowiących dopełnienie wypisów łacińskich. Grupie I odpowiada wyjątek z dzieła Ludwika Piotrowicza *Dzieje rzymskie*, odnoszący się do bitwy pod Kannami, którą uczeń zna już z dzieła Liwiusza. Wyjątkiem z dzieła Piotrowicza jest też ustęp odnoszący się do grupy II — Zanik drobnej własności rolnej w Italii; temu samemu tematowi służy ustęp pt. *Grakchowie* (według Plutarcha). Ustęp 5 *Mowa Cezara* (wg Sallustiusza B. C. 51) należy do grupy D.) *De coniuratione, Catilinae*. Reszta ustępów poświęcona autorom łacińskim, których wyjątki zawarte są w podręczniku. Wiadomości o Ciceronie znajdzie uczeń w ustępie 4. *Krasomówcza działalność Cicerona* (według Kazimierza Morawskiego) oraz 6. *Sądownictwo nowożytnie a Cycero* (na podstawie Tadeusza Zielińskiego *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*); wiadomości o Liwiuszu, Owidiuszu i Tibullusie w ustępie 7. *Rozkwit literatury w epoce Augusta* (według K. Morawskiego). Dwa wyjątki z *Metamorfóz* Niobe oraz Pomona, oba w przekładzie Kicińskiego zamykają czytanke polską.

Wśród rycin znajdują się plany sytuacyjne czterech bitew wyszczególnionych w tekstach pierwszej grupy oraz szereg ilustracji, stanowiących tło, na którym rozgrywa się akcja opisana w tekstach (a więc widok Kann, kamieniołomy w Syrakuzach, cieśnina mesyńska, Tullianum, widok Kremery). Z reprodukcji zabytków sztuki weszły do podręcznika w znacznej liczbie podobizny wybitnych osobistości rzymskich, o których mowa w czytance polskiej, kilka scen z grupy *Niobidów* i dwa malowidła pompejańskie — *Narcissus* oraz *Edal i Ikar*.

Cztery mapki — *Plan Rzymu*, *Imperium Romanum*, *Grecja* są dodatkkiem ze względu na orientację w tekstach odnośnych bardzo pożytecznym.

Jak w podręczniku dla III klasy tak i tu osobny tomik stanowią objaśnienia i słowniczki. Objaśnienia zarówno językowe jak i rzeczowe są dokładne ale nie przekraczają miary, zostawiając miejsce dla samodzielnego dociekania i kombinowania uczniów. Natomiast słowniczek łacińsko-polski wprowadza innowację, stanowiącą zbyt daleko idące ułatwienie przez podawanie form w brzmieniu tekstu i odsyłanie od nich do formy *indic. praesentis*. Spotykamy więc w słowniczku w spisie alfabetycznym wyrażenia takie, jak: *accepi, adiit, constiterunt, confisus, depulsurum, malueris, mavis, odissent, oppressit, questi, questus* itd. Tego rodzaju układ słowniczka budzi zastrzeżenia ze względu na wymagania programu w odniesieniu do wyników nauczania w klasach poprzednich. Słowniczek imion własnych dokładny i cenny dzięki wiadomościom historycznym, służącym do tym lepszego zrozumienia tekstów. „Errata” dołączone na kartce wklejonej nie wyłowiły wszystkich błędów. Konieczne jest jeszcze przeprowadzenie ściślejszej korekty.

REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Hoffmann Adolf, W Pracowni Filologicznej 1935. Nakł. Komitetu Rodzicielskiego przy Państw. Gimn. klas. im. Gen. J. Wybickiego w Śremie. Str. 3—30, 10 ilustr.

Autor zajął się wprowadzie tematem starym, ale obecnie bardzo aktualnym. Program bowiem nauczania nakazuje stosować w szerokim zakresie naukę poglądową, aby osiągnąć cel główny nauki jęz. łacińskiego, którym jest poznanie łaciny i świata rzymskiego. Temu służą ilustracje i modele, które można wykonać w pracowniach robót ręcznych. Szkoda, że autor potraktował temat bardzo pobieżnie (str. 17—26 małej ósemki). Nauczyciel pragnąłby mieć dokładny spis modeli możliwych do wykonania siłami uczniów, ponadto otrzymać fachowe wskazówki na podstawie wykonanych już modeli. Dołączone ryciny bardzo niewyraźnie ilustrują modele, np. „Świątynia Zeusa”, „jeden z najpiękniejszych modeli” (według słów autora str. 27 n.) wypadła bardzo niepokaznie (zdaje się przez zbytne pomniejszenie obrazu. Na str. 16 jest tylko jeden drepaneforon (nie — a). Cena broszurki (1,50 zł) jest niewspółmiernie wysoka. Warto by do tego tematu powrócić i opracować go naprawdę sumiennie. Nauka niemiecka omówiła go i zrealizowała całkowicie już przed wojną światową (zob. Stanisława Rzepińskiego, Wyposażenie normalnych zbiorów archeologicznych w szkołach średnich. Sprawozd. Gimn. I w Nowym Sączu 1910, nadto roczniki „Muzeum” passim).

BEDNAROWSKI

KSIAŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADESŁANE REDAKCJI

1. *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, Vol. LXVIII: S. Gauden-tii Episcopi Brixiensis tractatus. Ad fidem codicum recensuit Ambrosius Glueck. Vindobonae-Lipsiae 1936.
2. Ladislaus Strzelecki: *De Flavio Capro Nonii auctore*. Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydz. Filologicznego. T. LXV, nr 3. Kraków 1936. Str. 39.
3. *Tacyt: Dialog o mówcach*. Opracowany i przemysłany przez Ognisko Filologii Klasycznej w Lublinie. Ostateczna redakcja przekładu J. Pli-szczyńskiej i K. Plucińskiego. Lublin-Poznań-Warszawa-Wilno 1937. Str. 73.
4. *Bibliografia Historii Starożytnej*. Lwów 1936. (Odb. z Przeglądu Klasycz-nego, 1936, II, 7—8).
5. *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, Rocznik IV, zeszyt 3. Treść: Alfons Michał Wodziński: Nauczanie historii w III Rzeszy. — Recenzje i Sprawozdania. — Zapiski bibliograficzne. — Kronika.
Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne, Rocznik IV, zeszyt 4. Treść: Józef Dutkiewicz: Lelewel o nauczaniu historii. Nowaczyk Stanisław: Rola pytań uczniów w nauczaniu historii — Materiały. — Recenzje i Sprawozdania. — Zapiski bibliograficzne. — Kronika.

KRONIKA

Poznańskie Koło P. T. F. odbyło posiedzenie dnia 14 grudnia 1936 z odczytem doc. dr Markowskiego: „*Ludi saeculares*“, którego streszczenie niniejszym podajemy:

1. Wyraz *sa-e-clum* < **sa-i-clom* znaczy pierwotnie prawdopodobnie „narzędzie uzdrowienia“, „środek ocalenia, wybawienia“.

2. Wśród rzymskich igrzysk wiekowych wypada rozróżniać cztery rodzaje: etrusko-rzymskie, „tarentyńskie“, augustowskie i jubileuszowe, obchodzone dla uczczenia setnych rocznic Rzymu.

a) Etrusko-rzymskie odbyły się według świadectw źródeł z powodu nieszczęść, nawiedzających państwo, w celu prześlągania rozniewanych bogów niebieskich w latach 260/494, 391/363, 423/331, 441/313, 491/263, zatem z początku w odstępach nierównych i nieustalonych, od r. 391/363 co 50 lat. Ich główne części składowe były lectisternia, igrzyska cyrkowe, pantomimiczne nieme przedstawienia aktorów etruskich, uroczyste wbijanie gwoźdźcia w prawą ścianę kapitolńskiej świątyni Iovis O. M. przez dyktatora, do tego celu każdorazowo mianowanego, na znak pochowania okresu minionego. Charakter tych igrzysk jest ekspiacyjny i pogrzebowy.

b) Igrzyska „tarentyńskie“, urządzone za radą ksiąg sybillińskich dla przeproszenia gniewu bogów po raz pierwszy w r. 505/249, pochodzące z miasta Tarentum, są wyprawiane ku czci bóstw chtonicznych w części kępy boga wojny, zwanej od nich również Tarentum, przez trzy dni i trzy noce. W skład tych igrzysk wchodzi ofiary zwierząt barwy czarnej wedle obrządku greckiego, korowody ze śpiewami na sposób chórów tragedii attyckiej, lectisternia dla Plutona, sellisternia dla Proserpiny, prawdopodobnie także wyśięgi konne. Pod względem światopoglądowego igrzyska „tarentyńskie“ mają charakter orficko-pitagorejski; ich myślami przewodnimi są zaświat i wieczność; ich celem jest rozpoczynanie każdego nowego stulecia w nastrojach, nastawionych na życie pozagrobowe i na wieczność. Igrzyska te miały być wyprawiane co 100 lat, odbyły się jednakże tylko raz jeszcze, z trzyletnim opóźnieniem w r. 608/146.

c) Cesarz August urządza swoje igrzyska wiekowe w czasie pełni księżycowej od nocy z dnia 31-go maja na dzień 1-go czerwca do dnia 3-go czerwca r. 737/17 w celu uroczystego rozpoczęcia nowego szeregu wieków i zarazem jako uświęcenie ustaw, wydanych w tym samym roku szóstym piastowania władzy trybuńskiej w zamiarze położenia podwalin prawnych pod odrodzenie narodu i państwa rzymskiego pod względem rasowym i społecznym, gospodarczym i politycznym, obyczajowym i etycznym. Na podstawie nauki greckich astrologów o odradzaniu się ludzkości w okresach co 440 lat, cesarz przez usta Sybilli młodszej ustala długość wieku, mającego upłynąć po odbyciu się każdego nowych igrzysk wiekowych, na 110 lat. Końcowe wiersze wyroczni Sybilli augustowskiej wystawiają stałe wyprawianie igrzysk wiekowych tego rodzaju z naciskiem jako warunek trwałości panowania Rzymu nad całą Italią i nad całą ziemią Latynów, zatem jako warunek istnienia imperii Romani.

Igrzyska wiekowe rodzaju, zaprowadzonego przez Augusta, urządzają w r. 841/88 cesarz Domicjan, w r. 957/204 cesarz Septimius Severus. Charakter i cele igrzysk wiekowych Septimiusa Severa pozwala teraz dokładniej poznać ich protokół, znaleziony w znacznych częściach w Rzymie na miejscu starożytnego Tarentum w głębokości 9 m w r. 1930. W igrzyskach tych odzwierciedlają się polityczne dążenia i wojskowy charakter rządów Septimiusa tudzież prądy gospodarcze oraz stosunki społeczne i kulturalne, niemniej poglądy na życie i zapańtrywania etyczne jego epoki. Podczas gdy igrzyska wiekowe Augusta poświęcają ustrój pryncypatu, igrzyska wiekowe Septimiusa rozpoczynają okres dominatu.

Igrzyska wiekowe tego rodzaju, przypadające na r. 314 po Chr., na rok po ogłoszeniu edyktu mediolańskiego, prawdopodobnie ze względu na chrześcijaństwo, już się nie odbyły.

d) Pierwsze igrzyska wiekowe z powodu kilkusetletniego istnienia Rzymu zostały wedle kroniki Euzebiosza urządzone w r. 300/454, zatem dla uczczenia trzechsetnej rocznicy miasta Rzymu. Obchody tego rodzaju jubileuszowe urządza po pięćsetletniej przerwie znowu cesarz Claudius w r. 800/47, a powtarzają je cesarz Antoninus Pius w r. 900/147 i dla uczczenia tysiąclecia Rzymu cesarz Philippus Arabs w r. 1001/248. Z wszystkich igrzysk wiekowych Euzebios wspomina tylko owe pierwsze i te ostatnie. Z świadectwa Cassiodora wynika, że głównym świętem tego obchodu, trwającego przez trzy dni i trzy noce, był natalis Romanae urbis, dzień narodzin stolicy rzymskiej, zatem dzień 21-go kwietnia, obecne święto narodowe Włoch faszystowskich.

SPRAWOZDANIE

Z Konferencji Ogniska Filologii Klasycznej w Lublinie. w dniach 19 i 20 listopada 1936 r.

Konferencja była poświęcona wyłącznie zagadnieniu nauczania słówek w 4 klasowym gimnazjum. Lekcje zostały zorganizowane w ten sposób, że ilustrowały nauczanie słówek na różnych poziomach i jedno zagadnienie każda z nich ujmowała.

Przebieg konferencji:

- 19/XI 8—8,45 Lekcja P. Majki w kl. II a, gimn. Unii Lubelskiej, temat: słówka na poziomie elementarnym.
 9—9,45 lekcja P. Pliszczyńskiej w kl. II a w gimn. Unii Lub. temat: grupy etymologiczne, pytania i odpowiedzi po łacinie.
 10,30—14 dyskusja nad lekcjami.
 16—19,30 referat p. J. Pliszczyńskiej: „Nauczanie słówek w czteroklasowym gimnazjum“ i dyskusja.
 19,30—20,30 wykład prof. Popławskiego „Imperializm rzymski“.
 20,30—24 zebranie towarzyskie.
 20/XI 8—8,45 p. K. Plucińskiego w kl. IV-ej Staszica — rozmowa po łacinie.
 10—10,45 lekcja p. Pliszczyńskiej w kl. IV gimn. im. Unii Lub. zużytkowanie dla nauczania kultury klasycznej — urywków prozy i poezji, pamięciowo opanowanych. Temat kulturalny lekcji: kobieta rzymska.
 11,30—15 dyskusja nad lekcjami i przyjęcie wniosków.

TEZY KONFERENCJI FILOLOGÓW KLASYCZNYCH

w dniach 19 i 20 listopada 1936 r.

w sprawie nauczania słówek w 4-klasowym gimnazjum.

Wychodząc z założenia pewników psychologicznych a mian., że:

I. a) szeregi wyobrażeń o wewnętrznym związku łatwiej się reprodukuja i utrwalaja;

b) apercepcja nowych wyobrażeń w oparciu o już istniejące jest łatwiejsza;

c) przyswajanie nowego materiału leksykalnego oparte jest na jednoczesnych kojarzeniach wzrokowych, słuchowych, mięśniowych i ruchowych;

d) wyraz nabiera znaczenia właściwego dopiero w konkretnym zdaniu lub wyrażeniu, jednym słowem w oparciu o kontekst (z tym zastrzeżeniem, że pewne słowa zasadnicze mają tylko jedno znaczenie i są związane bezspornie z jednym tylko pojęciem), dochodzimy do przekonania, że wprowadzenie ucznia w nowe słówka odbywa się:

1) przez wydobycie przez ucznia znaczenia z kontekstu, ewentualnie przez podanie znaczenia nowego słowa przez nauczyciela, o ile możliwości związane go z ilustracją, a wreszcie wyszukanie go przez ucznia w słowniku.

2) Wyjaśnienie nowych słów i zwrotów opiera nauczyciel na:

a) nawiązaniu do poprzednio poznanego materiału leksykalnego

b) skojarzeniu znaczeniowym i dźwiękowym, ewent. tylko dźwiękowym z wyrazami z języków obcych i ojczystego pochodzących od tego samego tematu.

c) powołaniu się na etymologię wyrazu, przy czym nauczyciel wyzyskuje przede wszystkim wszystkie znane już uczniowi wyrazy z tej właśnie grupy etymologicznej.

U w a g a. Posiłkowanie się tzw. znaczeniem etymologicznym przy wprowadzaniu w znaczenie nowych wyrazów jest celowe i skuteczne z tym jednak zastrzeżeniem, że nauczyciel podaje tylko zupełnie ustalone etymologie i w tym wypadku, gdy znaczenie realne wyrazu nie odbiega zbytnio od znaczenia etymologicznego.

d) nowe słowo lub wyrażenie przyswaja sobie uczeń w klasie: wzrokowo (odczytuje je z tablicy, lub na wyższym poziomie z książki lub słownika), słuchowo, (słyszac słowo wymawiane przez nauczyciela) mięśniowo (głośno wymawiając) ruchowo (zapisując w zeszycie, w pewnych wypadkach w domu).

II. Stwierdzając zaś, że proces utrwalania materiału leksykalnego wymaga innych jeszcze zabiegów, opartych na częściowo innych przesłankach psychologicznych, bierzemy pod uwagę następujące wyniki doświadczeń:

1) Nowe wyrażenia tym łatwiej się utrwalaja, im częściej są powtarzane.

2) Wiek, w którym obecnie rozpoczynamy naukę języka łacińskiego, mało jest podatny do mechanicznej nauki pamięciowej.

3) Szybkie tempo nauki szkolnej wymaga wyjątkowo sprawnej organizacji pracy domowej ucznia, ograniczonej zresztą co do czasu innymi jeszcze zainteresowaniami i potrzebami.

Wyprowadzamy stąd następujące wnioski dydaktyczne:

1) Powtarzanie i utrwalanie materiału leksykalnego nie może być tylko mechaniczną pracą, lecz powinno budzić zainteresowanie ucznia — przez:

a) wyzyskanie pewnych właściwości wieku w pierwszym rzędzie zamiłowań kolekcjonerskich, które mogą znaleźć swój wyraz w układaniu grup etymologicznych i znaczeniowych. Stąd wynika postulat zaprowadzania zeszytów etymologicznych i zestawiania (ostrożnego) synonimów.

b) skłonności do współzawodnictwa, a więc urządzenie konkursów leksykalnych.

c) zużytkowanie już przyswojonego materiału leksykalnego do opisu ilustracji (w związku z nauczaniem kultury klasycznej)

d) pytania i odpowiedzi w języku łacińskim, oparte na przyswojonym już materiale.

e) przez krótkie streszczenia i opowiadania po łacinie.

f) lekturę kursoryczną nowych tekstów nie zawierających lub zawierających tylko w stopniu minimalnym słowa lub wyrażenia nieznanne.

g) uczenie się na pamięć zdań, przysłów, czy fragmentów tekstowych zarówno prozaicznych, jak i poetyckich, posiadających dużą wartość ideową i artystyczną, tak, by mogły być użytkowane przy nauczaniu kultury.

U w a g a 1. W związku z organizacją pracy domowej ucznia należy z całym naciskiem podkreślić, że wszelka praca nad utrwalaniem materiału leksykalnego musi się opierać każdorazowo na uprzednim, dokładnym i gruntownym zrozumieniu tekstu.

U w a g a 2.

W razie potrzeby nauczyciel może i powinien od czasu do czasu (według swego uznania) poświęcić specjalne lekcje powtarzaniu materiału leksykalnego

U w a g a 3.

Pożądane jest, by nauczyciel od czasu do czasu urządzał ćwiczenia klasowe (z języka łac. na polski) bez słowników, o charakterze repetycyjnym.

U w a g a 4.

Wszystkie pow. wspomniane zabiegi i środki pomysłowego powtarzania materiału leksykalnego mogą dać rezultaty w tym jedynie wypadku, o ile nauczyciel doskonale sam pamięta, jaki materiał leksykalny został przez klasę już przyswojony, i jeśli nauczyciel potrafi silnie, a umiejętnie egzekwować.

Ognisko melodyczne jęz. łacińskiego we Lwowie

W dniu 6 lutego 1937 r. w lokalu Ogniska met. języka łac. we Lwowie odbyło się zebranie Grupy Lwowskiej. W zebraniu wzięło udział 41 nauczycieli. Na wstępie przedstawił kierownik Ogniska prof. Golias kilka nowości bibliograficznych z zakresu filologii i dydaktyki języka łacińskiego. Potem doc. UJK. dr M. Auerbach wygłosił referat pt. Kilka wybranych zagadnień z zakresu słowotwórstwa, zajmując się problemem wyrazów złożonych. Następnie kierownik Ogniska wygłosił swój referat o stosowaniu niektórych metod bezpośrednich w nauczaniu języka łacińskiego. Po scharakteryzowaniu metod nauczania filologicznych i bezpośrednich omówił te momenty dydaktyczne, w których można stosować metody bezpośrednie celem ożywienia i ułatwienia pracy zaznaczając jednak, iż nauka języka łac. musi się opierać na pracy filologicznej (pośredniej, apercceptywnej) jako na metodzie

głównej pod grozą utraty racji istnienia w programie nauczania w gimnazjum ogólno-kształcącym. Referat zakończył prof. Golias postawieniem 4 tez, które konferencja po dodatkowych wyjaśnieniach kierowników Ognisk języków nowożytnych, prof. Nikliborcowej i dra Sandla, przyjęła bez zmian.

Tezy:

1. Należy sobie uświadomić, jakie są w nauczaniu języka łacińskiego momenty dydaktyczne filologiczne a jakie bezpośrednie.
2. Nauczyciel opiera się głównie na metodach filologicznych.
3. Metody filologiczne winny przeważać w nowej lekcji, tylko nie zawsze w pracy rozumienia nowego tekstu (tak na poziomie czytań jak i wypisów).
4. Metody bezpośrednie (a raczej neofilologiczne) mogą przeważać w starej lekcji.

POLEMIKA

Do Redakcji „Kwartalnika Klasycznego” we Lwowie.

W związku z umieszczeniem wysoce krzywdzącej mnie recenzji p. K. Majewskiego z trzech moich tomów „Z życia i kultury antyku” (Eos XXXVII, str. 536—7) proszę uprzejmie Szanowną Redakcję o łaskawe wydrukowanie niniejszego mego sprostowania:

Wyroki sądowe nie podlegają krytyce i interpretacji; może również i recenzje, ale nieuzasadnione zarzuty, postawione przez recenzenta, mają tak silną sugestię złego słowa, że zmuszony jestem w imię prawdy naukowej, wbrew własnej woli, odpowiedzieć p. Majewskiemu.

1) Pan Majewski pisze zrazu, że książki moje pisane są językiem „potoczystym” a nieco dalej, że tkwi w nich „nieszczery patos i z tym połączony werbalizm, jaki często spotyka się u popularyzatorów, piszących w wydawnictwach Filomaty. „Konstatuję tu wyraźną sprzeczność. Jeżeli język jest potoczysty, to nie może być jednocześnie patetyczny. Trudno sobie wyobrazić potoczysty patos. Twierdzę stanowczo, iż nie ma zdania w trzech moich tomach, które można by bez szkody dla kontekstu wyrzucić. Śmiem wątpić, czy napisałem w ogóle jakieś zdanie, pozbawione myśli konkretnej a nacechowane werbalizmem. Czy p. Majewski jest zwolennikiem solidarnej odpowiedzialności, mówiąc o ewentualnym werbalizmie autorów wydawnictwa Filomaty? W takim razie odpowiedzialność musiałby przede wszystkim ponieść sam recenzent, gdyż przede mną jeszcze wydał swoją książkę o kulturze egejskiej w „Bibliotece Filomaty”.

2) Nie znajduję w recenzji żadnej wzmianki krytycznej o III tomie, omawiającym najciekawsze bodaj i najpoważniejsze zagadnienia, stanowiącym najdojrzalszy owoc mojej pracy i zawierającym ostatnie wyniki nauki. Czyżby recenzent wogóle nie czytał III tomu?

3) Nie zgadzam się z tym, że liczne są omyłki „wynikłe z niestarannej korekty”. Obliczyłem w swoim czasie, iż tom I zawiera 13 błędów korektorskich, tom II — 2 błędy, tom III — 11 błędów. I to wszystko. Kto wie, jak szwankuje korekta Filomaty, uzna, iż jak na przeszło 900 stron tekstu, ilość omyłek nie jest duża.

4) Razi p. Majewskiego rzekomy patos, zawarty w słowach na str. 128 t. I, pisze: „Bo jak inaczej wytłumaczyć zdanie na str. 128 w tomie I, w którym wedle L. bogactwo i znaczenie polityczne wyspy Delos starożytny Hellen mógł sobie tłumaczyć — i tu następują moje słowa — „czarownym mitem, którego skutki religijne musiały być doniosłe”. Otóż nigdzie nie tłumaczę w ten sposób „bogactwa i znaczenia politycznego wyspy Delos”; mówię jedynie o przedziwnym fackie, że mała wysepka Delos dostąpiła specjalnego zaszczytu, jak następuje:

5) Wywody moje na str. 132 t. I są zupełnie ściśle, wbrew zarzutowi p. Majewskiego. Proszę przeczytać, co mówi Pierre Roussel w książce pt. „Délös” (Paris 1925) na str. 3. Między innymi czytamy tam: „Hermès n'est pas l'unique patron des marchands. A Délös, Apollon les reçut avec bien-

veillance dans son temple pour le plus grand profit de l'île qui lui était chère".

6) P. Majewski uważa za frazes wyrażenie moje (str. 141, t. I): „Apollonowi nie starczyło już sił moralnych do obrony swego miejsca”. Piszę to, gdy opowiadam, że Mitrydates w r. 87 wyrzucił w pień na wyspie Delos do 20.000 mieszkańców, a piraci (w r. 69) świątynie spustoszyli i ograbili. Czyż to nie świadczy o braku sił moralnych Apollina? Dlaczego to ma być frazesem, nie rozumiem zupełnie. I Roussel pisze (o. c. str. 41): „Délös... n'était plus sous l'unique sauvegarde d'Apollon”.

7) Dalej frazesem podług p. Majewskiego jest zdanie moje (str. 113 t. II): „producent afrykański przerzucił się do dalekiego Lyonu, wprzęgnięty w robotę kulturalną przez niewidzialną maszynę państwową”. Jak to? Czy p. Majewski nie słyszał o olbrzymiej roli kulturalnej, jaką odegrali kupcy i producenci w imperium Romanum? Wprzęgnięci zostali do tej pracy kulturalnej, bo korzystali z pax Romana. Gdzie tu patos, werbalizm czy frazes?

8) Szkoda, że p. Majewski podał tylko — jak pisze — „najważniejsze i to niektóre frazesy”. W ten sposób można pognębić każdego autora. Nie mogę bowiem obronić miejsc niewymienionych.

A teraz o „nieznajomości przedmiotu”. Co prawda recenzent napisał również i inaczej, a mianowicie, że wykazałem „poważną erudycję”. Trudno zaiste pogodzić oba te wyrażenia, ale zmuszony jestem tu dowieść, że „nieznajomość przedmiotu” wykazał niestety p. Majewski.

9) Istotnie, piszę na str. 139 t. I, że marmurowe posągi lwów z Delos są bez żadnego stylu i pochodzą zapewne z wieku VII. Dlaczego p. Majewski uważa, że to jest ignorancja? Zobaczmy, co pisze specjalista w tej dziedzinie, wspomniany P. Roussel (o. c. str. 28): „Ces monstres de dimensions inégales, de style barbare et d'exécution grossière, furent sculptés et installés sans doute au cours du VII-e siècle”. Nie udało się stanowczo Delos p. Majewskiemu, tym bardziej, że podejmuję się każde zdanie w swoich trzech tomach udowodnić tekstem źródłowym lub twierdzeniem autorów.

10) Następną „nieściśłość”. Na str. 140 t. I miałem rzekomo napisać, że miasto na wyspie Delos „było zbudowane według planu, w myśl którego ulice przecinały się systemem amerykańskim pod kątem prostym”. Otóż właśnie piszę tam: „nie było zbudowane” i uzasadniam: „Nierówny teren udaremniał zresztą wszelką planową akcję urbanistyczną; kręte, nierówne uliczki lub wznoszące się tarasy zapelniały stoki wzgórza Cyntu”. Zresztą, że Hipodamos z Miletu budował miasta „systemem amerykańskim”, czytelnik znajdzie w II tomie „Historii kultury antycznej” Zielińskiego na str. 49 i w moim III tomie str. 314.

11) Ze utożsamieniem na str. 103 t. II styl dipyloński ze stylem geometrycznym dekoracji greckich naczyń glinianych, nie jest to wielka nieściśłość. Pewnie, że wazy dipylońskie — to tylko grupa waz objętych ogólną nazwą stylu geometrycznego. Czy p. Majewski przypuszcza, że nie znałem takiej elementarnej rzeczy? Zresztą napisałem: „Styl ten zowie się również dipylońskim”.

12) Dalej p. Majewski zarzuca mi, iż na str. 262 t. II stawiam na jednej płaszczyźnie Hammurabiego i Mojżesza oraz mitycznego Minosa,

czyli że wszystkich razem uważam za postaci mitologiczne. A pisałem tak: „Mityczny Minos był również prawodawcą: podobnie jak Hammurabi lub Mojżesz“. To chyba jasne: podobnie jak Hammurabi lub Mojżesz byli prawodawcami (a nie postaciami mitycznymi). Zresztą osobiście uważam, że i Minos nie jest mityczną osobą; niewątpliwie istniała dynastia Minosów i każdy król nosił to samo imię (patrz t. II str. 260). Poza tym sądzę, że można dla ewidencji porównać „mitycznego“ Minosa z historycznym Hammurabim czy Mojżeszem, bo wszyscy trzej chwycili się demagogicznego trick'u, podając, iż otrzymali prawa swe od Boga (osobiście w to nie wierzę):

13) Nie podoba się p. Majewskiemu zwrot na str. 142 t. II, w którym zestawiam taniec Kuretów (przed grota, w której był ukryty Zeus) z tańcem rzymskich Saliów i tańcem derwiszów. Otóż zobaczmy, co pisze wybitny znawca tańca greckiego Louis Séchan (*La danse grecque antique*, Paris 1930) na str. 88 monumentalnego swego dzieła: „En réalité, ils — tj. inni kureci z Efezu — ne faisaient que répéter, sans le savoir, l'acte millénaire d'où était sortie la légende même des Courètes, et leurs pratiques reposaient, en dernière analyse, comme celles des Saliens, les prêtres-danseurs de Rome, sur la croyance initiale dans la vertu purificatrice des rites bruyants; généralement accomplis au printemps, ils passaient pour aider à la rénovation de la nature et à l'heureuse venue de l'an nouveau...“ „De même qu'à Rome, le 14 mars, les Saliens, porteurs de douze ancilia, symboles des douze mois lunaires, frappaient sur leurs boucliers pour chasser Mamurius Vetus, „Mars le Vieux“, l'année révolue, et pour instaurer l'an neuf...“ Co do tańca derwiszów, to ten bezwzględnie ma — powtarzam — charakter apotropaiczny. Miałem zatem prawo zestawić czy wymienić jednym tchem wszystkie trzy tańce.

14) Podpis pod ilustracją przedstawiającą „Apoxymenosa“ (t. I str. 45) jest może istotnie niejasny; powinienem był wyraźnie dopisać słowa „kopia“ (oryginał IV w.), ale nie mogłem tego uczynić, bo pierwszych 48 stron tomu I w ogóle do korekty nie otrzymałem. Zresztą p. Majewski, jako autor książki wydanej w Bibliotece Filomaty, wie, kto odpowiedzialny jest za układ rycin i napisy pod nimi.

15) Pan Majewski zarzuca mi szereg nieścisłości w rozdziale o muzyce antycznej (t. I), nie precyzując ich, lecz powołując się na specjalistę Alberta (w RL Luebchera s. v. Musik) oraz na T. Sinke. Większym autorytetem jest dla mnie wybitny muzykolog, kompozytor i filolog Teodor Reinach (*La musique grecque antique*, Paris 1926), za którym idę i teraz bezwzględnie.

Błędy korekty i dziwaczną pisownię imion — jak wiadomo wszystkim — przypisać można tylko wydawnictwu Filomaty.

16) Pan Majewski nie podkreślił za to, że traktuję swego czytelnika inaczej niż każdy popularyzator, że nie obrażam go, traktując jak ignoranta, któremu trzeba podać rozwodnioną papkę, lecz jak inteligenta i człowieka wykształconego, któremu tylko obca jest pewna dziedzina. I to mnie różni od popularyzatorów nie tylko krajowych, ale i zagranicznych.

Mimo że recenzja p. Majewskiego zawiera dużo pochwał, wolałbym jednak ze strony recenzenta uprzednie sprawdzenie ewentualnych zarzutów.

17) Uważam również za zbędne wymienienie jednym tchem i zareklamowanie kilku jeszcze wydawnictw Filomaty na zakończenie recenzji z moich

trzech tomów. Na ten cel można było poświęcić inne miejsce w „Kwartalniku Klasycznym“.

18) Sprostować wreszcie chciałbym, że trudno książki, liczące po trzysta mniej więcej stron (tom I — str. 255, tom II — str. 274, tom III — str. 357), nazwać tomikami. Nie odpowiadam za to, że książki wydane zostały na bibułkowym prawie papierze. Nie pisuję również artykułów popularnych do periodyków polskich — poza „Wiedzą i Życiem“, który to miesięcznik po 10-letnim istnieniu zakończył zresztą swój żywot) choćby dlatego, że tych periodyków nie ma.

z poważaniem

STANISŁAW LENKOWSKI

Panu Stanisławowi Lenkowskiemu w odpowiedzi.

Pan L. uczuł się dotknięty moją recenzją, uznając w niej liczne zarzuty za nieuzasadnione i czuł się w „imię prawdy naukowej, wbrew własnej woli“ (sic!) zmuszony do odpowiedzi sformułowanej w całym szeregu punktów. Oto mój sąd o nich.

ad 1. Pan L. formułuje tezę o charakterze ogólnym, że język potoczny nie może być równocześnie patetyczny. Śmiem być innego zdania. — Na pytanie pana L., czy jestem „zwolennikiem solidarnej odpowiedzialności, mówiąc o ewentualnym“ (sic!) „werbalizmie autorów wydawnictwa Filomaty“ odpowiadam: nie! W recenzji bowiem wyraźnie powiedziałem, że nieszczerzy patos i z tym połączony werbalizm spotyka się często u popularyzatorów piszących w wydawnictwach Filomaty. Często — to nie zawsze.

ad 2. Pan L. irytuje się, że krytykuję pewne szczegóły, zawarte w dwóch pierwszych tomach, ale irytuje się również, że nie krytykuję tomu trzeciego. Jakże mu więc dogodzić?

ad 3. Pan L. uważa, że stwierdzone przez niego omyłki w liczbie 26, są nieliczne. Wiadomo, że jest rzeczą względną, czy coś podpada pod pojęcie „liczny“, czy „nieliczny“. Dodam, że omyłek tych jest o wiele więcej w 3 tomikach, ale nie uważam za stosowne je liczyć. Zresztą odpowiada za nie wydawnictwo.

ad 4. Nadal utrzymuję, że razi mnie patos ustępu na str. 128 w tomie I, w którym jest mowa o położeniu Delos i o „czarownym mieście“, aczkolwiek przyznaję, że myśl pana L. wymagała odmiennego zreferowania.

ad 5. Odnosnie do wywodów pana L. w tomie I na str. 132 nie zarzucałem mu nieścisłości, jedynie nieszczerzy patos (Delijczykom „sądzone było“ odegrać również rolę polityczną).

ad 6. Powoływanie się na Roussela nie może zmienić mego przekonania o patetycznym charakterze zdania w tomie I, str. 141: „Apollonowi nie starczyło już sił moralnych do obrony swego miejsca“.

ad 7. Nawet niewiedzialna machina państwowa nie wprzęgała rzymskiego kupca w robotę kulturalną. To pachnie frazesem, pasującym np. dla siejszego handlarza, eksploatującego naiwnych murzynów afrykańskich, na pioniera kultury europejskiej. Pan L. popełnia — jakżeż często niestety — pomieszanie skutku z zamierzeniem.

ad 8. Pan L. żali się: „Szkoda, że p. Majewski podał — jak pisze—

„najważniejsze i to niektóre frazesy”. W ten sposób można pognać każdego autora. Nie mogę bowiem obronić miejsc niewymienionych”. Chcąc udowodnić, że nie miałem zamiaru pognać pana L. (i nadal tego zamiaru nie mam), a jedynie nie powiększałem liczby przykładów, ażeby niepotrzebnie nie wyolbrzymiać swojej recenzji, przytaczam dalsze przykłady. Tom III str. 222: „Architekturą klasyczną nazywamy architekturę Greków i Rzymian, albowiem dała ona wszystkim narodom (podkr. moje) wzory, według których budowano”. Czy więc architektura staro-meksykańska, hinduska i chińska wzorowały się na architekturze klasycznej? Na tej samej stronie czytamy: „Architektura grecka objęła zrazu dziedzinę religijną, tj. opieką szczególną otoczyła świątynie, gdyż wymagania osobiste Greków w zakresie komfortu prywatnego były minimalne” (podkr. moje). Dalszymi przykładami, o ile pan L. tego zażąda, służę w każdej chwili. Dodać muszę, że w swojej recenzji wytknąłem nie tylko najbardziej rażące mnie frazesy, ale także wyliczyłem tylko najważniejsze sformułowania. Tomiki pana L. zawierają ich o wiele więcej. Żeby nie być gołosłownym, przytoczę kilka: W tomie II str. 255 pan L., opisując najazd Achajów na Krete, powiada: „najpierw zdobyta została stolica Knossos, później Gurnia, Zakro, Palaikastro itd.”. Relacjonowanie nieustalonych naukowo wypadków historycznych we formie tak apodyktycznej, jakby chodziło o znane powszechnie fakty z roku 1936 po Chr., musi budzić najpoważniejsze zastrzeżenia. W tymże tomie na str. 253 pan L. wyróżnia kulturę kreteńską, czyli minojską na Krecie, mykeńską w Grecji południowej i aigajską na wyspach „morza Aigajskiego”, a w końcu powiada: „Wszystkie te cywilizacje obejmujemy jedną nazwą — kultury przedhelleńskiej”. Pan L. nie uwzględnia terminologii stosowanej obecnie przez świat naukowy w odniesieniu do kultur w basenie morza Egejskiego w epoce brązu; zespół tych kultur nazywamy: kulturą egejską, na nią zaś się składa kultura kreteńska na Krecie, cykladzka na wyspach cykladzkich i helladzka na lądzie greckim, przy czym ostatnia epoka tej kultury (tzw. późno-helladzka, 1600—1200 przed Chr.) nosi nazwę kultury mykeńskiej. Pisałem o tym obszernie w mojej książeczce o kulturze egejskiej, cytowanej zresztą przez pana L. w bibliografii, a przede wszystkim w osobnym artykule, poświęconym właśnie kwestii terminologii kultury egejskiej (zob. Kwart. klas. VII 1933, str. 289 nn.).

ad 9. Jeżeli pan L. upiera się przy swoim zdaniu, że posągi lwów na Delos były „bez żadnego stylu” (tom I, str. 139), to z całą stanowczością twierdząc, że pan L. istotnych zagadnień związanych z dziełami sztuki plastycznej nie rozumie i ich popularyzować nie powinien. Zresztą z innych zdań, które poniżej przytaczam, wynika to najoczywściej. W tymże punkcie pan L. powiada, że podejmuje się „każde zdanie w swoich trzech tomach udowodnić tekstem źródłowym, lub twierdzeniem autorytetów”. Co do tekstów źródłowych, to one, jako źródła, mają bezsporną wartość naukową — co do autorytetów zaś, to na szczęście czasy scholastyki minęły. Zacytuję tu jeden ustęp z tomu trzeciego (str. 106—108), z tego właśnie tomu, który, zdaniem pana L., stanowi najdojrzalszy owoc jego pracy i zawiera ostatnie wyniki nauki: „Rzeźba współczesna chce na gwałt stać się oryginalną. Ogarnięta jakimś dziwnym niepokojem, szukając wyrazu dla tempa nowych czasów, czyni najrozmaitsze próby przeciwstawienia się, ucieka się do kubizmu, futuryzmu,

formizmu, a nawet prymitywizmu afrykańsko-amerykańskiego i to nie dla tego, żeby te „studia“ mogły przynieść coś pożytecznego (sic) i nowego (wtedy to byłoby usprawiedliwione), ale jedynie w tym celu, by wyzwolić się z pod wpływu grecko-rzymskiego. Odrzuca się z premedytacją perspektywę, proporcje, symetrię (sic) i inne zdobycze wielowiekowe rzeźby statuarycznej — w jakiejś dzikiej pogoni za efekciarstwem i przesadą. Na szczęście są tacy wielcy rzeźbiarze, którzy uznają wielkość rzeźby greckiej, jak Rodin, Bourdelle czy Landowski (sic!), których nazwiska trwale zapiszą się w dziejach sztuki, podczas gdy legion buntowników przeciwko nieśmiertelnemu pięknu zaklętemu w rzeźbie klasycznej, zginie bez śladu w toni niepamięci“. Nie jestem ciekaw, na jakich autorytetach oparł się pan L. pisząc ten ustęp, dla mnie to nagromadzenie nieścisłości — oczywistych dla każdego, kto jest obeznany z elementami nauki o sztuce — jest jeszcze jednym dowodem, że pan L. na sztuce plastycznej się nie zna i o niej pisać nie powinien.

ad 10. Pan L. nie zrozumiał mego zarzutu dlatego, że w mej recenzji po słowie Delos zostało opuszczone słowo nie. Nie chodziło mi o to, czy miasto na Delos zbudowane było planowo czy też nie, tylko o określenie „system amerykański“, które pod względem dydaktycznym uważam za niewłaściwe; już w tym miejscu należało poinformować czytelnika o Hippodamosie z Miletu, z którym autor zaznajamia dopiero w tomie III. Nie rozumiem, w jakim celu pan L. skierowuje czytelnika do II-go tomu „Historii kultury antycznej“ T. Zielińskiego.

ad 11. Pan L. przyznaje, że utożsamianie stylu dipylońskiego ze stylem geometrycznym jest nieścisłością. Nieścisłość tę uważa za niewielką. Jestem odmiennego zdania. Jeżeli pan L. powtarza, że styl geometryczny „zowie się również dipylońskim“ to zmusza mnie do powtórnego protestu.

ad 12. Pan L. w odpowiedzi na moją recenzję wikła się w sprzecznościach, nazywając Minosa raz postacią mityczną, innym razem historyczną.

ad 13. Pan L. nie zrozumiał mego zarzutu. Nie twierdzę, że charakter tańca Saliów i derwiszów jest odmienny od charakteru tańca mitycznych Kuretów przed grotą Zeusa, jestem tylko przeciwny zestawianiu na jednej płaszczyźnie „faktów“ mitycznych z faktami historycznymi.

ad 14. Pan L. przyznaje, że w podpisie pod ilustracją Apoxyomenosa (tom I, str. 45) brak słowa kopia.

ad 15. Nie mogę zmienić swego poglądu, że najlepsze ujęcie zagadnień dotyczących muzyki antycznej znajduje się w Fr. Lübker'a, Reallexikon d. klass. Alt. s. v. Musik, pióra H. Aberta.

ad 16. Przyznaje, że w recenzji nie podkreśliłem tego, że pan L. różni się od popularyzatorów nie tylko krajowych, ale i zagranicznych. Obawiam się jednak, że ten punkt odpowiedzi pana L. wywoła u wielu czytelników złosliwe refleksje.

ad 17. Sądzę, że żadnej ujmę autorowi nie przynosi fakt, iż przy końcu recenzji wspomniałem o innych wydawnictwach Filomaty, które ukazały się równocześnie z trzecim tomem pana L., zwłaszcza, że na czołowe ich miejsce wysunąłem studium Ryszarda Ganszyńca.

ad 18. Pan L. twierdzi kategorycznie, iż nie pisuje do periodyków polskich, za wyjątkiem „Wiedza i Życie“. Mam wrażenie, że pan L. jest

przecież identyczny z p. Stanisławem Lenkowskim, autorem pożytecznych artykułów informacyjnych i sprawozdań w „Wiadomościach Literackich“ nr 11 z 15. III. 1936; nr 27 z 21. VI. 1936; nr 51 z 6. XII. 1936 i nr 3 z 17. I. 1937.

Na zakończenie wracam do tomiku III., którego omówienia domaga się pan L. Cechuj, go te same walory dydaktyczne, co dwa pierwsze tomiki, ale spotkać w nim można poważne błędy w rozdziałach traktujących o sztuce antycznej i szereg niezręcznych i niedopuszczalnych uogólnień, świadczących o słabej znajomości przedmiotu i braku zrozumienia dla problemów plastycznych. Poza poprzednio przytoczoną charakterystyką współczesnej rzeźby na str. 106—108, pozwolę sobie zwrócić uwagę na kilka jeszcze podobnych zdań, które także nasuwają zastrzeżenia co do ścisłości informacji podawanych przez pana L. Na str. 151 mówiąc o Apellesie pisze pan L. tak: „Za zupełnie oryginalny pomysł uważać należy jego „autorytet“, jedyny przykład tego rodzaju, jaki przekazała nam starożytność, a tylekroć naśladowany przez malarzy nowoczesnych, poczynwszy od Rembrandta“. Z powyższego zdania wynika: a) że pomysł autoportretu zawdzięczamy Apellesowi, b) że starożytność przekazała nam relację o jednym autoportrecie (tj. Apellesa), c) że sztuka nowożytna przed Rembrandtem nie znała autoportretu. Te trzy informacje są fałszywe, a ostatnia specjalnie kompromitująca. ad a) U Plutarcha (Pericles 31) czytamy: „ἡ δὲ δόξα τῶν ἱσθῶν ἐπέφευγε φθόνῳ τὸν Φειδίαν, καὶ μάλιστα ὅτι τὴν πρὸς Ἀμαζόντας μάχην ἀσπίδι ποιεῖν αὐτοῦ τίνα μορφὴν ἐνετόρῳσε“; ponadto w pierwszym lepszym podręczniku historii rzeźby greckiej mógł pan L. znaleźć wiadomość, że w British Museum w Londynie, znajduje się tzw. tarcza Strangford i, że na jej płaskorzeźbie badacze dopatrują się wizerunku Fidiasza, wiążąc go z wyżej zacytowanym z Plutarcha autoportretem Fidiasza. Problemem tym zajmowało się wielu archeologów, że przytoczę takie nazwiska, jak: Couze, Loeschke, Michaelis, Schreiber, Collignon, Schrader, a w polskiej literaturze archeologicznej problem ten porusza K. Michałowski. (zob. Spraw. z posiedzeń Tow. Nauk. Warsz. XXII 1929, Wydział II, str. 85 n. f. 6). A zatem autoportret nie jest oryginalnym pomysłem Apellesa. ad b) ta sama relacja Plutarcha przemawia za fałszywością drugiej informacji. ad c) W każdym podręczniku historii sztuki może pan L. znaleźć informacje, że znamy liczne autoportrety w sztuce nowożytnej przed Rembrandtem. Ryzykowne — jak widzimy — było powiedzenie pana L. w 9 punkcie odpowiedzi, że podejmuje się „każde zdanie w swoich trzech tomach udowodnić tekstem źródłowym“. Na str. 232 w tomiku III pan L. opisując Parthenon, powiada, że miał on po stronach bocznych po 15 kolumn. Pomyłka. Ma być: po 17 kolumn. Dalej powiada: „Dziś z Parthenonu została tylko frontowa i tylna część świątyni“. Jak należy to rozumieć? Wszak zachowały się częściowo i kolumnady po stronach podłużnych? Na str. 253 w tomiku III, czytamy: „W ten sposób basilica rzymska stała się wzorem kościoła chrześcijańskiego“. Ja bym tak kategorycznie nie formułował tego zdania. Przecież wiadomą jest rzeczą, że geneza bazyliki chrześcijańskiej jest do dziś w nauce problemem nierozstrzygniętym.

K. MAJEWSKI

Na tym polemikę zamykamy.

Redakcja.

formizmu, a nawet prymitywizmu afrykańsko-amerykańskiego i to nie dla tego, żeby te „studia“ mogły przynieść coś pożytecznego (sic) i nowego (wtedy to byłoby usprawiedliwione), ale jedynie w tym celu, by wyzwolić się z pod wpływu grecko-rzymskiego. Odrzuca się z premedytacją perspektywę, proporcje, symetrię (sic) i inne zdobyczne wielowiekowe rzeźby statuarycznej — w jakiejś dzikiej pogoni za efekciarstwem i przesadą. Na szczęście są tacy wielcy rzeźbiarze, którzy uznają wielkość rzeźby greckiej, jak Rodin, Bourdelle czy Landowski (sic!), których nazwiska trwale zapiszą się w dziejach sztuki, podczas gdy legion buntowników przeciwko nieśmiertelnemu pięknu zaklętemu w rzeźbie klasycznej, zginie bez śladu w toni niepamięci“. Nie jestem ciekaw, na jakich autorytetach oparł się pan L. pisząc ten ustęp, dla mnie to nagromadzenie nieścisłości — oczywistych dla każdego, kto jest obeznany z elementami nauki o sztuce — jest jeszcze jednym dowodem, że pan L. na sztuce plastycznej się nie zna i o niej pisać nie powinien.

ad 10. Pan L. nie zrozumiał mego zarzutu dlatego, że w mej recenzji po słowie Delos zostało opuszczone słowo nie. Nie chodziło mi o to, czy miasto na Delos zbudowane było planowo czy też nie, tylko o określenie „system amerykański“, które pod względem dydaktycznym uważam za niewłaściwe; już w tym miejscu należało poinformować czytelnika o Hippodamiosie z Miletu, z którym autor zaznajamia dopiero w tomie III. Nie rozumiem, w jakim celu pan L. skierowuje czytelnika do II-go tomu „Historii kultury antycznej“ T. Zielińskiego.

ad 11. Pan L. przyznaje, że utożsamianie stylu dyplońskiego ze stylem geometrycznym jest nieścisłością. Nieścisłość tę uważa za niewielką. Jestem odmiennego zdania. Jeżeli pan L. powtarza, że styl geometryczny „zowie się również dyplońskim“ to zmusza mnie do powtórnego protestu.

ad 12. Pan L. w odpowiedzi na moją recenzję wikła się w sprzecznościach, nazywając Minosa raz postacią mityczną, innym razem historyczną.

ad 13. Pan L. nie zrozumiał mego zarzutu. Nie twierdzę, że charakter tańca Saliów i derwiszów jest odmienny od charakteru tańca mitycznych Kuretów przed grotą Zeusa, jestem tylko przeciwny zestawianiu na jednej płaszczyźnie „faktów“ mitycznych z faktami historycznymi.

ad 14. Pan L. przyznaje, że w podpisie pod ilustracją Apoxyomenosa (tom I, str. 45) brak słowa kopia.

ad 15. Nie mogę zmienić swego poglądu, że najlepsze ujęcie zagadnień dotyczących muzyki antycznej znajduje się w Fr. Lübker'a, Reallexikon d. klass. Alt. s. v. Musik, pióra H. Aberta.

ad 16. Przyznając, że w recenzji nie podkreśliłem tego, że pan L. różni się od popularyzatorów nie tylko krajowych, ale i zagranicznych. Obawiam się jednak, że ten punkt odpowiedzi pana L. wywoła u wielu czytelników złośliwe refleksje.

ad 17. Sądzę, że żadnej ujmy autorowi nie przynosi fakt, iż przy końcu recenzji wspominałem o innych wydawnictwach Filomaty, które ukazały się równocześnie z trzecim tomem pana L., zwłaszcza, że na czołowe ich miejsce wysunąłem studium Ryszarda Ganszyńca.

ad 18. Pan L. twierdzi kategorycznie, iż nie pisuje do periodyków polskich, za wyjątkiem „Wiedza i Życie“. Mam wrażenie, że pan L. jest

przecież identyczny z p. Stanisławem Lenkowskim, autorem pożytecznych artykułów informacyjnych i sprawozdań w „Wiadomościach Literackich“ nr 11 z 15. III. 1936; nr 27 z 21. VI. 1936; nr 51 z 6. XII. 1936 i nr 3 z 17. I. 1937.

Na zakończenie wracam do tomiku III., którego omówienia domaga się pan L. Cechuj, go te same walory dydaktyczne, co dwa pierwsze tomiki, ale spotkać w nim można poważne błędy w rozdziałach traktujących o sztuce antycznej i szereg niezręcznych i niedopuszczalnych uogólnień, świadczących o słabej znajomości przedmiotu i braku zrozumienia dla problemów plastycznych. Poza poprzednio przytoczoną charakterystyką współczesnej rzeźby na str. 106—108, pozwolę sobie zwrócić uwagę na kilka jeszcze podobnych zdań, które także nasuwają zastrzeżenia co do ścisłości informacji podawanych przez pana L. Na str. 151 mówiąc o Apellesie pisze pan L. tak: „Za zupełnie oryginalny pomysł uważać należy jego „autorytet“, jedyny przykład tego rodzaju, jaki przekazała nam starożytność, a tylekroć naśladowany przez malarzy nowoczesnych, poczynając od Rembrandta“. Z powyższego zdania wynika: a) że pomysł autoportretu zawdzięczamy Apellesowi, b) że starożytność przekazała nam relację o jednym autoportrecie (tj. Apellesa), c) że sztuka nowożytna przed Rembrandtem nie znała autoportretu. Te trzy informacje są fałszywe, a ostatnia specjalnie kompromitująca. ad a) U Plutarcha (Pericles 31) czytamy: „ἡ δὲ δόξα τῶν ἔργων ἐπὶ τῇ φθόγῳ τὸν Φειδίαν, καὶ μάλιστα ὅτι τὴν πρὸς Ἀμαζόνων μάχην ἀσπίδι ποιεῖν αὐτοῦ τίνα μορφὴν ἐνετύπωσε“; ponadto w pierwszym lepszym podręczniku historii rzeźby greckiej mógł pan L. znaleźć wiadomość, że w British Museum w Londynie, znajduje się tzw. tarcza Strangford i, że na jej płaskorzeźbie badacze dopatrują się wizerunku Fidiasza, wiążąc go z wyżej zacytowanym z Plutarcha autoportretem Fidiasza. Problemem tym zajmowało się wielu archeologów, że przytoczę takie nazwiska, jak: Couze, Loeschke, Michaelis, Schreiber, Collignon, Schrader, a w polskiej literaturze archeologicznej problem ten porusza K. Michałowski. (zob. Spraw. z posiedzeń Tow. Nauk. Warsz. XXII 1929, Wydział II, str. 85 n. f. 6). A zatem autoportret nie jest oryginalnym pomysłem Apellesa. ad b) ta sama relacja Plutarcha przemawia za fałszywością drugiej informacji. ad c) W każdym podręczniku historii sztuki może pan L. znaleźć informacje, że znamy liczne autoportrety w sztuce nowożytnej przed Rembrandtem. Ryzykowne — jak widzimy — było powiedzenie pana L. w 9 punkcie odpowiedzi, że podejmuje się „każde zdanie w swoich trzech tomach udowodnić tekstem źródłowym“. Na str. 232 w tomiku III pan L. opisując Parthenon, powiada, że miał on po stronach bocznych po 15 kolumn. Pomyłka. Ma być: po 17 kolumn. Dalej powiada: „Dziś z Parthenonu została tylko frontowa i tylna część świątyni“. Jak należy to rozumieć? Wszak zachowały się częściowo i kolumnady po stronach podłużnych? Na str. 253 w tomiku III, czytamy: „W ten sposób basilica rzymska stała się wzorem kościoła chrześcijańskiego“. Ja bym tak kategorycznie nie formułował tego zdania. Przecież wiadomą jest rzeczą, że geneza bazyliki chrześcijańskiej jest do dziś w nauce problemem nierozstrzygniętym.

K. MAJEWSKI

Na tym polemikę zamykamy.

Redakcja.

NEKROLOGI

† STEFAN CYBULSKI

Dnia 21 lutego r. b. zmarł w Warszawie po dwumiesięcznej bez mała chorobie Członek Honorowy PTF Stefan Cybulski w wieku lat 79. Załamała się odporność organizmu nadwreżona wiekiem i nieprzerwaną pracą; pękła kolumna, która z mocą nadludzką podtrzymywała przez wiele, wiele lat ciężar ogromny prac i obowiązków.

Zmarły urodził się 20 czerwca 1858 r. w Koszezyńcach na Podolu w rodzinie obywatelskiej. Pierwsze nauki otrzymał w majątku rodziców pod okiem nauczycieli domowych, egzamin maturalny złożył w roku 1879 w Niemirowie. Po ukończeniu gimnazjum studiował w Uniwersytecie Warszawskim na wydziale historyczno-filologicznym. Za rozprawę dyplomową o fonetycznych i morfologicznych właściwościach języka greckiego u Teokryta otrzymał stopień kandydata nauk historyczno-filologicznych. Po ukończeniu studiów odbył podróże naukowe do: Grecji, Italii i Niemiec. W roku 1883 otrzymał posadę nauczyciela języków klasycznych w IV gimnazjum (klasycznym) w Warszawie, skąd w r. 1890 został przeniesiony do gimnazjum w Carskim Siole, a stąd w r. 1904 — do Petersburga. W roku 1907 został tam dyrektorem katolickiego gimnazjum przy kościele św. Katarzyny i na tym stanowisku pozostał do 15 sierpnia 1919 r.

Po powrocie do kraju od stycznia 1920 r. jako radca ministerialny pracował w Wydziale programowym Ministerstwa WR i OP; w r. 1924 objął stanowisko wizytatora ministerialnego szkół średnich. Z pod jego kierunku wyszło opracowanie programu nauczania języków klasycznych w gimnazjach, sam zaś opracował wskazówki metodyczne do nauczania filologii klasycznej. Gimnazjum klasyczne im. T. Rejtana w Warszawie zawdzięcza swe powstanie Jego też staraniom.

Jednocześnie prawie prowadził w Uniwersytecie Warszawskim lektorat języka greckiego (od r. 1921 do 1923), wykłady starożytności greckich i rzymskich (od r. 1922) i zlecone wykłady dydaktyki i metodyki filologii klasycznej (od r. 1927). Równorzędnie miał lekcje języka łacińskiego w gimnazjach, jako warsztat dla Swych wykładów dydaktyki. Przeszedłszy na emeryturę, przez parę lat (od r. 1930) był też dyrektorem gimnazjum T.W.O. „Przyszłość”.

W roku 1921 wspólnie z prof. Przychockim założył warszawskie Koło PTF i był jego pierwszym prezesem. Działalność Jego na tym terenie była bardzo żywa i owocna (udział czynny w zebraniach, zjazdach, odczyty, sprawozdania...). Rzeczą naturalną więc było, że obchodząc 50 lecie pracy naukowej i wychowawczej, zostaje odznaczony godnością Członka Honorowego PTF.

Pracując jako pedagog i wychowawca, Cybulski nie zaniedbywał nigdy pracy naukowej i popularyzatorskiej z zakresu filologii klasycznej; on to podnosił poziom znajomości kultury i piękna świata starożytnego przez organizowanie już od lat najdawniejszych przedstawień i wieczorów klasycznych. Trud Jego na tym polu i zasługi są olbrzymie. Lubił też muzykę i z tej dziedziny napisał cały szereg artykułów i broszur. Znane są powszechnie

Jego „tablice starożytności“, które zdobyły Mu sławę w Europie i Ameryce (premiowane też były na wielu wystawach wszechświatowych). Wydawnictwo tablic „Bogowie i ludzie w sztuce greckiej i rzymskiej“ podjęte przez Niego przed paru laty doczekało się 4-ch zeszytów.

Bogaty wykaz prac naukowych Cybulskiego i książek szkolnych podała w swym artykule o Nim L. Winniczakówna w Kwartalniku Klasycznym z r. 1934 — nie będę zatem ich spisu tu powtarzał.

Dnia 20 listopada r. ub. C. wygłosił w Kole Warszawskim PTF dla członków i zaproszonych gości (akademików) odczyt o „akademickim teatrze klasycznym“. W dyskusji, która się rozwinęła po referacie, stwierdzono potrzebę zorganizowania takiego teatru i młodzież do dzieła się już zabrała. Był to ostatni odczyt przedśmiertny i ostatni czyn organizacyjny Cybulskiego; zda się własnoręcznie pochodnię umiłowania kultury klasycznej przekazał swym młodym towarzyszom i następcom. Oby tylko płomień jej nie zgasł i nie stracił nic na swym blasku.

Patrząc dziś na całe życie Zmarłego, ostatecznie zamknięte i zakończone, podziwiać należy tę prostą i niezmienną drogę, którą kroczył od lat najmłodszych, i ten ogrom trudu, jakiego dokonał, nie popołgawwszy sobie aż do chwili śmierci. Praca nieprzerwana była niejako Jego przykazaniem życia i Jego staje się testamentem. Ostatkami sił goniąc, wykańczał rękopisy, snuł projekty choć lękał się, że czasu już nie starczy.

Każdy, kto Go znał i mógł z Nim na bliższej stopie obcować, podziwiać musiał niezwykłą Jego pogodę, Jego dobroć i miłość dla ludzi. Toteż zaskarbił sobie u ludzi wiele miłości, którą Mu okazywano za życia i stwierdzono po Jego śmierci. Żal szczerzy i bolesny towarzyszył Jego ostatniej wędrówce. I starsi i młodzi dawali temu wyraz, wspominając Jego życie zacne i szlachetne, Jego optymizm i filantropizm. Żegnano Go nad grobem w słowach serdecznych, nabrzmiałych łzami po stracie drogiego człowieka i przyjaciela. W imieniu Ministerstwa WR i OP przemawiał p. Naczelnik Kielski, w imieniu Uniwersytetu J. Piłsudskiego żegnał zmarłego prof. Krokiewicz, jako przedstawiciel Koła Warszawskiego PTF zabrał głos dr Seliga, wreszcie w imieniu przyjaciół i uczniów przemawiali pp. prof. Ostrowski i Ptaszycki. W imieniu młodzieży akademickiej pożegnał Go prezes Koła Klasyków Studentów Uniw. Filologia klasyczna i szkoła polska przez śmierć Cybulskiego poniosły bardzo dotkliwą stratę.

STAN. SELIGA

† JÓZEF WINKOWSKI

Józef Kazimierz Winkowski urodził się dnia 4 lutego 1851 r. w Tarnowie, w latach 1861 do 1868 uczęszczał do tamtejszego gimnazjum, a po jego ukończeniu wstąpił do seminarium duchownego w Tarnowie. Powołania wszakże kapłańskiego widocznie nie miał, skoro po roku zapisał się na wydział filozoficzny Uniwersytetu Jag. w Krakowie. Tu przez 10 półroczy do r. 1874 studiował filologię klasyczną, oraz język i literaturę polską. Pracował głównie u profesora Alfreda Brandowskiego, latynisty, którego stał się ulubieńcem. Z hellenistyką zapoznał się początkowo u Jana Wróbla, Ślązaka z rodu, wykładającego po niemiecku przez jeden tylko rok 1869/70, gdyż Wróbel po całkowitym spolonizowaniu Uniwersytetu Jag. odszedł w r. 1870 do Lwowa. Do

następcy Wróbla, Maksymiliana Iskrzyckiego nie czuł Winkowski sympatii. O czasach uniwersyteckich Winkowskiego mamy jego wspomnienia, spisane przez ks. Jana Szymaszka w „Półwiekowych dziejach Kółka Filologicznego U. U. J.”, Kraków 1930, str. 33—38. Wspomnienia te dają pewne pojęcie o darze gawędziarskim Winkowskiego.

Po odbyciu jednorocznej służby wojskowej zaczął 1 listopada 1875 pracę pedagogiczną jako zastępca nauczyciela w gimnazjum św. Jacka w Krakowie, zdawszy zaś egzamin nauczycielski 29 maja 1879 r. przed Komisją Egz. krakowską, przeniósł się na rzeczywistą posadę do gimnazjum w Rzeszowie od 1 września 1879. Stamtąd już jako profesor wrócił od 1 września 1889 r. do Krakowa do gimnazjum Sobieskiego.

Doświadczenie pedagogiczne wielu lat zużytkował w podręczniku, ułożonym wspólnie z Józefem Taborskim pt. „Ćwiczenia greckie na kl. III i IV”, Lwów 1899. Drugie wydanie (Lwów 1905) opracował po zgonie Taborskiego już sam, od wydania czwartego poczynawszy (Lwów 1914), dostosowywał podręcznik do wymagań Piotr Passowicz. Przez lat 30 panowała ta książka niepodzielnie w nauczaniu języka greckiego w gimnazjach polskich i uczyniła nazwisko swego autora znanym ogólnie. Nieodparcie nasuwa się uwaga, że ta długoletnia wyłączność stwierdza lepiej od słów wartość podręcznika.

Ale zasługi Winkowskiego nie ograniczyły się do świata szkolnego, choć przezeń głównie nazwisko jego nabrało na obszarze Księstwa Cieszyńskiego tak dobrej sławy, iż po latach przeszło 30 pozostało tam niezapomniane i żywe. Po ustąpieniu Piotra Paryłaka z dyrektury prywat. gimnazjum polskiego Macierzy Szkolnej w Cieszynie przybył tam za urlopem od dnia 1 września 1901 r. Józef Winkowski i zarówno umiejętnym kierownictwem, jak zdolnościami pedagogicznymi i taktem wyrobił zakładowi takie uznanie u władz austriackich, iż mimo niechęci i sprzeciwu Niemców śląskich przejęto gimnazjum na etat państwowy od 1 września 1903 r., a dyrektorem jego mianowano Winkowskiego. Po 3 latach objął dyrekturę świeżo utworzonego gimnazjum V im. J. Kochanowskiego w Krakowie. Na tym stanowisku wyrwał lat 19, przechodząc dopiero w r. 1925 w stan spoczynku. Odchodząc, stworzył stypendium dla młodzieży gimnazjum V, którą do śmierci się opiekował. W Krakowie dwie głównie dziedziny pracy pozaszkolnej zajmowały Winkowskiego: Sokół i Polskie Tow. Filologiczne. W obu należał przez długie lata aż do chwili zgonu do zarządu. Sokół wywdzięczył mu się nadto godnością członka honorowego, Koło Krakowskie P. T. F. zaś wybierało go stale od r. 1914 swoim wiceprezesem i wielokrotnie powierzało mu swoje przedstawicielstwo na Walnych Zgromadzeniach P. T. F. Uczestnicy tych Walnych Zgromadzeń pamiętają Go, choćby z ostatniego odbytego w Krakowie 1936 r. Winkowski był nie tylko świetnym filologiem w szkole, niestrudzonym działaczem w pracy patriotycznej i społecznej, którą rozwinął zwłaszcza w Cieszynie, lecz także dobrym towarzyszem, mającym dar miłego gawędziarstwa i okolicznościową żylkę poetycką. Twory jej pozostały przeważnie w rękopisie, a tylko przekłady z autorów starożytnych i Körnera, pojawiły się w druku. O ile mi wiadomo, poza podręcznikiem języka greckiego drukował: 1) O wróżbach u starożytnych Greków i Rzymian w Sprawozdaniu Gimnazjum w Rzeszowie 1881, 2) W 500-ną rocznicę Unii Polski i Litwy, Rzeszów 1886, 3) O życiu i dziełach Fryderyka Chopina, Rzeszów 1889, 4) Przekład Körnera

„Zriny“, akt 3—5 wierszem w Sprawozdaniu Gimnazjum w Rzeszowie 1889, 5) Przekład wierszem Horacego z Sal. I, 6 w *Almae Matri Jagielonicae*, Lwów 1900, 6) Przekład wierszem mimiambu Herodasa: Kobiety w świątyni Asklepiosa w *Eos* VI 1900.

Pogodną i długą jesień życia miał Józef Winkowski, nie pośkapity Mu uznania władze, darząc Go tytułem radcy i orderem *Poloniae Restitutae*, nie szczędziło szacunku i miłości społeczeństwo, ale najwięcej pogody użyczala mu świadomość dobrze spełnionych obowiązków. Gdy umarł w Krakowie dnia 11 lutego 1937, na pogrzeb Jego ściągnęły tłumy nie tylko kolegów w pracy pedagogicznej i druhów z Sokoła Krakowskiego, lecz także młodzież zarówno z gimnazjów krakowskich, jak z Cieszyna. Pogrzeb ten miał niezwykły urok, nie panował na nim wyłącznie żal, uczucia uczestników najlepiej może wyraża Tacytowskie „*Placide quiescas*“.

WINCENTY OGRODZIŃSKI

† JAN JAGLARZ

Dnia 22 października 1936 r. odprowadzało na wieczny spoczynek na ementarzu krakowskim liczne grono uczniów i mniej już liczne kolegów w pracy nauczycielskiej, zmarłego w Gdyni Jana Jaglarza.

Urodził się on dnia 3 marca 1855 r. w Bieżanowie pod Krakowem. Po studiach gimnazjalnych i uniwersyteckich w Krakowie objął posadę zastępcy nauczyciela od 8 września 1879, egzamin nauczycielski z filologii klasycznej zdał dnia 24 maja 1884 w Krakowie, po czym od r. 1885 był nauczycielem gimnazjum w Jaśle, skąd w 1900 przeszedł na posadę do Krakowa, najpierw w gimnazjum św. Anny, następnie w IV. Był tu także dłuższy czas kierownikiem, a wreszcie od 26 września 1908 dyrektorem gimnazjum I w Tarnowie, którym kierował lat kilkanaście. Po przejściu w stan spoczynku osiadł najpierw w Krakowie, gdzie pracował na kursach uzupełniających „*Wiedza*“, na krótki czas przed śmiercią przeniósł się do rodziny w Gdyni.

Śp. Jan Jaglarz żył oddany przeważnie rodzinie i szkole, kochał szczerze swój zawód i młodzież, która wywdzięczała mu się przywiązaniem, trwającym długie lata po ukończeniu nauki. Znany był w gimnazjum IV w Krakowie młodzieży pod przezwiskiem: „tata“ i to najdobitniej świadczy o miłości do niego. Jako nauczyciel nie olśniewał ani nowością metody ani sileniem się na naukowość, chociaż w czasie studiów uniwersyteckich należał do wybitniejszych słuchaczy filologii. Oddziaływał dodatnio na zdolniejszych uczniów, których zachęcał stale, a czasem nawet zmuszał do wydanej lektury nadobowiązkowej. W wspomnieniach uczniów pozostał jako unus paucorum, człowiek naprawdę dobry.

WINCENTY OGRODZIŃSKI

† ANDRZEJ WOŁOSZYN

W wieku lat 30 zmarł w grudniu r. ub. w Warszawie Andrzej Jan Wołoszyn, członek Koła Warszawskiego PTF.

Urodził się 17 stycznia 1907 r. w Krośnie. Nauki początkowe otrzymał w Krakowie; do gimnazjum uczęszczał początkowo w Krakowie (św. Jacka), potem w Nowym Sączu i Brześciu n. B. (im. Trauguta), gdzie zdał

maturował w r. 1925. W Uniwersytecie Warszawskim studiował w latach 1925—1929, poświęcając się filologii klasycznej i literaturze polskiej (ze specjalnym uwzględnieniem języka polskiego).

Po złożeniu egzaminu nauczycielskiego z tych przedmiotów w r. 1929 nauczał w roku szkolnym 1929/30 jęz. łacińskiego w gimnazjum państwowym w Kutnie, następnie zaś w Warszawie w gimnazjach: J. Tymińskiej, Gepnerówny, M. Kreczmara i W. Górskiego.

Mimo młodego wieku odznaczał się bardzo gruntowną wiedzą, sądem niezawodnym i wyjątkową sumiennością. Reprezentował wszystko to, co mieści się w pojęciu *vir probus*. Lubiany i ceniony przez młodzież i kolegów odszedł w rozkwicie życia, zostawiając po Sobie żal szczerzy i głęboki i pamięć niewygasłą wśród tych, którzy się z Nim w życiu zetknęli.

STANISŁAW SELIGA

† PROF. MIKOŁAJ PIOTROWICZ

Śp. prof. Mikołaj Piotrowicz urodził się w r. 1882 w Podgórzu, ziemi lubelskiej, gdzie ojciec jego był nauczycielem szkoły ludowej. Średnie wykształcenie otrzymał w gimnazjum w Hrubieszowie i w gimnazjum klasycznym w Nieżynie (ziemi czernihowskiej). W r. 1909 ukończył Instytut Filologiczny w Nieżynie i z uzyskanym dyplomem objął posadę w rosyjskim gimn. państw. w Częstochowie, gdzie pracował aż do r. 1914. Ewakuowany do Kijowa, otrzymał następnie posadę w szkole realnej w Krasnym Stawie (ziemi lubelskiej), skąd przed nową inwazją niemiecką wyemigrował z rodziną do Rosji. Po przewrocie bolszewickim był jakiś czas dziekanem Instytutu Pedagogicznego w Nowym Czerkasku. Mimo wyboru na rektora opuszcza Rosję i w styczniu 1923 r. powraca do kraju, gdzie otrzymuje posadę nauczyciela języka łacińskiego w państw. gimn. im. Kopernika w Łodzi. W latach 1933 i 1934 sprawuje obowiązki wiceprezesa tegoż oddziału P. T. F. Przemęczony ciężką pracą nauczycielską umiera nagle na atak serca w styczniu 1936 r., pozostawiając żal w sercach tych wszystkich, którzy go znali i cenili.

STEFANIA WARSZAWSKA

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE :

Kolorowa ulotka.	
Bałabuszyński I., Epicureorum doctrina de pueris educandis et instruendis exponitur	1
Plezia M., De Ciceronis „Academicis“ dissertationes tres	10
Blatt I., Thucydideum	31
Ćwikliński L., Nowe Ianiciana	33
Sinko T., Wojny gramatyczne	40
Smereka J., Filologia klasyczna w Uniwersytecie Lwowskim do czasów Zygmunta Węclewskiego i Ludwika Ćwiklińskiego	61
Majewski K., Marmurowa główka z Połtawy	76
Stein E., Pierwsi apolopeci hellenistyczno-żydowscy	79

II. OCENY I SPRAWOZDANIA :

Stanisław Witkowski, Historyczna składnia grecka na tle porównawczym (J. Safarewicz)	94
Raccotta di scritti in onore dell'Ulrico Wilcken nell'occasione del suo LXX anno (F. S.)	101
Index Apuleianus (Wł. Chodaczek)	110
Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Wł. Chodaczek)	114
Jaeger Werner, Paideia (Nikita Dumka)	119
Quintus Horatius Flaccus, Pieśni Ksiąg Czworo przełożył T. Feliks Hahn (W. Ogrodziński)	128
I. Svenung, Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache (M. Auerbach)	130
M. Auerbach i K. Dąbrowski, Disce Latine (R. Schächterówna)	135
Hoffman Adolf, W Pracowni Filologicznej 1935 (Bednarowski)	138
Książki nadesłane	139

III. KRONIKA :

Odczyt Doc. dra Markowskiego wygłoszony na posiedzeniu Poznańskiego Koła PTF	140
Sprawozdanie z konferencji Ogniska Filologii Klasycznej w Lublinie	141
Ognisko metodyczne jęz. łacińskiego we Lwowie	143

IV. POLEMIKA 145

V. NEKROLOGI 152

OKAZYJNIE

**można zakupić w Polskim Towarzystwie
Filologicznym następujące egzemplarze
Eosu i Kwartalnika Klasycznego:**

I. EOS.

r. 1894, I, z. 2.	r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1895, II, z. 1—2.	r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1896, III, z. 1—2.	r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1897, IV, z. 1—2.	r. 1912, XVIII
r. 1898/99, V, z. 1—2.	r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1900, VI	r. 1918, XXIII
r. 1901, VII, z. 1—2.	r. 1919/20, XXIV
r. 1902, VIII	r. 1923, XXVI
r. 1903, IX, z. 1—2.	r. 1924, XXVII
r. 1904, X, z. 1—2.	r. 1925, XXVIII
r. 1905, XI, z. 1—2.	r. 1926, XXIX
r. 1906, XII, z. 1—2.	r. 1927, XXX
r. 1907, XIII, z. 1—2.	r. 1932/33, XXXIV
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)	

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.	r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. 1/2, 4.	r. 1933, K, VII, z. 1—4.
r. 1931, K, V, z. 2, 3/4.	

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF,
Lwów, Uniwersytet.